1516.

ÖSSZEHASONLITÓ
POLITIKAI FÖLDRAJZ

A REÁLISKOLÁK VIII. OSZTÁLYA SZÁMÁRA.

IRTA

JABLONSZKY JÁNOS

TANÁR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1880.

18605

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ELŐSZÓ.

Öt éve annak, hogy az újjá szervezett reáliskola nyolcadik osztályában az összehasonlító földrajzot tanítjuk, még pedig — miként az évről-évre megjelenő értesítőkből látom — tiszttársaim is csaknem kivétel nélkül mellőzik a kézi könyvet. Mivel ily körülmények között a földrajznak minden tanára bizonyosan — legalább a maga tanítványainak használatára — egybeállította a nyolcadik osztály tananyagát, bizton vártam, hogy egyik vagy másik sajtó alá rendezi majd előadásainak vezérfonalát; ebbeli reményemet annál alaposabbnak kelle tartanom, mert a hetedik osztálybeli anyagot három évvel ezelőtt egyszerre hárman is dolgozták föl és bocsátották közre; mindamellett a mai napig senki sem vállalkozott e feladatra. Kézi könyv nélkül tovább is tanítani a tanárra nézve fölötte nehéz föladat, a tanulók pedig csak igen mérsékelt igényeknek tehetnek eleget. Ez oka annak, hogy az előadásaimnak vezérfonalúl szolgáló kéziratot sajtó alá rendeztem és azt kiadom, bizván abban, hogy vele tiszttársaimnak is szolgálatot teszek.

Nem tagadom, hogy könyvem a jelen alakjában terjedelmes, de egyrészt oly részek vannak benne, melyek tulajdonképen a hetedik osztály anyagába valók is lehetnének, mint pl. a második szakasz első fele, melynek fölvételére az a körülmény késztetett, hogy a hetedik osztálynak szánt tankönyvekben e fontos rész nincsen kellőleg méltatva; ez tehát minden baj nélkül mellőzhető, ha a tanulók róla a hetedik osztályban hallottak; másrészt a terjedelmesség csak látszólagos: a nevek, a számok, az adatok, akár geographiaiak, akár történetiek, egyáltalában nem újak, azok egytől egyig az alsóbb osztályokban feldolgozott anyagból ismeretesek, új itt csak az összeállítás módja és a tudományos csoportosítás.

Rövid ideje annak, hogy a geographia mint önálló tudomány érvényre emelkedhetett és még rövidebb idő óta kezd a középiskolai tanításon belül tért foglalni, ennek kell betudnunk azt a körülményt, hogy a legműveltebb népek sem dicsekedhetnek még az iskolai céloknak teljesen megfelelő kézi könyvekkel. Midőn vezérfonalamat szerkesztettem, a tudományos anyagot jobbadán a következő ismert szerzők műveiből merítettem : Brachelli, Daniel, Grube, Guthe, Guyot, Hellwald, Hunfalvy, Kapp, Keleti, Klein, Kolb, Konek, Müller, Morgenstern (a Föld. Közlem. II. évfolyamában megjelent értekezés), Oberländer, Peschel, Pütz, Reclus, Schöppner, Sonnklar stb.

Budapesten, 1880. május 22-én.

Jablonszky János.

POLITIKAI FÖLDRAJZ.

A politikai földrajz a földet mint az ember lakóhelyét ismerteti meg de meg nem elégszik a lakóhely egyszerű leirásával, hanem a jelenségek egymásutánját és okát kutatja, és iparkodik a földet, mint szellemi és anyagi fejlődésünk szinterét feltüntetni; ez által összehasonlítóvá lesz. Ezt a tudományt három főrészre oszthatjuk. Az első magában foglalja az ember- és népismét, vagyis az ember egész nemével foglalkozik; nem elégszik meg csupán a mivelt ember leirásával, hanem eredetéről, őstörténetéről, fejlődésének menetéről felveti a kérdést, sőt a geologia vezetése mellett a föld alakulása legrégibb korszakaiba is visszamegy, hogy az emberi nem fentartásának és művelődésének természetes feltételeit fölkutassa. A második rész vizsgálja, mennyiben mozdítják elő bizonyos természeti viszonyok az ember tevékenységét és mily ügyességek kiképzésére kényszerítik őt, szóval kutatja az emberi társadalom függését a lakóhely természeti alkotától és bebizonyítani törekszik a természeti törvények hatását nemünk fejlődésére, valamint viszont kérdezi, miként határozza meg és alakítja át az ember szelleme e viszonyokat. Bolygónk ezen viszonya a szellemhez igen lényeges, mert meggyőz bennünket arról, hogy a világtörténelem menete összefort a különböző területek egymással való összefüggésével, és viszont arról is tudósít, hogy a természeti viszonyok szemeink előtt átalakúlnak, az idő és a tér hézagjai ha nem is semmisülnek meg, de megrövidülnek. Ez a rész legjobb előkészítő a harmadikra, a tulajdonképeni politikai földrajzra, mely az államtudomány elemeivel foglalkozik, vagyis az egymástól többé-kevésbbé független emberi társadalmakat irja le. E harmadik résznek gyakorlati haszna jelentékeny: a felvilágosult jelenkor egyebek közt nem egyedül általánosan érett, de különösen politikailag érett nemzedéket követel, melynek hivatása, hogy önönmagát kormányozza, képviselőit megválaszsza stb.; hogyan lehetséges ez azon tényezők ismerete nélkül, melyekből a törvényhozás, a kormány s egyéb állami viszonyok alkotvák? Öntudatlanul oly jogok és szabadságok élvezetében vagyunk, melyeket nem tudunk eléggé becsülni. — A politikai összehasonlító földrajznak tehát feladata: az emberrel magával, mint a ter-

mészet lelkével foglalkozni, továbbá a területek természetéből kimagyarázni, mely területek birtak legtöbb ingerrel az ember nevelésére és hogyan használta fel az ember a természet nyujtotta előnyöket, és végre felvilágosítani a meglevő szokások, életmód s jogi képzeletekből az illető nemzedék képességéről. Valamint a physikai geographiának középpontja a föld, úgy a politikaiban maga az ember képezi azt; a föld csak annyiban jó tekintetbe, a mennyiben az az ember nevelő intézetévé fejlődött. Ide tartozik még mindaz, mi máshol csak szórványosan fordul elő, t. i. a természeti és műtermények, utak, építkezések, az ipar találmányai és vállalatai. Alapja a világtörténelem, de nem választható el azon természeti viszonyoktól, melyeknek közepette az államok keletkeztek, fejlődtek és tökéletesültek. Más szavakkal a politikai földrajz a földet alakjával, anyagával és erőivel az ember lakóhelyének, tevékenysége és politikai sorsa szinhelyének tekinti.

I. SZAKASZ.

Az emberi nem kora.

Az emberi nem korát nem lehet meghatározni; irott emlékeink legfeljebb három-négy évezeredre vezethetők vissza; az ó-kori épületek rómjai talán két évezreddel feljebb mennek; de ez aránylag rövid történeti korszak előtt lefolyt néhány évezredről csak mondák, dalok s más szóbeli hagyományok értesítenek némileg, melyek az egyes népeknél a nagy eseményekre való visszaemlékezéssel és vallással összenőttek s egyre megváltozott alakban örökségképen nemzedékről nemzedékre átszállottak. Az ember eredeti állapotáról még a mondák is hallgatnak; mert az ember önérzete csak később ébredt fel s így útalva vagyunk a föld rétegeiben kutatni, hogy az emberiségnek a történeti idő előtt lefolyt életéről némi felvilágosítást nyerjünk.

A föld rétegeiben talált némely maradványok az emberi működés legkorábbi jeleit tüntetik fel; ezekből az emberiség korát ős régi időre lehet visszavezetni. Annyi bizonyos, hogy az ember már az úgynevezett jégkorszakban is élt, melyről a legujabb időkig az a hiedelem uralkodott, hogy ezt korunktól egy lezajlott nagy geologiai forradalom választja el. Belgiumban, Franciaés Németországban a diluvialis iszap által eltakart, csak embertől eredhető kova és szarú műtárgyakat találtak,[1] melyekből[2] kitünik, hogy az ember a mammuth, a barlangi medve, a barlangi hiéna, a barlangi oroszlán, a gyapjas orrszarvú és a közvetetlenül előző geologiai korszak egyéb emlőseinek kortársa vala.[3] A Dordogne őslakói már a festésben és faragásban is tettek kisérletet,[4] mint ez az elliszaposodott mammuthcsont faragványokból kitünik;[5] ugyanott kiásott kovatűk az állatbőrök összevarrására szolgáltak; átlyukasztott állatfogak[6] és csigákból nyakéket készítettek; ez utóbbiakat épen úgy mint a hegykristályokat máshonnét cserélték be, mivel ilyenek e vidéken elő nem fordulnak. Ez adatok feljogosítanak bennünket arra, hogy az ember korát a kihalt barlangi fauna idejére visszavezessük.

De vannak más adataink is: a bódeni tóba szakadó Schussen patak forrásánál jeges agyagrétegek között, 1866-ban a sarkok közelében élő jeges róka és két sarki moha mellett, kidolgozott rénszarvas agancsokat, kilyukasztott árakat, simított favillát, horgot, gerelyt és fürészszerű kovaköveket, vörös

festékbötyköket (bőrfestésre), hamu- és szénmaradványokat találtak; e kul-turmaradványok valószinűleg a jeges korszakbeli emberek birtokában valá-nak.[1] A rajnamenti jegesek keletkezését az előző geologiai korszakbeli víz-nek és szárazföldnek a maitól elütő felosztásából magyarázzuk meg; mivel azonban a szárazföldek körvonalainak megváltozása igen hosszú időt igényelhet, ez őskori lakosoknak is nagyon régi kort kell tulajdoní-tanunk. Aránylag ifjabb korból valók azon emlékek, melyeket a Baltitenger őslakói ehető kagylók héjából párkányszerűleg összehalmoztak; ezek alatt akadnak durva felszínű kőszerek, melyek csak ritkán vannak csiszolva, agyag-edények cserepei, kutya, fajd (ez tudvalevőleg csak fenyőbogyókkal táplál-kozik) és osztrigacsészék (az osztriga jelenleg nem élhet meg ott e tenger cse-kély sótartalma miatt); de hiányoznak a diluviális állatok maradványai; ebből látható, hogy Dániában ez őslakók korában fenyveserdők terültek el, és a tengervíz is nagyobb nyiláson át tódult e szigetek felé.

A történeti időt előző korszak legfiatalabb maradványaiul tekinthe-tők az alpi tavaknak cölöpökön épült helységei, melyek vagy a tőzeg alatt, vagy pedig a tavak által feliszapolt területeken találhatók; ezek korát 7000 évre becsülik, habár nem tagadható, hogy minden éléslátás mellett korukat meghatározni eddig még nem sikerült. A legrégibb cölöp-épületekben csi-szolt de (nyél számára) még át nem furt kőpengék fordúlnak elő; a fiatalab-bakban már át vannak furva; a legujabbak közé pedig már bronzszerek is vegyülnek. A svájci őslakók, kiktől e maradványok eredtek, már földmíve-léssel is foglalkoztak, kenyeret ettek, gyümölcsfákat ültettek, almát aszal-tak; épületeikben lakott a szarvasmarha, a kecske, a juh, a kutya és a macska; a sertés és a ~~[illegible]~~ azonban csak vadon fordult elő s valósziní-nüleg vadászatuk tárgya vala.

Az emberi nem egysége.

Testi és szellemi tulajdonságaik tekintetében nagyon különböznek egymástól az emberek. Ha a jéggunyhóban lakó, a zord hideggel küzdő, elsatnyúlt eszkimót összehasonlítjuk a civilizáció minden eszközével rendel-kező európaival, ki az előbbeninek jéghazáját meglátogatja, hogy ott akár az éjszaki fényt, akár pedig a delejtű elhajlását tanúlmányozza; vagy ha az el-korcsosúlt hottentotákat és az önfaragta és festette képeket imádó szerecse-neket összevetjük az európai hittérítőkkel, kik őket felkeresik és vértanúi halálra készen a láthatatlan egy Isten hitét hirdetik: az ember valóban följogosítottnak érezheti magát, hogy az emberi nem egysége felett kétsé-geket tápláljon. És csakugyan szenvedélylyel folyt a harc a monogenisták és polygenisták közt, különösen mióta az amerikai Egyesült-Államok köz-társasága azon szerencsétlen helyzetben vala, hogy területén 30 millió sza-

1) sem Darwin, sem más követője n. mondta, hogy az ember a fajok elváltozásának dogmája szer. a négy legfőbb majom egyikétől származik; de igen arra, h. az emberek ősei még a harmadkornak legkorábbi idejében ágaztak el a mai emberszerű majmok fajaitól. Hogy e gondolat egy tudomány eleme, e-más kérdés. Kétbecsülésre alakokat s átmeneteket kellene felfedezni, mik az ősember majomtól a mai embertipusig vezetnének — ha e láncszemek is lesznek, akkor a gyűjtés és h. hasonlat. az eddigi geológiai nem nyújtnak a hiány betöltésére.

bad polgár mellett 4 millió fekete rabszolga élt. A tusa nem annyira az igazság kiderítése körül forgott: inkább a rabszolgaság jogosultsága vagy annak kárhoztatása képezte a vita tárgyát. Hogy a szelidebb lelkületűeknek e szerencsétlenek irányában táplált szánalmát megingassák és lelkiismeretöknek az emberi méltóság lealacsonyítása felett gerjedező furdalását elhallgattassák, akadtak olyanok, kik hirdették, a szerecsenek ellen irányzott gyűlöletökben, hogy az egység az idő folyamában elveszett és a rabszolgák utódjai örökös botozásra és rabláncra vannak kárhoztatva. Voltak olyanok is, kik bebizonyítani iparkodtak, hogy az egyes ember fajták különböző helyeken és több pontról kezdettek terjeszkedni.[2] lelek ősnb. még semmi reményt nem nyújtnak a hiány betöltésére.

Mindeme, pusztán okoskodó, de tudományos kutatásokra nem támaszkodó nézetek mellett újabb időben tudományos módszerekre támaszkodó, bár eddig korántsem megállapított elméletek fölött foly a vita. E vitát Charles Darwin, a fajkeletkezés című művével indította meg. Darwin szerint a teremtő csekély számú egyszerű állati és növényi szervezetet alkotott, talán egynek alkotásával ért már véget a teremtés műve. E szervek lények folytonos fejlődésben voltak és vannak jelenleg is. E fejlődés folyamában egyes szervek megváltoznak, átalakulnak.[3] Nagyszámú nemzedék folyamában ez átalakulások oly nagy számot érhetnek el, hogy merőben új, az előző szervezetűektől különböző fajok keletkezhetnek. fajtacsoportok keverésére, úgy a kü. lönb. vidéki emberek is keresztezhetők, bár

2) Vannak adatok, mik a szabadban nemjegyek. mint egymás, fel lehet használni vérötnek és

Darwin álláspontján Haeckel (Natürliche Schöpfungsgeschichte című művében) az ember családfáját fölállította, mely szerint nemünk a majommal közös őslénytől eredt, de mind az ember, mint pedig a majom fejlődésének fokozatából hiányoznak a közbeeső nemzedékek, melyekből az átmenet egybeállítható volna. a korcsfajok — nemelgek szer. — időmulta. kivéznek. átmenetalak ner. a föld kül. ta. kiri aun. fölfedezett, fel, lehet. leg. eletek. n. ri egymás. lelt. fel. hár. marnak, h. a teremtő minden egy egyszerű alakban ölel a föld népeinek s ank. jelen. pár. bindvá. ban voltak mai szellemi. cet. Sőt el. ég a. mellékvon. dott. Köt. is. sorfyi. szivat. fölé. lelezték.

Mi nem feszegetjük a Darwin-féle származási elméletet;[1] az ma még a legszorosabb szaktudósok táborában is messze elágazó vita tárgyát képezi; elismerjük, hogy a magasabb szervezetű állati és az emberi test alkotásában semmiféle lényeges különbség nincsen; tudjuk, hogy a legfejlettebb majmok szervezete és az emberi testé közel rokonságban áll; de szellemi tulajdonságainál fogva az ember annyira kimagaslik a legfejlettebb majom fajok fölé, testi szervezetükre nézve pedig valamennyi ismeretes emberfajta között nem akad oly különbség, hogy az emberi nem egysége csak legcsekélyebb mértékben is kétségbe vonható volna.

De behatóbban vizsgálva a dolgot, látjuk, hogy az ember és az állat közt sokkal nagyobb a különbség, mint az állati szervezet bármely átmeneti soránál tapasztalható. (A legalacsonyabb és a legmagasabb szervezetű majmok közt sokkal nagyobb a különbség, mint a különböző emberfajok közt.) Az ember az egyedűli emlős, kinek természetes állása teljesen egyenes, kinél a medence, a mellkas és a koponya egymás felett merőlegesen van elhelyezve. Az agyvelő fejledtebb, mert habár a csecsemő gyermek és a majom agya közt csekély a különbség, mégis a majomnál épen az agy az, mely az összes fejrészek közt legkevésbbé gyarapodik; ez által fejlődésében lassan

az illető faj korai vesszés okozná, a gyönyörnek minden n. nyújtnak remény adás. minaradhatnak ugyan a harcnak alakítják át a leinyeket. S az uj alakok. [illegible] tárban a szemérem önmagát kitiadja, mert min termő J. vége sokkal több utódot ad, mint menyi a fölös mellékhelyre (pl. egy 3em átm. nyirba évenként 30 millió magvat), s azért harcolnak a létért s az elinyőbb fajok kiválnak. A folyamat kiválási az alakot is módosítja. De 8 a természeti kiválásnak kisfi sorat is tulajdonít.

elveszti az emberrel való hasonlóságát. A majom agya rendesen a fogzás előtt fejlődik ki tökéletesen, míg a gyermeknél csak ezután kezd igazán fejlődni. A majom arckoponyája állatias irányban fejlődik, úgy hogy a felnőtt majomnál egy csecsemő agya és egy ökör fogazata egyesül; ebből látható, hogy a fejlődés haladásával a majomból sohse lehet ember, mivel a fejlődés növeli a távolságot. A tagokban is van lényeges különbség; a majmot is négykezűnek hívják, de csak ember bir valódi kezekkel, és a gyermek, mihelyest megszünt kezeit helyváltoztatásra használni, már magasabb rangot vívott ki magának a természetben.[1] Az ember fogai is mutatják, hogy különféle táplálékra vannak utalva; de a ragadozó fogak hiánya, széles és lapos a támadásra alkalmatlan körmei mutatják, hogy az ember világuralmát nem köszönheti physikai erejének. A szőrmez hiánya, a tagok gyengesége elárulják, hogy állítólagos állatias őseinél gyengébb; ebből az a kérdés merül fel: hogyan hiányozhatnak e hasznos tulajdonságok, ha a természetes kiválasztás elmélete szerint e hasznos talujdonságoknak maradniok, sőt fokozódniok kellett volna. Ha pedig e nélkülözött tulajdonságokat az ember értelmi ereje pótolja, akkor a majomember szellemi tehetségei sokkal nagyobbak valának, mint a majom őseé s ekkor az ember eredetét azon pillanatra teszszük, a hol az ember értelmi erejének fellépése megszakítja a fejlődés menetét és a test más irányban kezd fejlődni. Továbbá nincs állat, melynél az összes érzékek oly összhangban találtatnának, mint az embernél. Az ember végre terjeszkedési képességénél fogva felülmulja az összes állatokat: az ember existenciájának nem vetnek absolut akadályokat sem az égalj szélsőségei, sem a talajbeli különbségek legnagyobb ellentétei, sem pedig az élelmi szerek különféleségei. Hajlékony és alkalmazkodó teste és mindent felölelő szellemi tehetségei legyőzik bizonyos fokig a természet erőit: ő az egész világ polgára.[2]

Az ember érez és vágyik, érzeteiről és vágyairól megemlékszik, cselekedeteiben öntudatosan jár el, szabad akarattal és észszel rendelkezik; az érzéki tehetség és az emlékezetnek bizonyos foka föllelhető az állatoknál is, de öntudat, szabad akarat, ész azon tulajdonságok, melyekkel a pusztán ösztönnel rendelkező legmagasabb szervezetű állatot is fölülmúlja. A lelkiismeret furdalásai, a megbánás érzete, a kötelesség érzet mind oly tulajdonságok, melyekkel az állat nem dicsekedhetik: csak az ember képes mathematikai feladatot megoldani s csakis ő gondolkodhatik a tünemények láncolata felett.[3] Csak az ember szerez tapasztalatokat, melyek lényének külső és belső átalakítására befolyással vannak. Nem physikai, hanem szellemi ereje tevé őt a természet urává. Már az által, hogy tudja hogy állat, megszünik állat lenni. Mint leggyöngébb kezdi, hogy leghatalmasabb legyen. Ama tapasztalatok, melyeket az állat szerez, tán egyes veszélyek kikerülésére ösztönzik, de soha nem lépik át az ösztön korlátait.[4] Az állat belső állapotának kifejezésére csak tökéletlen eszközök felett rendelkezik, legfeljebb általános állapotát jelezheti,[5] még ott is, a hol egy nyáj vagy állat-állam tagja is nagy

1) u.a. jaktam Nirembergben egy égalj alatt megél, de inpokaira van bükve. Kopenhagába költöző Irlandiak arkottnak vannak kikelve – pedig onnan vándoroltak ki. A sinai mél Majmacinban – 40°R melleit (Kiép) s a majdnem az egyenlítő alatt éneket singa-puri-ban. A jakutok – 32°R melleit a szabadban egy ingben s egy kis bőrben cre-vegnek, a Kirgizek a pamiri pusztákon legelnek s más kőtt népek a forró Dél-Egy-

elszigeteltségben él; az ember ellenben a művelődés minden fokán oda törek-szik, hogy belső érzelmeit a legvilágosabban kifejezze: az ember nyelve által jól rendezett gondolatait hasonlóképen tagozott hangalakok által adja tudtúl. A nyelv az embernek az a kiváló sajátsága, mely emberré, a termé-szet urává és a szellemi világ polgárává teszi. A szellem állapítja meg tulaj-donképen az emberi nem egységét. Csak az ember ékesíti magát és környékét, hogy magának és másoknak tessék; minden népnél találkozunk a zene és művészetek iránt táplált hajlammal. Minden törzs bir vagyonnal, melyet véd vagy szabad akaratából másokra átruház. A vallásos képzeletek, mint a továbbfejlődés csírái, minden népnél fellelhetők. Végre a legtávolabbi né-pek és külsőleg egymáshoz legkevésbbé sem közel álló emberek szellemi mozzanataikban feltünőleg közel esnek egymáshoz és gondolkodás tekinte-tében nem vonható kétségbe az egység és egyenlőség. l. az előző lap 3. jegy-

Az emberi nem a szellemi tehetségek alapjaiban megegyezik, vala-mint mai napság az is bizonyos, hogy az összes népfajok a magasabb szel-lemi kiképeztetés képességével birnak; miként fejthető meg tehát, hogy az emberek annyira különböznek egymástól? Minél életképesebbek földünkön az egyes szervezetek, annál több képességgel birnak a természet békoiból felszabadulni és az éghajlat által eléjük gördített akadályokat legyőzni. A növények és állatok folyton terjeszkednek és a fajok a talaj birtokáért kénytelenek egymással küzdeni. A győzelem mindig az erősebb fajoké, me-lyek a legkülönfélébb földtani és égalji viszonyok közt messze elterjednek. Mihelyt azonban elhagyják a hazai talajukat, a környék befolyás alatt elvész vagy lényegesen módosúl eredeti typusuk. Az ember, ez az eszes, szabad-akarattal dicsekvő lény, sem vonhatja magát ki a talaj befolyása alól. De nemcsak az egyes individuumok függnek a földtől, hanem az egész társadal-mak, államok is alá vannak vetve e szükségességnek; ezeknek is alkalmaz-kodniok kell azon talajhoz, melyen keletkeznek, ezek szervezetében is visz-szatükröződik a talaj számtalan jelensége, mint a folyók, a hegyek az égalj stb. Ezek után az emberek testi különféleségei, bármily nagyok legyenek is azok, alárendelt jelentésüekké lesznek, ha az ember testére átalakítólag ható okokkal megismerkedünk, könnyen elfogadhatjuk az ember testi egy-ségét. Átalalakítólag hatottak:

1. az égalji viszonyok;
2. az életmód és táplálék;
3. a műveltség;
4. az erkölcsök és szokások, és végre
5. Az eredeti alaktól való véletlen eltérés, mely vagy egyeseknél vagy pedig többeknél előfordult s átöröklötetett.

Az égalji viszonyok csak lassan hatottak átalakítólag a testre és be-folyásuk nemzedékről nemzedékre csak lépcsőzetesen érvényesült; ez okból nehéz azt követni: sok idő kellett, míg az ember szervezetében tetemes vál-tozást előidéztek. Az emberek csak hosszú vándorlás után jutottak jelenlegi

*) Az ember mn égaljalatt megél. Mikor Morton matrós és Janesi eszkimó 1854. jún. 24. Grönland ny-i részen a 81° 22' é. sz.-et (eddig legmagasabb eléte: ott – vadnövényekre szálak....

hazájukba, hol eredeti hazájuk befolyása csak lassan módosult vagy pedig egészen elmosódott.*)

A táplálkozás nem választható el az égaljtól és szintén hatalmas tényező vala az emberi szervezet átakításában. Törökök rizs, eszkimónak fagyott!

A műveltség befolyása már szembetünőbb. A magasabb műveltségü népeknél, hol a munka el van osztva, hol a tudomány, a mesterség, a földmívelés külön kezekben van, ott a test, különösen az arc, külön kifejezést nyer; nálunk pl. a nőt könnyen meg lehet különböztetni a férfitól; míg ellenben oly népeknél, melyeknél az ügyességek, az ismeretek nincsenek megosztva, hanem az összes törzstagok egy foglalkozásúak, mint pl. a mongol nomádoknál, ott az egyedek kevéssé különböznek egymástól, az asszonyokat alig lehet a férfiaktól megkülönböztetni. A műveltség emelkedésével nemesbűl az arc: az Egyesült-Államok szabad szerecsenei előnyükre különböznek a pogányságban és rabszolgaságban sinlődő déli testvéreiktől. Sőt az agy is nagyobbodik a műveltség haladásával.

Az erkölcsök döntőleg hatottak az emberre, már magunk közt is tapasztalhatjuk, hogy a szenvedély, a kicsapongás, az erkölcstelenség elrútítja az ember arcát és az erkölcstelenség bélyegét nyomja rá; így van ez egész néptörzsekkel is: a vallásilag legalacsonyabb fokon álló négerek a legrútabbak, a kereszténységhez tért törzsek arca idő folytán lassan nemesbült.

Véletlen testi sajátságok, mint pl. duzzadt ajkak stb., nemzedékről nemzedékre átörökölhetők és bizonyos családokra nézve jellemzők. Ilyen véletlen képződés nem ritka, kedvező körűlmények közt könnyen egy külön néptörzs jellemző tulajdonságává válhatik. (Tridejellegek folytonossága. Kaucsukcsuszkó kivételekben aristokratikus typus.) A mai fellahban még határozottan előtérbe lép a fajának népe. Egy emberfajtának pincenek kizárólagos tulajdonai.

Az emberi nem fajtái.

Az összes emberek számát a legújabb népszámlálás és becslés 1,424.000,000-ra teszi; ezekből:

Európára	309.200,000
Ázsiára	824.500,000
Ausztráliára és Polyneziára . . .	4.750,000
Afrikára	200.000,000
Amerikára	85.000,000
Összesen	1,424.000,000

Rohlfs szerint csak 100 millió. L. Föld. Közl. 188 406-7. l.

ember esnék.

Ha ez óriási számot szemügyre veszszük, mily nagy változatosság, mily nagy különféleség van előttünk! Mindenek előtt szembeszökő a test nagysága (nagyok pl. a patagonok, a karibok, a germánok stb., kicsinyek az eszkimók, a peserák, a lappok stb.); ezután a bőr színe, a haj hossza, szerkezete és színe, a koponya, az arckifejezés, a vérmérséklet, a műveltség stb.

1) De generis humani varietate nativa, 1795. Ő term., test. tulajd. szer. 5 fajtát állított fel: fehér = kaukázi; sárga = mong.; fekete = néger; barna = maláji; vörös = amer. Tulnyomólag mégis a földrészek szer. történt a felosztás. —
2) Az ethnologia alapítója. Műve: Az emberi nem term. története, 1813. — Szóba fűlcs kéz irányban fejl. a tud.: T. Blumenbach nyomán az embert leírásaia s osztályozásaia szerint testi tulajdonságai szer. kaukázusi; II. szóbeli és nyelv. ismérvek szerint; I. szóbeli és befolyó kéjenczei szerint a nyelvek osztályozásaszer. igyekszik osztályozni; feladja, h. a nyelvhasonlóság bizonyít egyszerű leszármazás, hanem szétszórt és keverés is lehet. A körös nyelv. bizonyítja mindig a körös származást. Emerev irány sokáig vallott tud. tanegyédül abban az ujabban: Müller Fr. Allg. Ethnogr. 1873. és Peschel Völkerkunde, 1874.

Ez okból már a régiek is megkísérlék az embereket e különféleségeik szerint fajtákra osztályozni. De csak Blumenbachnak sikerült először (1752—1840) egy tudományos rendszert felállítani az által, hogy a legszélsőbb jeleket vevé alapúl az emberek osztályozásánál. Az ő érdeme, hogy az ember koponyáját felülről nézte és a hossztengelyt a haránttengelylyel arányba állította. Utána Camper a koponyát oldalról, arcélben (profilban) vette szemügyre és fősúlyt fektetett az arcszögre. Retius a koponya hossz és szélességi átmérőjéből hosszú (dolichocephal) és rövid (brachycephal) koponyákat különböztetett meg. Ez utóbbi mindkét osztálynál azonkívül az állkapocs kiállása szerint megkülönbözteti az egyenes állú (orthognath) és az előre nyúló állú (prognath) koponyákat. Szerinte pl. a magyarok orthognath-brachykephalok, a germánok orthognath-dolichocephalok, a szlávok orthognath-brachykephalokhoz tartoznak. Az újabb tudósok ezeken kívül még több jelenséget vontak be osztályozásukba. Minthogy igen bajos az összes fajtakülönbségeket élesen megkülönböztetni, majdnem lehetetlen több oly ismertető jelt találni, melyek csak egy emberfajta közös tulajdonságai volnának, mert azok észrevétlenűl fokozatosan átmennek. Innét magyarázható meg, hogy az anthropologok oly annyira eltérnek egymástól a fajták osztályozásánál, hogy az egyik 2-re, a másik 150-re teszi. Prichard[2]) 7 fajtát különböztet meg. Minthogy az ő műve (az «emberi nem természetrajza») e nemben a legalaposabb és legterjedelmesebb, sokban őt követjük.

1. Az iráni (kaukázi, vagy indeurópai) fajta, melyet tojásdad vagy gömbölyded fej, magas homlok, nagy és nyilt szem, kevéssé vagy épen nem kiálló járomcsont, függőleges fogak, gömbölyded, kissé kiálló áll, a férfiaknál többnyire erős szakáll, szőke és barna közt ingadozó puha, hosszú haj jellemz. Arc-szög 80°—90°-ig. E faj legtisztább typusainak színe piros-fehér, a délieknél pedig barna felé hajlik. E fajtához majdnem az emberiség fele tartozik; az kevés kivétellel el van terjedve egész Európában, Ázsia déli és délnyugati (szemiták) részein, Afrika (hamiták) éjszaki vidékén és végre Amerikában és Ausztráliában ma-holnap ki fogja szorítani az őslakókat.

E fajta túlnyomólag epés (cholerikus) vérmérsékletű, de a műveltség magas foka, az ész, mérsékli az indulatot, szabályozza a tevékenységet és tervszerű munkálkodás által jövőjét biztosítani törekszik. Művelődésre való képessége által valódi történelmi fajjá lőn.

2. A turáni (mongol) fajta. A koponyája felülről majdnem négyszögletes vagy kockaszerű, oldalról tekintve pedig gúlaalakú; mély szemei kicsinyek és ferde metszetűek; orra lapúlt nagy orrlyukakkal, szája nagy, az áll majdnem szakálltalan, a haj síma és feszes, a test köpcös. Színe buzasárga, sőt piszkosbarna. Legtisztább a typus a kalmükoknál, a legalacsonyabb a szamojédeknél. A turáni fajta hazája a sinai birodalom, általában Ázsia éjszakkeleti része és közepe; európai Oroszország éjszaknyugati részén szintén vannak csekély számban, azon kívül a magyarokat is eredetre nézve ide számítják; de ezek az idő folytában annyira átváltoztak, hogy az iráni

A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium Könyvtára Szeged
Szegedi József Tudomány-egyetem Könyvtár Szeged

fajta legszebb typusához sorozhatók. A turáni faj vérmérsékle méla-bús (melancholikus); ennek tulajdonítható, hogy a multakon mereng és a jelent nem használja fel önérzetesen arra, hogy a jövőt előkészítse. Innét magyarázható meg a sinaiak ragaszkodása az ősi formákhoz, melyekből az eredeti szellem már régen kiveszett. A hunok és a mongolok árvízként özönlék el Európát, de ez óriási birodalmak hamar összedőltek, mert hiányzott bennök a jövőre kiható szervezkedő erő; ők a régi életformákat az új hazában nem tudták módosítani, hanem oda is hozták, a hová nem illettek.

3. Az amerikai fajta. E fajtáknál a koponyára nem lehet nagy súlyt fektetni, mivel a különböző alakú koponyák többnyire mesterséges összeszorítás eredményei. A testszín rézszínű vagy barna, a haj hosszú és feszes, a homlok alacsony és hátra hajlított, az orr meghajlított (sasorr), a szem néha ferdén álló és bágyadt, a test nyulánk, sokszor magas. Ezt a fajtát némelyek a turánihoz sorozzák: a déliek testszínök, hajuk, erősen kiálló járomcsontuk s részben ferdén álló szemöknél fogva a mongolokhoz, az éjszakiak pedig inkább az indo-germánokhoz hisonlítanak, mind az által mind a déliek mind az éjszakiak közel állanak egymáshoz, s azért külön fajtához soroljuk. Az amerikaiak (őslakosok) a világ phlegmatikusai; nem merengnek a multakon, de a jövővel sem törődnek. A külvilág benyomása alatt érintetlenül maradnak, különben a phlegmájuk vagy mint egykedvűség, vagy mint szelídség (a peruiak), vagy mint butaság (az őserdei indiánok), vagy mint a hazaszeretetből származó nemes odaadás (az aztek fejedelmek), vagy végre mint dacos, tompa, érzéketlen hajthatatlanság (az éjszakamerikai indiánok) jelentkezik. Általában az a rideg érzéketlenség főtulajdonságuk, mely sem könyt, sem mosolyt, sem reményt, sem örömet, de bút sem ismer. Hónapokon át a legnagyobb erőmegfeszítést elviseli, de tartós és szívós munkára alkalmatlan; a beözönlő népelemekkel szemben legcsekélyebb ellentállást sem tanusít s azért gyorsan közeledik a végenyészet felé; hol azonban a műveltség magasabb fokára emelkedett, mint pl. a Közép- és Dél-Amerikában, ott meg az európai elemeket is magukba olvasztják.

4. A délafrikai fajta; ebbe soroljuk a hottentottákat és busmanokat. Ezeknek koponyája ferdén álló, szemük széles, járomcsontjuk a mongolokra emlékeztet. Orruk nagyon lelapított, hajuk fekete, színök piszkossárga, testök kicsiny, vézna, az asszonyok azonban többnyire meghíznak.

5. A szerecsen (aethiopiai) fajta leginkább különbözik az iráni fajtától. Feje oldalvást összeszorított, a homlok hátrahajlított, az áll erősen kiálló, ebben a metsző fogak ferde szög alatt találkoznak. Az arc-szög 70—75°-nyi, a fej hátsó része nagy; ez okból a fej hosszúkásnak látszik; az orr széles és lapos, a rövid haj és a szakáll göndör és gyapjas. Általában érzéki szerveik, mint a rágóizom, a duzzadt ajak, mely a ferde fogakat nem fedi el egészen, a nagy száj, az erős nyakizmok igen kifejlettek; az idegek vastagabbak és kevésbbé érzékenyek. A szerecsenek teste kellemetlen szagú.

E fajta hazája közép és déli Afrika, valamint Amerika, hová erőszakkal átvitetett. A néger vérmes (sanguinikus) vérmérsékletű, a szenvedély, a pillanat embere, a régivel nem törődik, a jövőre nincs gondja. Közönségesen közvetetlenűl átcsap egyik hangúlatból a másikba; ő a természet fia, állatias érzéki ösztönnel, élénk utánzó képességgel; ez okból könnyebb őt betanítani mint a szellemi szabadságra nevelni.

6. A maláji fajta színe barna, fekete haja és szakálla sűrű, puha és fürtös, orra széles, szája nagy, homloka magas, az állak kiállók és az ajak pettyedt. Hazája az Indiai és Nagy-Óceán szigetvilága. A malájokat némelyek az iráni és a mongol faj közé ékelik, mert az előbbeniekhez koponyára, az utóbbiakhoz arckifejezésre nézve hasonlítanak. A malájok szenvedélyesek (cholerikusok) a szerelemben, a gyűlöletben, játékban, a fogadásban, a harcban, melyben oly izgatottak, hogy a fájdalmat nem érzik, ingerlékenyek, különösen a becsület dolgában. A távolabbi szigeteken azonban, hol az élet egyszerűbb, gyerekies jelleműek.

7. Az ausztrálszerecsen (negritos) fajta a maláji és szerecsen közt áll. Ide tartoznak a pápuák és az alfuruk; az előbbeniek vagy gyapjas szerecsenszerű hajúak, vagy pedig sűrű csomókba fejlődő hajzatuak, mely, ha felfésülik, az egész fejet álhajként befödi; az utóbbiak haja síma és hosszú. Mindkettőnek színe füstbarna. A kezek és az újjak hossza, a lábizmok gyengesége (ez okból jobban szeretnek gúgolni) majomszerű külsőt kölcsönöz nekik. Ez a legalacsonyabban álló fajta. Hazája Ausztrália, Új-Guinea, a Hátsó-indiai archipelagus; a hol más fajokkal előfordúl, ott többnyire a megközelíthetetlen helyeket, különösen a terület belsejét lakja, míg a széleket más fajúaknak engedi át. A pápuák mozgékonyak, lármázók, kicsapongók; széles és hegyével lehajló orr a zsidó typusra emlékeztet. Az emberevés által megfertőztették magukat. Az alfuruk sokkal míveletlenebbek s felfedezésükkor még az át nem fúrt kőszerek korszakában voltak.

Alapos anatómiai és physiologiai kutatások eredménye: hogy az emberi nem összes physikai fokozatainak különféleségei egyetlen egy fajon (species) belül keresendők, az összes különböző emberfajták úgy tekintendők mint egy nemnek (genus) csupán alfajai (fajtái), nem pedig mint egy nemnek eredetileg külön fajai. E mellett szól először az a körűlmény, hogy az újabb emberfajta tanúlmányokból kitünt, hogy a különböző koponyák és testszín közt annyi az átmenet és középfok, hogy e különféleségek nagyon közelednek, sőt majdnem összeolvadnak; másodszor minden fajtánál vannak egyedek, melyeknél egy más fajta typusa föllelhető; végre harmadszor azon tapasztalás, hogy a különböző fajták egyesüléséből életképes keverékek keletkeznek, melyek egymás közt, valamint más fajták egyedeivel életképes individuumokat nemzenek.

A hol a különböző fajták egymás mellett laknak, ott már annyira ment a keveredés, hogy alig találkozik tiszta fajtájú egyén; így pl. alig találunk tiszta hottentottát; Venezuelában az 1·8 millió lakosságnak csak

Az emberi nem nyelve.

Az emberi nem szellemi életében az eltérések leginkább a nyelvben, a vallásban, a műveltségben és a társadalmi intézményekben nyilványulnak. Az ember szelleme leghathatósabban nyelvében jelentkezik; ez sem a természeti hangok utánzásának, sem pedig a társadalmi megállapodottság eredményének, hanem tisztán gondolkodásának kifolyása gyanánt tekintendő. A nyelv leginkább útal ama természetes ürre, mely az állatvilágon belül az ember és közvetetlen környezete között tátong. A történet és tapasztalás arra tanít bennünket, hogy a nyelvek változnak, gyarapodnak, képződnek, átalakulnak; ebből láthatjuk, hogy az ember nyelvét nem örökli öszszetönszerűleg, hanem maga teremti meg és fejleszti, és e körűlmény növeli a távolságot közte és az állatok között.

A nyelv nem egyéb mint a gondolatainknak hangok által való kifejezése; a fogalmak és képzeletek egymáshoz való viszonyításában van a gondolkodás lényege.

Az állatoknak is meg van az a képességük, hogy izgatottságukat, sőt szándékukat is kifejezhetik: a madarak pl. külön hangok által figyelmeztetik kicsinyeiket a közelgő veszedelemre, külön hangok által adják tudtúl étető szándékukat; sőt a párzásra való édesgetésnek is megvan a maga külön hangja. A kutya ugatása által elég érthetően fejezi ki örömét, haragját és kérését; támadását ugatása előzi meg; a közelgő veszedelmet szintén hangja adja tudtúl; sőt a fogvicsorítás és farkcsoválás taglejtésnek nevezhető; az eb egyébirant ez ügyességek nagyobb részét az ember társaságában sajátítá el. Sőt a gerinctelen állatok is képesek szándékukat kifejezni, mert tapasztalhatjuk, hogy a ganéjbogár társakat hoz, ha a tojását magában rejtő ganéjlapdacsot nem képes egyedűl felfelé gurítani; vagy a hangyák szövetkezve intézik támadásaikat. Az állatoknak kétségen kívül vannak jeleik, melyek néhány életszükséglet fedezésénél megteszik hatásukat; e jeleket azonban ösztöneikkel együtt örökölték. Ámde az ember nyelve nem

csupán a tudósító hangok többsége által különbözik az állatoktól; hanem az által is, hogy az ember oly dolgokat is közölhet, melyek az állatok képességének körét fölülmulják, azaz, hogy nem csupán észrevevést, hanem ismereteket is közölhet. Ha a kutya ugatását némelyek a nyelv első kísérletének nevezik, bátran mondhatjuk, hogy ez a kísérlet eddig még nem sikerült, mert odáig sem jutott, hogy a hangját egy bizonyos személyre alkalmazza. Míg a kis gyermek első nyelv kísérlete már akkor mondható sikerültnek, midőn önérzetesen kimondja a «papa» vagy a «mama» szót. Az állatok természetesen képtelenek ily egyszerű fogalmak közlésére, mint pl. a meleg, a világos, a kemény, a fekete stb.

A nyelvek alkata.

A szellemi képzetek és fogalmak hangok által való kifejezését jelentménynek, a jelentményt kifejező hangösszetételt gyöknek nevezzük. A gyök képzése a történeti időt előző korszakba esik.

A főbb ázsiai és európai nyelveket alakulások szerint négy osztályba sorozhatjuk, u. m.:

1-szer. Semmiféle grammatikai hangváltozással nem biró nyelvek vagy egytagú nyelvek, ezek a hangalakok által fejezik ki a jelentményt, míg a fogalmak egymáshoz való vonatkozását a szavak helyzete mutatja; e nyelveknek csak gyökeik vannak, melyek magukban változtathatlanok és egészen elzártak; minthogy a gyökök többnyire egy szótagból állanak, azért egytagúaknak hívjuk. Ilyen nyelv pl. a sinai, melyben minden nyelvtani jelentmény-módosítás hiányzik: nem tesz különbséget főnév, ige, melléknév, igehatározó, előszócska között.[2] Azon egy gyök — mondatbeli helyzetéhez képest — kifejezheti mind ezeket a fogalmakat: nagy, nagyság, nagyon, és nagynak lenni. Például ngó tà ni azt teszi, hogy «én ütök téged»; ellenben ni tà ngó «te ütsz engem»; ni tung vo zi «én kelet te nyugat» (meg nem egyezést jelent).[3] E nyelveknél az értelem fölött a gyökök meghatározott helyzete dönt; az ily nyelvek a fejlődés legalacsonyabb fokán állanak; megtanulásuk nehéz, mert nagyszámú változhatatlan gyököt kell elsajátítani; mind az által a sinaiak ez egyszerű eszközzel a gondolatközlés magas kivánalmainak is megfeleltek. E csoportba tartozik a sziámi és birmai nyelv is; az előbbeninél azonban az elhelyezés törvénye szerint a segédgyök megelőzi a főgyököt, a birmainál az ellenkező történik. Ezekhez csatlakozik a maláji nyelv,[4] melynek már mindkét előnyei megvannak; sőtcz már több szótagú gyökökkel is rendelkezik.

2-szer. A szorosan vett ragozó nyelvek, melyekben a szótők magánhangzói lényegesek, változhatatlanok s egyszersmind a képzőkön és a ragokon is uralkodók, ide tartozik a finn, ugor, magyar, török stb. Ezekben szótőt magánhangzó nélkül képzelni se lehet.

[2] Ő sein = kaj, kecske stb. Egyébiránt mindkét szótagú szavak.

[3] ni ven, vo ta = én kivenni, ke vo ta = te vinnel fel alatni. Igy tiroh = ülni, katiroh = álmodni. Kahovut = tahaváni. Tehát ia katiroh kahovut = alvásával tahaváni = tahaváva aludni. Az ismétlések és kettőzetek is sajátságai.

[4] Ő maláji nyelv = Ősanyanyelv.

3-szor. Az árja nyelvek, melyekben a szótők magánhangzói lényegesek ugyan, de változhatók, s azért nem is uralkodnak a képzőkön és ragokon.

4-szor. Azon nyelvek, melyekben a szótők magánhangzók nélkül valók, s a hol a mássalhangzók uralkodnak, milyenek a sémi nyelvek. Pl. a héber vagy arab nyelven q-t-l tő a vérontás bármely nemének jelentéstője, melyet magánhangzó nélkül kell képzelni, mert mihelyt valamely magánhangzóval ejtetik ki, azonnal nem tőszó többé, hanem határozott jelentésű kész szó, mint uqtul ölni, qatala öl, qutila megöletett, qitl ellenség, quatl gyilkosság.

Déli Afrikában (a hottentották és busmanok kivételével) előlragozó nyelvekkel találkozunk, melyekben az értelmet szabályozó szótag a gyököt megelőzi, noha ragok is előfordulnak.

Amerikában (az eszkimók kivételével) a bekebelező nyelvek vannak, melyeknél a szóképzés háttérbe szorítja a mondatalkotást és egy szóba szorítja a leghosszabb gondolatot is.

A nyelvtudomány, különösen az összehasonlító nyelvtudomány, még nagyon fiatal s így jelenleg még lehetetlen a nyelvtörzsek és a nyelvek számát pontosan meghatározni; közönségesen 8 nyelvtörzset (árja, sémi, sinai, finn-tatár, maláji, amerikai, afrikai és délafrikai) és 800 nyelvet szoktak felvenni; ez utóbbi számból 400 Amerikára esik. Azon nyelvek, melyeknek köre csekély és különösen azok, melyeknek nincsen irodalmuk, ma-holnap kivesznek, így pl. Szibériában ma-holnap csak oroszul, a Déli tenger szigetein csak angolúl fognak beszélni.

A nyelv mint osztályozó eszköz.

A történetből tudjuk, hogy a nyelvek folytonos változásoknak vannak alávetve; továbbá ismeretes, hogy egész nemzetek vették föl a hódítók nyelvét; pl. a kelta eredetű gallok a rómaiak nyelvét beszélik, az éjszakkeleti Németország szláv lakosai elnémetesedtek, az amerikai szerecsenek elangolosodtak; sőt arra is van példa (bulgárok), hogy a győztes nyelvét a legyőzöttével felcserélte.[1] A népek osztályozánál tehát a nyelv nem nyujt biztos és tartós jeleket; ez oldalról nagy óvatossággal kell eljárni, midőn a nyelvazonosságból a népek rokonságára akarunk következtetni, mert a nyelvbeli hasonlatosságot sokszor társadalmi kényszernek kell tulajdonítanunk.[2] Minazáltal bizonyos esetekben csak a nyelv adhat felvilágosítást a néptörzsek eredetére és rokonságára nézve; így pl. az amerikai őslakosokat a bekebelező nyelvek egyesítik külön fajtává, vagy a magyaroknak a mongolokkal való rokonságát — ha létezik — csakis a nyelv sajátságaiból lehet kimagyarázni.

A népek vallása.

Az emberi természet lényeges ismertető jele a vallás, mely minden néptörzsnél ugyanazon egy érzésből származott, hogy minden jelenségnek van oka, minden eseménynek szerzője: a legmíveletlenebb épen úgy érzi mint a legmíveltebb, hogy egy felsőbb hatalomtól függ; mindegyik szükségesnek érezte, hogy e hatalmat megkérlelje, — a különbség legfeljebb a megkérlelés módjában rejlik.

A vallási eszmék fejlődésének története, mint egyáltalában az emberi nemé, csakis a történeti idők folyamára állapítható meg: épen a legérdekesebb kérdés, t. i. a vallási eszmék legelső fellépése örök homályba burkolódzik. Annyi azonban nem szenved kétséget, hogy a legrégibb népek a természetnek előttük ismeretlen erőit ruháztak fel isteni hatalommal és naponként, korszakonként vagy véletlenül ismétlődő tüneményeket egy vagy több magasabb szellem közvetetlen ténykedésének tulajdonították.

A természeti erőket istenítő vallással szemben a mívelődés magasabb fokára utal már az egy élő és személyes istenben helyezett hit, a monotheiszmus.

«Az első embernek az isten maga nyilatkoztatta ki magát»; ez a monotheiszmus sarkalatos dogmája és evvel kapcsolatosan a monotheisztikus világnézet következő módon értelmezi a még polytheisztikus népek vallásbeli állapotát. Midőn az ember bűnbe esett, az ősi vallás tisztasága elmosódott és a monotheiszmus polytheiszmussá korcsosodott. Az ember a természet befolyása alatt oly vallásokat alkotott magának, melyekben az őt közvetetlenül környező természet és az általa átváltozott egyedisége visszatükröződik. E világnézet jellemzően magyarázza a polytheisztikus vallások elütő természetét: a zord, hideg égaljú tartományokban, a hol az égalj erős munkára késztet, mert a hideget csak tartós munkálkodás teszi eltürhetővé, az emberek hitük szerint holtuk után is tevékenyek, vadásznak és harcolnak (északamerikai indiánok, a germánok walhalája); a hol ellenben a munka lankaszt, a forróság pihenést igényel, a hol az ember legfőbb élvét érzeki gyönyörökben keresi, a holtak is boldog tétlenségben, káros következményektől nem kísért gyönyörben úsznak (izlam); az induk pantheonja, az előindiai buja természet tükre; az iráni (perzsa) természet meleg és hideg, jól nedvesített bájos kertek és kietlen sivatagok, a vad nomádok és mívelt városlakók közt levő ellentétekben a perzsa vallás dualisztikus alapját tünteti fel; a görög Styx nem egyéb, mint a görög mythologia elbúvó patakjainak képmása. Az összes polytheisztikus vallások minden különbségek mellett is abban az egyben megegyeznek, hogy valamennyin vörös fonalként végig húzódik a legfelsőbb lényben való hit, mely az emberek sorsát intézi (nagy szellem, fatum stb.).

De a monotheisztikus vallásokon belül is, mihelyt az egy élő isten-

vázalja fejét ben helyezett hit mellett a dogmatikus vallást tekintjük, felette eluto vál-
a jobbra lásos meggyőződésekre akadunk. Igaz, e különbségek végső okát csaknem
elszigetel. A kivétel nélkül a különféle népek fajbeli és mívelődésbeli sajátszerűségeiben
nehéz a fa leljük föl; így a legtisztább monotheisztikus vallásban a kereszténységben
mi szakok is szakadásokkal találkozunk; de itt is minél inkább háttérbe szorulnak a
fejtegetés faji, a nemzetiségi s más efféle küzdelmek, melyek a valódi ⇒ m b e r i t hát-
a régi emberi- térbe szoríták, vagy minél inkább kivonja magát az ember tudománya és
ligetben csak munkája által a természet befolyása alól, annál inkább szétoszlanak ama
mintegy köd- ködfátyolok, melyeken át a keresztény vallás tiszta fénye csak elhomályo-
lehetett lejnia lok sodva törhetett keresztül.

Utaskyak nekabekezdnek kalábol Vallásokra nézve e szerint az emberi nem két nagy osztályba sorozpribumaro ható; az elsőbe tartoznak a p o l y t h e i s z t á k (több istent imádók), a
vagyokat adnak, ki- másodikba a m o n o t h e i s z t á k (egy istent imádók vagy kinyilatkozta-
vagye el a tott vallások).

bekezdéget. A szabeli a bekezdés démonainak élelmazavékat kell ki az útfélre, h. az a
mező ditarok bekezdése meg I. *A polytheisztikus vallások.*
mai helyett.

7) A bramanoknál ma is. Mózes is fel. Az ember tisztultabb vallási eszméi csak azon időtől számíthatók,
állítá a ki- midőn babonás hittel nem ragaszkodik többé élő vagy élettelen dolgokhoz,
gyűrtirteket s azt csak melyeknek birtokáért megküzd, mert vallásbeli meggyőződése azt tartja,
Hiszkiai ko- hogy velük az isteni hatalom is a birtokosra száll át és a védő szellemek
velő el le- annak szolgálatába szegődnek. Ily féltékényen őrzött élettelen tárgyak
mináelnek Egyptomiak lehetnek: kövek (pl. a mongol buretok saman köve, a Baikal tó Olchon fél-
(Mbuka- szigetén, az arabok dsebel-manadsatja-párbeszéd hegye; a mekkai kába kő,
Kutyagyán- a mexikóiak meteorköve a hét harlangnál stb.); a fák és ligetek, melyek az
Kreknek itt, phonadam stb. istenek székhelyeinek tekintetnek; a források és csergedező patakok, az
Agni!....) élő lények közül különösen a kigyók. Nagy haladásnak tekinthető, ha az
Mayok Bengáliában ember szemeit a csillagos ég felé emeli, hogy ott keresse a tüneményeket
7) Kínában ismeretlen okainak kútforrását Borneoban a dayakok a nőcünek is lel
egy mint a fingrokafiveret. A legnevezetesebb polytheisztikus vallások: tulajdonítnak. Egy mi
hol egy kutyuig- 1. A s a m a n vallás, melyhez tulajdonképen az északi mongolok
penetet kinyod- tartoznak. Követőinek van ugyan sejtelmök egy mindenható isten létezésé-
gapnét egy mint- ről, csakhogy ez oly messze van tőlük, hogy nem ér rá velök törödni; kép-
hamis vej- zeletök szerint az egész természet tele van ördöngös lényekkel, melyek
okaroltle- ellenséges indúlattal viseltetnek az ember irányában; ezeket tehát különféle
Ot bepélhet- kuruzsló szerekkel igyekeznek megnyerni. Papjaik (samanok = kuruzslók)
nek a mbol- a negyedszellőtérre forda s a dinnye
szakkal s mint négyek hatra
prokabnak bőjtölés, remetéskedés, görcsös rángatódzás által készülnek e kuruzsló pá-
velök. lyára. A samanok teendőihez tartozik a gyógyítás, mely görcsös rángatódzás
mellett többnyire valami igénytelen tárgynak (kődarab vagy efféle) a gyógyí-
tandó helyből való kiszopása vaktól elszámítozva vagy
a láthatatlan hatalmakkal is közlekednek. levetett le egy hajszerszámból.
mhalt mbirokkja — s asuta

Az északamerikai őslakosok szintén a sámánizmus hívei; ők hisznek
ugyan egy nagy szellemben, ki a jónak kútforrása, csakhogy ez az emberek
kérelme nélkül is osztogatja jótéteményeit s minél elérhetetlenebb távolság-

ban van tőluk, annál inkább érzik szükséget az alacsonyabb istenségeknek. Mindenkinek van őrző szelleme (kő, göröngy, fa, állat, vagy a mi böjtölés[1] után szemökbe ötlik),[2] mely azonban csak hosszú böjtölés, vezeklés, virrasztás és imádság által szerezhető meg. E vallás kihalófélben van; követői örömest abba hagynák és a kereszténységhez fordúlnának, ha a nekik hirdetett elméleti kereszténység nem különböznék annyira a gyakorlatitól, melylyel őket a fehér hirdetők kínozzák. Papjaik csak abban különböznek a szibériai samanoktól, hogy míg amazok mesterségüknél a varázs kereplőt használják, emezek varázsdobot alkalmaznak. A délamerikai kuruzsló az északamerikaitól csak csörgője által különbözik;

Déli Afrikában a kuruzsló varázskürtöt hord magával s azon kívül a nagyon óhajtott eső elővarázsolásával is foglalkozik.[3] Az ausztráliai szigeteken szintén találkozunk samanokkal, kik esőidézéssel foglalkoznak, de azonkívül még a nahak (eredetileg szemetet, de leginkább ételhulladékot jelent, melyet el kell égetni, hogy hivatlan kezekbe ne kerüljön) elragadása által betegséget vagy halált is okozhatnak. A pápua saman este a megkerített ételmaradványnyal a tűzhöz ül s azt lassan elégeti; ha az egész hamúvá változott, a kuruzslás erőre emelkedett, s az illető figyelmetlen, kitől származott, biztos halálnak néz eléje. A saman szándéka azonban többnyire gyorsan köztudomásra jön s ilyenkor a betegeskedő vagy a kit lelkiismerete nem enged nyugodni a nahak miatt, megfuvatja a csigakürtöt, hogy a kuruzslót megsemmisítő műtétének megszüntetésére indítsa; — másnap azután kiváltják a maradékot.[7] Maguk a samanok annyira meg vannak győződve műtétők sikeréről, hogy megbetegedés esetében ugyan e célból rögtön megfuvatják a kürtöt.[4] — A hulladékok megsemmisítése egyébiránt a kafir törzsnél is dívik.

A szerecseneknek fetis imádása szintén nem egyéb túlhajtott samaniszmusnál. Ők a részvétetlen főisten mellett több, természetfölötti hatalommal felruházott tárgyat (fetist) imádnak; ily fetisek lehetnek állatok vagy élettelen tárgyak (göröngy, darab fa stb.), melyek birtokosát a rosztól megvédik. A fetisimádás ördögies volta az által lesz utálatossá, hogy a fetis birtokosa nemcsak a rosztól van megótalmazva, hanem feljogosítottnak is érzi magát, hogy másoknak ártson, felebarátját leigázza, rabszolgaságba ejtse, leölje stb.

Rendszeresen üzött, mély gondolkodás által tökéletesített, és ezredévi gyakorlatra támaszkodó samanok az indiai bramánok. Az árják legyőzvén és leigázván India őslakóit, szellemi és testi előnyeiket a kasztrendszer felállítására használták fel, mert már Manu törvénykönyve tiltja a kölcsönös házasságot. A papok vagy tudósok, a saman szokások, vezeklés és áldozat birtoka által hatalmukat a régi istenek fölé emelék, kiket a világ őreivé lealacsonyíták. Ők úgy okoskodtak: mivel az ima[5] a szózat és különösen a jelképes áldozások az isteneket a kivánt dolgok megadására kényszerítik, tehát e jelképes tettek az istenek fölött állanak.[6] A bramánok, mint a kik

egyedül ismerik a szokások és mondások titkos értelmét és hatását, végre emberfölötti sajátságokat tulajdonítottak maguknak és megtestesült istenek rangjára emelkedtek; szerintök a boldogság az áldozás végrehajtásától függ és e művészet birtoka biztosítá nekik magas állásukat. Legfőbb varázs eszközük a szoma növény nedve, melylyel áldozataikat lelkesíteni tudák. Szerintök egyedül a Bráma (mindenség) létezik valóban; az érzékeinkkel észrevehető világ pedig csak látszólagos.[2] E csalódást felfogni és a Brámát, mint egyedül létezőt üdvözölni és önmagát vele azonosítani, oda vezet, hogy az én az érzéki világ békóiból felszabadul és a Brámába visszaesik. Az induk kedélyét folyton aggasztja a lélek örökös vándorlása, mert a lélek megsemmisíthetetlen s ez a képzelet komorrá és életúnttá teszi őket.

Ha a samaniszmus lényege valami bűvös műtéten alapszik, mely hivatva van az istenek képzelt hatalmát a halandók kérelmének teljesítésére és akaratuk nyilvánítására kényszeríteni, egészen közömbös dolog, valjon ez a dob pergése, vagy a kereplő rázása, vagy áldozat, vagy ima, vagy bőjtölés, vagy vezeklés, vagy az állatok beleinek megkérdezése vagy pedig madárrepülés által történik. Ezen ábránddal mindenütt találkozunk s csak kevesen szabadúltak meg tőle; előfordul az még Amerikában, Szibiriában, az ázsiai buddhaisták közt, az indiai bramánoknál, a mohammedánoknál (mint bűvös ereklye), az afrikaiaknál mint esőkuruzslás és isten-itéletet, a papuáknál mint nahakrém, sőt nálunk is csak a legújabb időben sikerült a boszorkány iránt táplált előítéleteket kiirtani, de az megmaradt még a sokkal ártatlanabb kigyófogakban, hóhérkötélben s effélékben.

2. A buddha vallás. A VI-ik században Kr. előtt Gautama törzséből származott Sziddhartha, kapilavasztúk királya, ki Indiában lépett föl újításaival. A Buddha vallás alapgondolatai a következő négy igazságban pontosúlnak össze: minden nyomoruságnak a lét az oka, e nyomor az érzéki világhoz való folytonos ragaszkodás kifolyása; e ragaszkodás lerázása megvált a léttől és végre a megváltáshoz csak egy út vezet, mely lemondás és önmagába való mozdúlatlan elmerűlés által érhető el. Ezen legfelsőbb állapotot nirvanának nevezik; ez eredetileg szóról-szóra kimulást, tökéletes megsemmisűlést jelent, mely kizárja az újra szülést, s ez minden buddhiszta legfőbb célja. E vallásban az előbbeniekhez képest, már bizonyos egységet látunk, csakhogy a legfelsőbb lény inkább negativ tulajdonságokkal bir, nem mint élő teremtő és fentartó, a világot kormányzó, hanem változhatatlan. Későbbi időben bálványimádás járult e tanhoz és további terjesztésében elveszítette ugyan metaphizikai jellegét, de sajátságos erkölcstanát megőrizte.

A buddha erkölcstan tiszta és egészséges. Legfőbb tilalom az élő lények megölésében rejlik; ez a halálbüntetés eltörlését vona maga után, de egyszersmind megakadályozá a ragadozó és parazit állatok kiirtását. A vagyon biztonsága, a házassági hűség, az igazság, a becsmérlés és a fösvénység kerűlése, a harag és a bosszúvágy zabolázása ajánltatik a hivőknek; sőt a felebaráti szeretet is, mint a kereszténységben, a legfőbb kötelességek.

közé tartozik, csakhogy ez a szeretet az összes teremtményekre is kiterjed, ennélfogva az állatkórházak és menedékhelyek ép oly jó tettek mint az árvák és szegények házai.[2] Az összes emberek egyenlősége kimondatik, habár maga az alapító a kasztrendszert, buddha türelmében nem dönté meg, de előszeretettel viseltetett az elnyomottak és elhagyottak irányában, kiknek megigérte a közelgő megváltást. E vallás mívelődő képességét tagadni nem lehet, habár itt a kultura gyorsan eléri a tetőpontot, mert az általa követelt erények inkább szenvedő jellegüek : az önmegelégedettség és elzárkózottság pl. a buddhaisták fő eszménye. A buddha vallás két nagy felekezetre oszlik, melyek a nirvana fölötti civakodásból eredtek, t. i. északira és délire. A déli, régibb felekezethez tartozik Ceylon szigete, Birma, Sziam vagyis a malajosinaiak[3], az északihoz[1] Nepál s más himalája területek, Tübet, Sina[3] és Japan. A mongol császárok ideje óta az északi felekezet a cölibatus miatt ismét kettévált. A papoknak a házasságot meg nem engedő felekezet fejéül Tübetben a Dalai-Lama tekintetik, kinek székhelye Lassza városa;[5] ő a Podmapáni Bodhizatva (Bodhizatva = oly lény, mely csak egy fokkal különbözik a Buddhától) megtestesűlése.[4] Azon felekezet feje, mely a papoknak a házasságot megengedi Tásilhampóban székel és Bogda-Lama címet visel, ez is egy Bodhizatva megtestesülése. Újabb időben különben a két egyház feje kibékült és buddhista türelemben áldást küld egymásnak. A buddha vallás Kábulban, Taberisztanban és Jávában az izlam által kiirtatott. 400 millió hívő!

3. A dualisztikus vallások. Az ember mindazt, a mi jólétét zavarja, legyen az hideg vagy meleg, szárazság, éhség, betegség vagy halál, magára vonatkoztatja és azt is személyesíti a mi fenyegeti. Nagyon nehéz a létet úgy felfogni, hogy minden baj csupán csak a lét kellemeinek korlátozása, még nehezebb megfogni, hogy a testi fájdalom legtöbb esetben nem egyéb mint óvás a közelgő veszélytől, mely egészségünket vagy életünket fenyegeti.

Az alacsony míveltségű embertörzs, úgy vélt kivergődni ama zavarból, mely a jót és a roszat egy forrásból származtatja, hogy ezen ellentétekkel láthatatlan lényeket ruházott fel : a barátságos védő mellett egész sereg rosz akarót gondolt ki magának. Miután pedig a képzelőtehetség e szüleménye létre jött, a fejlődés különféle fokozatán ment keresztül. A míveltség alacsony fokán álló törzsek csupán csak az üldöző szellemekre gondoltak s azok megkérlelése főcélként lebegett előttük : a madagaszkari pl. ismeri a jó istent is, de csak a roszhoz fordul, mert a jó úgy sem árthat neki ; épen úgy hanyagolják el a jó szellemet[6] és csak a roszhoz fordálnak a kongonégerek, a hottentották, a rabszolgaparti négerek, az abipodok és a gujanai őslakók. A régi egyiptusiak Ozirise és Szethe dualisztikus szerepet játszanak épen úgy, mint a chaldæaiak bolygói : Jupiter és Venus kedvező, Szaturnus és Mars kedvezőtlen csillagok, az ingadozó Merkurius mindig a hatalmasabb pártjához szegődik. Az indiai Sziva szintén kibékülési kísérletnek tekinthető.

A jó isten imádása, nagy erkölcsi haladásnak tekinthető, mert a tisztelet nem a félelem, hanem a hála kifolyásának eredménye: az ausztráliaiak Új-Déli Walesben meglepetésünkre, nem a rosz Potajant, hanem a jóságos Kojat imádják.

A míveltség alacsony fokán álló törzsek megkülönböztetik ugyan a jó hatalmat a rosztól, de odáig még sem emelkedtek, hogy a valódi erkölcsöst az erkölcstelentől megkülönböztessék, így pl. a busmann egy hittérítő előtt a jó tettet így különböztette meg a rosztól: ha valaki elrabolja feleségemet, rosz tettet követett el, ha pedig én ragadom el másnak a feleségét, akkor jót cselekedtem. Az erkölcsi törvények csak akkor emelkednek a tökély magasla-tára, ha az egész emberiségre kiterjesztetnek, ha az idegen nép emberjogai is tiszteletben tartatnak s azok irányában is teljesíttetnek az emberi kötelességek. E magasztos cél felé való törekvésben, melyet a kereszténység elis-mer ugyan, de eddig még nem érhete el, az ember saját élveit és előnyeit többre becsüli a társadalom kívánta törvényeinél. Mihelyt azonban az isten-ség képzeletébe erkölcsi fogalmak vegyülnek, a vallás az, mely e nemesítést leginkább képes előmozdítani, mert a lét láthatatlan kútfeje tövényhozóként, a jog és jogtalanság birájaként tünik fel.

Az irániak azok, kik az erkölcsöst az istenivel legkorábban kapcsolák egybe; ők a láthatatlan természetben megkülönböztették a jó, (deva, deus, theos), és a rosz (ahura) befolyású szellemet; a perzsáknál megfordítva Ahura a jó és Deva a rosz szellemet jelentett. Papjaikat mágusoknak hívták, kiknek rendéből származik Zoroaszter vagy Zaratusztra[1]) a későbbi perzsa-vallás alapítója. Tana szerint a sok jó ahura közt van egy mazdao, vagy világ teremtő, ki a jót megjutalmazza, a roszat pedig megbünteti; e legfelsőbb lény két szellemmel, t. i. a fehér vagy jó és sötét vagy rosz szellemmel bir, melyek azonban egy és ugyanazon teremtő erő kifolyásai, habár a későbbiek a főszellemet ketté, azaz Ormuzd és Arimanra elkülönítették,[2]) az isteni akarat fény- és árnyoldalát két lényné változtatták s ezóta a világosság ura küzd a sötétség urával, mely küzdelem különben előre el van döntve Ariman hátrányára. A halandók kötelesek e küzdelemben részt venni és a jó vagy rosz között választani, üdvös tettek által a jót diadalra segíteni, nem pedig Ariman győzelmi reményeit rosz tettek által növelni. Zoroaszter még a lélek vándorlását és a holtak ítéletét is felvevé hitágazatai közé; e tannal még az egyiptomiaknál és a huronoknál[4]) is találkozunk.[3]) De a Zoroaszter tana mellett nem szünt meg a régi fetisimádás sem, sőt még napjainkig is fentartotta magát; így pl. Ormuzd szeme a Mitra (nap), fia pedig a tűz, mely mint az égi fény földi képviselője, imádás tárgyát képezi. A tűzimádók mindentől óvakodnak, a mi azt megszentségtelenítené; a tűz mellett főzni, kovácsolni, azt elfújni tilos; sőt a lélekzés is bemocskolja, ez okból a papok csak betakart ajkakkal közelednek hozzá és földdel oltják el. Hasonló védelemben részesül a folyóvíz, a hol a hidak építése, mint a melyek a bemocskolást akadályozzák, a jó tettek közé tartozik. Halottaikat a mada-

rak számára kiteszik a csend tornyaiba, nehogy eltemetés, vagy vízbedobás vagy pedig elégetés által az elemek megszentségteleníttessenek.

II. *A kinyilatkoztatott vallások.*

Az előbbi vallásokat természeti vallásoknak is lehetne nevezni, mivel híve — a természet hatalmában levő ember — hazájának sajátszerű természetes viszonyainak befolyása alatt jutott a vallásos eszmékhez; ezekkel szemben a kinyilatkoztatott (monotheisztikus) vallásokban, az isten jóságos gondviselése következtében az ember felszabadúl a természeit békóiból. Ide tartozik:

1. A zsidó vallás, melynek hivatása vala az ősöknek egy istenben való hitét feléleszteni és fentartani. E vallás nehezen tartotta volna fel magát, ha pogány népek közé szorúl, vagy pedig ha gazdag — a polytheiszmusra csábító természet környezi vala; de a gondviselés a zsidó nép számára oly terűletet rendelt ki, a mely a tenger és sivatag által elkülönítve és aránylag szegény természet által környezve, lehetővé tevé a vallás megőrzését. Mindamellett a zsidó nép sokszor esett a bálványimádásba, és a monotheiszmus csak az által tartotta fenn magát, hogy e nép erkölcsei és politikai intézményei által is különválva élt a szomszédoktól. A zsidó egy isten imádása tulajdonképen történetének eredménye, nem pedig alapja. Az elszigeteltség egyediségének fentartására az elszéledés után is döntő befolyásúnak bizonyult be.

2. A keresztény vallás. Midőn a klaszikus népek pogánysága fejlődésében a végső pontra jutott, midőn e vallásokból az eredeti erkölcsi elem is kihalt és helyébe a mystikus varázs keresés vagy pedig a teljes hitetlenség lépett, midőn a római és a görög bölcsek hiába erőltették meg minden tehetségüket az igazság kiderítése végett, midőn az egyik rendszert a másikkal némiták el, hogy végre egynek se legyen igaza, szóval midőn «beteljesedett» az idő: ekkor megjelent Krisztus kereszténysége, a legtökéletesebb vallás mint az ember megszabadítója a természet és a nemzetiség bilincseiből. És ez teszi az keresztény vallást igazán világi vallássá. Míg a pogány életben még a legmíveltebb népeknél is, a hazai műveltség a barbár világgal állíttatik szembe, a keresztény hit a valódi emberit, az összes népek érdekeinek közösségét hirdeti. A kereszténység a világ összes népeit öleli fel, mindnyája követelményeinek megfelel s egy nemzetiségnek sem ellensége; minél inkább ismertetik fel ez, annál inkább tisztulnak majd meg az egyes keresztény felekezetek a salaktól, mely eddig még megakadályozá, hogy egy nagy általános hitközösség létre jőjjön.

A keresztény vallás nem döntötte meg az ó-testamentum rendeléseit de körülírván és megmagyarázván azokat, szigorúbbakká és finomabbakká tette: nem csak az ölés kerülendő, hanem minden gyűlület, nemcsak a házasságtörés elfojtandó, hanem minden rosz kívánság; szeretetet szeretettel

viszonozni nem érdem, ezt a pogány népek is teszik; de miként az isten világosságát az igazra árasztja mint a bűnösre, azonképen a keresztény kötelesség tana szerint az átkozást az áldással, a gyűlöletet a jótettekkel, a bosszantást a közbenjárással kell viszonozni. Mindenütt az emberi természet legyőzése és az isteni birodalom utáni törekvés, az emberi társadalom nemesítése parancsoltatik. A szülők, gyermekek és testvérek iránti szeretet csak kibővített önszeretet; e szeretetnek az egész emberiséget kell felölelnie.

Az emberi társadalomban, a polgári jog önmagától is érvényesül; nemünk haladása a munka és tevékenység annyira szervezett tagoltságán alapszik, hogy mások jogainak szigorú megtartása nélkül nem is gondolható; mert a hol az igazság iránti érzék eltompul, ott a társadalomnak tönkre kell mennie és e kérlelhetetlen erkölcsi renden alapszik nemünk polgári nevelése. De a kereszténység a társadalmi ösztön tökéletesítésén felül emelkedik; erkölcstanunk néha a társulási ösztön ellen is nyilatkozik: midőn a tébolydákról gondoskodunk, tán önző óvatosságból teszszük; de midőn emberi korcsokot, kretineket és mikrocephalokat ápolunk, oly kötelességet teljesítünk, mely társadalmi ösztönünkből meg nem magyarázható. A rabszolgaság és jobbágyságot azzal indokolták, hogy a szolgák a kényszer munka által sokkal többet tettek, s hogy tevékenységük a felszabadulás után többnyire elvész; mi most már azon tanok által, melyeket gyermekkorunkban kaptunk, nemesbülve, utálatosnak tartjuk ily előnyök kényszer által való kivivását.

A kereszténységnek fölhányogatták, hogy a hitetleneket üldözi (spanyol inquisitio), hogy más valláson levők iránt türelmetlen, hogy a vallás érdekében mi által sem igazolt háborúkat folytatott. Ámde nem tekintve, hogy az üldözéseknél és a vallási háborúknál a vallásbeli meggyőződés rendszerint csak takaróul szolgált, míg számos történeti adat tanusága szerint a be nem vallott, de valódi cél politikai okokban leli magyarázatát: másrészt kétségen fölül álló igazság, hogy a keresztény erkölcstan a legrégibb időktől fogva napjainkig soha sem képezte a vita tárgyát. Míg a dogmatikus hit külön felekezetek keletkezésére adott okot, addig a keresztény erkölcstan századról századra, az emberi művelődés haladásával, minindkább mélyebb gyökeret vert társadalmi intézményeinkben.

A keresztény vallás életrevalóságáról tanuskodnak a missziók, melyek a földrajzi ismereteket is terjesztik; a térítés művén egyaránt fáradoznak a katholikusok és a protestánsok, míg a görög vallás követői (kivéve az oroszokat) nem sokat törődnek vele.

3. Az izlam vallás a kinyilatkoztatott keresztény és zsidó vallásokat és régi sémi népek vallását való kiegyeztető kísérletnek tekinthetjük, mert az alapító, szülővárosa főjövedelmi forrása tekintetéből, nem mulaszthatá el a kőtiszteletet is az isteni tiszteletbe bevonni. Mohammed istene ugyan nem korlátolt népisten, mint a Jehova vala, hanem az összes emberiség istene; mivel azonban a sémi néptörzsek csillag imádása s a vele járó

asztrologia a megváltoztathatatlan sors uralma alatt állottak, tehát istenök sem jóságos világúr és atya, hanem a keleti deszpoták módjára véghetetlen hatalmában végtelen önkénynyel rendelkezik: a benne helyezett hit nemcsak nem szabadítja fel az embert, sőt a sors uralma (fatum), melyet ki nem kerűlhet, valóságos rabbá teszi. Innét magyarázható meg egyrészt ama világrendítő fanatizmus, mely szó helyett kardot használ a hit terjesztésénél, másrészt pedig ama dús túlvilági, érzéki elvek reménye által megkönnyített megadás a vélt isteni akaratba, mely a nemzetek erkölcsi sülyedését és a mohammed államok gyors szétmállását, sőt a mohammedánok lakta vidékek pusztulását előidézte. Ama hanyatlás roszul takartatik a fel-fellobbanó fanatizmns által. Jelenleg csak két helyen áll még egész épségében t. i. Turanban, a hol a nomádok ép úgy mint a művelt városiak elkeseredett harcot vívnak a keresztényekkel és Afrikában, a hol békés térítő tevékenység által mindinkább terjed; ez utóbbi földrészben a szegény és szigorú erkölcsü mohammedán térítők sokkal nagyobb eredménynyel működnek, mint a keresztény misszionáriusok. A mohammedánok két nagy felekezetre oszlanak, t. i. szunnitákra, melyhez a törökök tartoznak, kik a kóran mellett a szokást (szunna) és a szóhagyományt (hadyt) is elfogadták; míg a siitak (elpártoltak), melyhez a perzsák tartoznak, e törvényforrás egyikét sem fogadták el.

Az emberi nem művelődésének viszonyai.

Az emberi nem művelődése szoros összefüggésben áll az anyagi jólét felé irányzott törekvésével, mert az ember csakis anyagi jólét biztosítása által lett képesítve a magasabb műveltségre. Az eredeti állapotban levő és az anyagi jólét felé törekvő embernek sok nehézséggel kellett megküzdenie, míg a műveltségnek bizonyos fokát elérnie sikerűlt. Egészen állatias állapotú néptörzset még nem sikerűlt felfedezni; mindenütt még a legalacsonyabb műveltségű ember is önerejéből oly magasra emelkedett, hogy közte és az őt környező állatvilág között áthághatatlan űr vehető észre. Az úgynevezett vadember e kiváló állásának kivivásánál különösen a következő tényezők szerepelnek: a tűz, az élelmi szerek és azok elkészítése, a ruházat, a hajlék, a fegyverzet és a hajózás eszközei.

A tűz hathatósan segíté az embert élelmi szereinek átváltoztatásában, mely nélkül azok némelyike élvezhetetlen lett volna; a tűz segélyével alakítá át közlekedő eszközökké a fatörzseket; a tűz keményíté fegyvereinek élét; általa űzé el az erdő és sivatag vadjait; sőt ezt használta és most is felhasználja még az amerikai és az ausztráliai benszülött a vad megközelítésére (a puszta fűvének meggyújtása által). Miként tanult az első ember tüzet rakni, az tán előttünk örökké talány fog maradni, melyet a régiek a Prometheusz-féle mondával iparkodtak megfejteni; de az elcsenés korát

nem lehet megállapítani, csak annyi bizonyos, hogy már a jégkorszaki ember is ismerte a tüzet, mert oly helyeken találtak hamut, a hol a vulkánikus tüneménynek semmi nyoma. Némelyek szerint a villám által meggyújtott fatörzs tanítá az embert a tűzcsinálásra, míg mások vulkánikus láva, vagy mocsárgázt lehelő forrásokkal (Baku városánál, Apseron félszigeten örök tüze) hozzák kapcsolatba a tűz ismeretét. De ha mindezek kialudtak, mindenesetre mesterséges tűzről kellett gondoskodnia az embernek, és e feladat megoldása nagy fordúlatot jelez az emberiség művelődése történetében. A legrégibb tűzkészítés módja még most is fentartotta magát az ausztráliai szigeteken, Amerikában és déli Afrikában, hol a benszülöttek még most is két fa dörzsölése vagy pedig fafúrók segélyével gyújtanak tüzet. Az ilyen meggyújtás igen fárasztó s e munkához több ember egyesülése kivántatik; ebből következtethetjük, hogy az első tűzrakásnál az ember már tudott beszélni.[2] A tűz minden eddig felfedezett embertörzsnél ismeretes vala.

A táplálkozás befolyását az ember műveltségére igen nehéz bebizonyítani, annyi tény, hogy alkalmas élelmi szerek hiánya anyagi és szellemi erkorcsosulást idéz elő: az ausztráliai pusztákon satnya és kiaszott emberekkel találkozunk, míg ugyanazon világrész vaddús területeit erőteljes és jól kiképzett emberek lakják; a busmanok közül csak azok véznák, törpék és korcsnövésűek, kik a Kalahari sivatagban barangolnak, míg a gazdagabb területen tartózkodók testileg és szellemileg kifogástalanoknak mondhatók. A zordonabb tájak lakói szénhús eledellel táplálkoznak, mely a melegebb vidéken élvezhetetlen; az eszkimó tömérdek mennyiségű nyers fokazsir és szalonna fogyasztása által Indiában hamar tönkre jutna, a hinduk ellenben élelmi szabályaikkal kihalnának a sarkköri vidékeken. Eddig még nincs eldöntve, valjon a böjtös vagy a húsos ételek mellett fejlődik-e jobban az izomerő, a phyzikai bátorság és az ész; a narkotin- és alkoholtartalmú ételek és italok élvezete kedvezőleg hathatott napjainkban a szellemi haladásra; de a társadalmunk jelen gyors fejlődését egyedül az élelmi szerekből kimagyarázni (miként azt sokan teszik), nem lehet, mert bizonyos, a hogy a társadalom jelen szervezete is tetemesen hozzá járul az által, hogy több és jobban elkészült tanítványt szolgáltat a tudománynak.

Mielőtt az ember földmívelő és vadász fokára emelkedett, már nem táplálkozott kizárólag növényekkel, hanem mindenféle ehetőhöz nyúlt: a tengerpart ehető csigákat és kagylókat szolgáltatott neki; Szibériában, Kambodjában és Gujanában a puszta elkészítése által mely oly lassú és minta apró. Ha az [illegible] szánják el magukat a vándorlásra, míg a mérsékelt égöv évszakváltozásai különféle ételek megismertetésére tanítanak, s ez által a mérsékelt öv lakója nagyobb szabadságot nyer a lakásváltoztatásban; így nyer geogr. fontosságát [illegible]

got az ételek elkészítése. A só elvezete sem ismeretes mindenütt: nem ismerték a papuák, nem a malájiak több törzse, nem a hottentották; Szudanba is csak a karavánok hozzák s oly drága, hogy a vagyonos embert úgy szokták jellemezni: gazdag, mert sót eszik.[9] Déli Amerikában is csak az európaiakkal terjedt el, (a patagonok azonban ismerték, mert gazdag sótelepeik vannak).

Itt még az emberi nem elkorcsosulásáról és az emberi méltóság olyanemű megfertőztetéséről kell megemlékeznünk, mely a vad ember legrútabb bűnei közé tartozik, t. i. az emberevésről, melylyel, fájdalom, még találkozunk. E kanibál szokás Európában bizonytalan őskórba esik, Ázsiában majdnem egészen hiányzik, Amerikában és Afrikában már csak elvétve fordúl elő, de meg van még a papuáknál és a polyneziaiaknál. Kifejlődésének megmagyarázásánál önkénytelenül azon gondolatra jutunk, hogy az ember első természeti ösztöne nem abban áll, hogy felebarátját szeresse, hanem hogy megegye. Tán azon balga hiedelem vezette erre az embert, hogy a megemésztettnek becsült tulajdonait elsajátíthatja, talán nem annyira érzéki mohóságból, mint inkább boszúvágyból eredt az, hogy megölt ellenségét a leglealázóbb módon eltemesse, mely lakomába nem átalotta magokat az isteneket (Mexikó) is bevonni.[1] Az emberevés azonban nem jár karöltve az emberáldozattal, mint azt pl. Dahome államban is látjuk, a hol e szokás a halhatatlanságban helyezett hit kifolyása, mert a királyok sírjain százával vérzenek el az emberek, hogy a túlvilágban is szolgálják. A tengerentúli szívtelen gyarmatosok különösen erre támaszkodva jogot igényeltek maguknak, hogy a benszülötteket a földkerekségéről leszorítsák és a fajgyilkolást a polgárosodás győzelmének hirdessék.[2]

Az ételek elkészítése nagyobb fontosságú az ember művelődésére, mint a táplálék ős anyaga. Jelenleg igen kevés ember táplálkozik nyershússal (eszkimók), a legtöbb nyárs és hamuparázs segélyével megsüti. Ivóeszközül többnyire a tökféle gyümölcshéja, a dióhéj, déli Afrikában a strúc madár tojás héja s efféle szolgál.[3] Minthogy a faeszközök a víz felforralására alkalmatlanok, az ember segített magán és eredetileg melegített kövekkel főzött; ez eljárással még most is több helyen találkozunk: az aszszinibiónok (kőfőzők) a földbe ásott s bőrrel bélelt mélyedésben a vizet tüzesített kövekkel forralják fel, így járnak el a Vancouver sziget és Oregon őslakói, a kolusok (Oregontól éjszakra) nagyobb halak megfőzésére egész csolnakot használnak; a kamcsatkaiak fateknőkben főznek, a scythák tüzelőszerül csontokat, fazékokúl bőröket alkalmaztak, így járnak el most is a polyneziaiak. Az agyagedények első mintájául valószínűleg a faedényeket a tűz ellen védett sárborítéknak levállása szolgált.[4] A kanál a kagylók utánzása, melyek helyütt most is használtatnak (Marokko partján). A sinaiak és az új-guineaiak fabotocskákkal esznek.

A ruházatból a néptörzsek erkölcsi értékét megitélni nagyon nehéz: habár az erkölcsi tisztaság a ruházattól egészen független, mégis a

szemérem ébredése nagy haladásnak tekinthető, mert a ruházkodás előtt már meg kellett különböztetni a szépet a rúttól s így a ruha a legrégibb esthetikai inger ébredésének kifolyása, és a mennyiben a szép nemesítőleg hat, annyiban ez inger is előmozdítá a nemesítést. Rómában a szigorú erkölcsök hanyatlásával sokat szenvedtek az illem szabályai is. A ruházkodás a magasabb méltóság tudatával ébred és az állat és ember közti válaszfal emelkedését hirdeti. Nem egyedül ama hiúság kifolyása, mely a fiatalságnak eltünt kellemeit akarja eltakarni, hanem inkább testi szervezetünknek állatias voltát akarjuk elfátyolozni és szebbeknek látszani, mint vagyunk. A meztelenség és erkölcsösség nem zárják ki egymást; hibáznánk, ha a néptörzsek műveltségi fokát meztelenségből akarnók kimagyarázni, — már csak azért is, mert a szemérem érzete majd ezt, majd amazt a testrészt parancsolja eltakarni: az igazhívő mozlim undorral fordulna el a kivágott ruhájú nő elől;[2] a fellah és a hottentotta nő legnagyobb gondot fordít a fej hátsó részének eltakarására;[3] a Philippi és a Hajós szigeteken a nők a púp elrejtésén fáradoznak; a sinai nő a korcslábát takarja el;[4] a longobardoknál legnagyobb szégyennek tartatott, ha a nők lábaikat térdig letakarák. Nálunk a kalap leemelése a tisztelet jele, az indiai hivatalokba a benszülötteknek pedig csak mezítláb szabad menni stb. Az illedelmes, az erkölcsös és annak ellentéte felett tehát a szokás döntött; a vélemény megszilárdúlásával ez ellen való vétés bűnnek tartatott. Mind a két nem szeméremérzete szunnyad még: az ausztráliaiaknál, az andamanoknál, a fehér Nilus környékén még több törzsnél, Szudanban a vörös szerecseneknél, a busmanoknál, Palma és Gomera (kanári szigetes.) szigeteken és Dél-Amerika több törzsénél. Az afrikai és amerikai utazók arról is értesítenek, hogy a szemérem nem fejlődött ki mindenütt előbb a nőknél, mint a férfiaknál.[5] A szemérem érzete e sokféle furcsaságai mellett is, a legtöbb néptörzs tudta mégis mi igényel leginkább eltakarást.[1]

A sötét színű emberek kevésbbé érzik a ruha szükségét, mint a világos színűek és az afrikai népek méltányolják is sötét színök előnyeit. Az amerikai indiánok vagy festik a testöket vagy pedig tætovirozzák magukat, e szokás egyébiránt az összes világrészekben — Európa kivételével — előfordúl. Hogy a ruha csak díszül vagy pedig hideg ellen óvszerül szolgál, mutatják az eszkimók,[6] a maórik és a japániak, kik a szemérmet nem ismerik.

A ruházat szorosan összefügg a táplálkozással, így pl. a vadász és pásztornép leölt állatok bőreivel ruházkodik; csak az különös, hogy az összes néptörzsek annyira találkoznak a találékonyságban. A legegyszerűbb ruházat levelekből, nádból vagy lombokból áll, melyek a derék körűl futó szíjba füzetnek, mivel azonban a fű gyorsan kopik a tartósabb hártya vagy bőrszíjakhoz kellett folyamodni; a polyneziaiak kivert fahéjjal pótolák a fűvet. A fonás eredete a történet előtti időszakra esik; a kendert már a scythák is ismerték. A kosárkötés szövésre vezetett. A nadrág Európa éjszaki népeitől terjedt el az egész világon, az éjszakamerikaiak kivételével, kik szintén

ismerék és már jó lábbelit is készítettek. A meleg égöv alatt most is mindenütt mezítlábasokkal találkozunk, míg a hideg terűleteken nagyon korán jöhetett használatba a lábbeli. A rómaiak a barbároknál láttak legelőször lábbelit.

Az **é p í t k e z é s** oly régi mint az ember maga, mivel az égalji változások ellen menedéket kellett keresnie, s nincs is embertörzs hajlék nélkül. Az igaz, hogy a legrégibb emberrel barlangokban találkoztunk; de ez csak karszt jellegű vidéken vala lehetséges. A busman utazás közben éjjel homokkal takaródzik, vagy pedig rőzséből tetőt készit magának. Az ausztráliaiak lomb vagy fahéj ernyőket használnak a szél ellen. A sark vidékeken vagy a sivatagokban a fahéjat, a rőzsét és a lombot az állatbőr pótolja. A trópikus vidék lakója pálmafa vagy más evező alakú levelekből pikkelyes tetőt készit magának az eső ellen. A száraz fensíkok és alföldek lakói sártéglából emelik házaikat. A kőépítés nagyon sok fáradsággal jár és száraz erdőtlen vidéken keletkezett legelőször, így pl. Indiában négyezer évvel fiatalabb mint Egyiptomban. Az ily épületeken a szelelő lyukak készítése nagy feladat vala, melyet akként oldottak meg, hogy lépcsőzetesen építettek míg fent egy kővel be lehetett takarni (a babyloni torony, a pyramisok); nagy haladás volt a boltívek emelése, ezekkel legelőször az assyroknál találkozunk, a rómaiak tökéletesítették. Amerikában is találkoztak már a boltíves épületekkel; az eszkimoknál ugyan nem lepnek meg annyira, a mennyiben ezek a hóban gyakorolhatták magukat, de annál nagyobb haladásról tanuskodnak a mexikói épületek.

A **f e g y v e r e k b ő l** nagy biztonsággal lehet következtetni a népek műveltségi állapotára és erkölcseire. Eredetileg a közönséges eszközök különféle célokra alkalmaztattak: a vadász fegyvere után nyúlt, ha ellenség ellen védte magát; a kőbalta, melynek eredeti rendeltetese a fa aprózása, szükség esetén az ellenség koponyáját is széthasítá. A legrégibb, legigazabb és legnemesebb fegyver a kard, mely háború ~~és béke~~ idején ~~egy-aránt~~ használható; Európában eredete a bronz korszakba vezethető vissza. A nyíl és az íj nagy gyakorlottságot igényel; azért csak ott találjuk, a hol az ember folytonosan vadászatra van utalva, hogy életét fentartsa; innét magyarázható meg, hogy a Csendes tenger szigetein hiányzik, mert ott nem volt mit vadászni. Mind a kettő eltünik oly terűletről, a hol a vadászat nem képezi az életfentartás foglalkozását; így egészen ismeretlen vala a Nagy-Antillákon; csak a karibok használják, ezek azonban a szárazföldről hozták.

A fegyverek különös neme a fuvócső, melynek megvannak a hátultöltő fegyver jó oldalai, a kis löveg pedig oly nesztelenül surran el, hogy a lövést észrevétlenül ismételni lehet; a löveg ereje csekély, mert a mellkas izmainak erejétől függ s azért meg szokták mérgezni, hogy a seb halálos legyen; így a löveg tulajdonképen csak közvetítő szerepet visel; míg a valóságos fegyver a méreg. E fegyverrel találkozunk Borneo szigeten, Hátsó-Indiában, honnét a papuák is elsajátíták és az Amazon parti indiánok-

nál.[1]) Régebben a fegyverek megmérgezése általánosabb vala, most azonban csak a forróövi vidékeken találkozunk vele. A lövegek mérgezése az afrikaiaknál is divatos;[2]) csak ott hiányzik a hol a nyíl és íj nem használtatik. Ez ördögies szokás elnyomása örvendetes tudomásúl szolgál; jelenleg egyelőtt a trópusok legműveletlenebb népeinél találjuk, a művelt népek méltóságukkal meg nem egyezőnek tartják alkalmazását. — A parittya csakis köves területeken használható; a Pacific tenger szigetein napi szükséggé vált, mert a kókusdiókat kődobásokkal szedik le; a kanári szigetek lakói régi hazájokból, éjszaki Afrikából, hozták magukkal; Éjszaki Amerikában csak az eszkimóknál fordul elő; az Amazon televény területein nem használható, de kedvenc vadász és háború fegyvere vala ez az inkáknak és álfalában Déli Amerikában az Andok hegylánc lakóinál mindenütt használtatik egészen a Horn-fokig; a patagonok tökéletesítették s ekképpen keletkezett a bola (golyókkal ellatott kötél), mely most is főfegyvere (a lasszó) a gauchnak.[3]) Az ókorban a leghiresebb parittyások a baleari szigetekről valók; a bibliai történet szerint legjobban kezelte a parittyát a Benjamin törzse, hiszen Juda országában egy szerencsés kődobás új dynasztiát alapított. Palesztina köves volta kitünő gyakorló helynek bizonyúlt be, hol a pásztorok kődobással védik magukat az állatok ellen, a kő szolgál a kutyák megbüntetésére és a szétszórt marhacsorda összetartására.

A földmívelő képtelen oly fegyverek használatára, melyek folytonos gyakorlottságot és nagy ügyességet igényelnek; a vadász-törzsek távolra ható lövegei ellen gyapjú, bőr vagy más efféle páncélok által védi magát; a földmívelő kerüli a szétszórt csatarendet, mely vadász természetű; hanem tagozodik és csapatokban küzd; ezt látjuk az amerikai kulturnépeknél (különösen a mexikóiaknál és jukatéknál, kik a láva alól felszedett obszidiánt illesztették fakardjaik élére).[4]) Az átmenet csak lassan jött létre, a vadászok csak késön tevék le fegyvereiket.[5]) Déli Afrikában a kafirok nagyobb csapatokban küzdenek, a pásztor hottentották kevés kivétellel már letették a nyilat, míg a vadász busmanoknak ez az egyedüli fegyverök.[6]) Nem fog bennünket zavarba hozni ama körülmény, hogy a nyíl használatát a babylonok, perzsák és később a zsidóknál is találjuk, ha tudjuk, hogy e népek a műveltségnek már oly fokán valának, hogy náluk a munka már el volt osztva: a háborút e célra begyakorlott katonák viselték, azaz egy egész kaszt föladatává vált a háboruskodás. Nanpjainkban a háborút egész tudományosan vívjak s azért a helyi viszonyok háttérbe szorúlnak, habár napjainkban is pl. a magyar Alföld fiait inkább a huszárokhoz, a tiroliakat pedig a vadászokhoz sorozzák és nem megfordítva.

A hajózás legkésőbb fejlődött ki, de az emberi nem anyagi műveltségére való hatásában felülmúlja a vallást, a művészetet és a tudományt. A tengerek nagy akadályokúl szolgálnak a növényzet és állatvilág elterjedésének, de a bátor hajós szívóssága és elszántsága elhárítá azokat, összeköttetésbe hozván a világrészeket egymással; ez által az elszigetelt világrészek

[1]) Az ókorban a leghiresebb parittyásokat a baleari szigetekre szállítottak. [2]) Magyarországi fegyverek a kimbundák és más afrikai törzsek is. [3]) A lasszó ellen 1484 ban a lancsa, majd a kard, a puska, a bola szerepe szerint. [4]) Az obsidian a magyar Alföldön is megtalálható. [5]) A perzsák a 4 évszakban a bennszülött bombyhelyekkel szemben egy szerencsés kődobás folytán a dynasztiát alapítottak. [6]) A régi magyar sereg íjászai! —

elveszték külön világrészbeli jellegüket. Így Amerika felfedezése nemcsak az európai gyarmatosoknak vált javára, hanem ezekkel a kultur-növények és állatok az egész világrész képét megváltoztatták, sőt az őserdők kiirtása és terjedelmes buza földdé való átalakítása által magát a klimát is módosította. Phöniciak. Arabok. Normannok. Malayok.

A nagy folyamok a kezdőnépeknél inkább korlátatólag mint előmozdítólag hatottak a társadalom fejlődésénél; a halász és vadász nép jobban szereti a kis és csendes folyót, melyen gyarló közlekedő eszköze nincs veszélyeztetve; sőt a halászat is kényelmesebb. Így az Amazon nagyon csekély, a Missisippi pedig semmi befolyást sem gyakorolt a környék vad törzseire. Magában az ó-világrészben a nagy folyórendszerek nem fejlesztették az őslakosok hajózási képességét; hiszen csak a római uralom korszakában kezdenek a folyók a városok alapítására befolyással lenni, valódi közlekedő vonalokká pedig csak a gőzerő felhasználása által lőnek. A folyók már az ókorban is leghathatósabb emeltyűi valának a műveltségnek, mint azt a Nil és az ázsiai ikerfolyórendszereknél láthatjuk, de ezek leginkább csak a mezők öntözésére szolgáltak s így az eső (ha a humuszt nem is) fölöslegessé tehette volna; Amerikában a benszülöttek nagyon is távól voltak még attól, hogy folyórendszereik a műveltség terjesztői legyenek, mivel 1492-ben még a legműveltebb törzsek sem emelkedtek odáig, a hol az ó-világrészben egyes népek már 3000 évvel Kr. e. valának.[1] A nagy tavak is inkább kedvezőtlenül hatottak az őslakosok hajózására, mint azt a Kaspi és Bajkal és az Araltó környékén lakó népek bizonyítják.

Sem a folyók, sem pedig a tavak tehát nem birtak befolyással az emberek hajózó képességére, hanem a beltengerek szólíták őt a tengerre. A keskeny partszegély, mely csak a tengeren biztosít kényelmes és szabályos közlekedést, a háladatos célok közele (a phöniciaiak, az arabok), a szigetek közelsége oly viszonyok, melyek a lakosokban a hajózó képességet felélesztették és fejlesztték; nem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy nem elegendő a kiváltságos lakhely, hanem megkivántatik, hogy a lakosságnak hajlama is legyen e természetes viszonyoknak felhasználatára.[2]

A foglalkozás és életmód az, melyből legjobban lehet meghatározni, mily fogalma van az embernek a vagyonról s így a műveltség mily magas fokán áll. A vagyontalan népekhez soroljuk:

1. A tengő népeket, kik vagy a félig sivatag földrészek belsejében (Ausztrália), vagy élelmiszerekben szegény tengerpart szegélyein (a Patagonia partjain lakó peserák, vagy az ókori ichtyophagok Beludsisztan partjain) laknak. Élelmi szereik gyökerekből, a tengerparton apály alkalmával talált halakból állanak. Szereik és hajlékuk a legszegényesebbek. Ezen a műveltség legalacsonyabb fokán álló népeknél, pusztán létök fentartása annyi gonddal jár, hogy a magasabb szellemi fejlettség és a társadalmi fokozatok egészen háttérbe szorulnak; az összes törzstagok sorsa ugyanaz levén, hiányzik a kormányforma. Úgy látszik, hogy eredetileg kedvezőbb helyeken

laktak s csak később szoríttattak ki vadonjaikba. Ide lehetne sorolni még a Csendes-Tenger néhány szigetének lakóit és az amerikai őserdei indiánokat, kik mentek ugyan az élet gondjaitól, mert a gazdag gyümölcsfák és a közeli tenger majdnem hozzájárulásuk nélkül táplálja őket, a meleg klima pedig fölöslegessé teszi a ruházatot, de elszigetelt hazájuk annyira szegény segédeszközökben, hogy a haladás egészen el van zárva előlük. Ezeket álparadicsomi (pseudo paradicsomi) népeknek is szokás nevezni.

2. A halász népek, kikkel csupán a hideg és a mérsékelt égöv alatt találkozunk, mert a melegöv lakosai, ha foglalkoznak is halászattal, az nem képezi egyedül eledelök forrását. A halásznépeket két osztályra oszthatjuk: a folyóhalászokra és a tengerihalászokra. Az előbbeniek élete sokkal egyszerűbb; mert habár a halászat már némi ipart tételez föl s az életfentartás biztosítva is van, műveltségük mégis alacsony fokú, mivel rendesen a folyó partjain túl nem látnak; ilyenek pl. a szibiriai őslakók, hol a folyók haldúsak és ívás alkalmával hemzsegnek a halaktól. Már több bátorságot, nagyobb szivósságot, ravaszságot és kitartást igényel a tengeri halászat: az athmosphærikus változásoknak folytonos szemlélése, az ég és a csillagok vizsgálása, mely a távol hazába útmutatóul szolgál, magasabb szellemi fejlődést idéz elő s képessé teszi az embert a legcsekélyebb eszközök mellett is a legnagyobb vállalatok foganatosítására; legszebb példát szolgáltatnak e tekintetben az eszkimók.

3. A vadász népekkel jelenleg majdnem kizárólag csak Éjszak-Amerikában találkozunk. A vadászathoz épen úgy mint a halászathoz bátorság, kitartás és ravaszság szükséges, de azonkívül nagy physikai megerőltetésbe kerül, s azért a legnagyobb megerőltetést többnyire a legáltalánosabb pihenés és kicsapongó dőzsölés követi, míg a szükség új megerőltetésre nem kényszeríti. A vadász élete a legnagyobb ellentétek közt mozog; ez által a szenvedély fokozódik. A vadász állandó haza és hajlék nélkül az erdőben kénytelen barangolni, hogy a pihenő vadat meglepje, vagy a menekülőt futással vagy fegyverrel elérje. Véres foglalkozása nem engedi, hogy hasonfoglalkozásuakkal — kikkel a vadászterületek birtokáért vadászatszerű véres harcokat vív — nagyobb társulatokba olvadjon; ama vad élelmezéséhez, melynek bőrével ruházkodik, és melynek húsával táplálkozik, nagy területekre van szüksége. (Amerikai vadászoknál $1^3/_4$ angol mrfdre egy fej esik, míg Belgiumban 1 angol mrfldön 320 ember lakik).

A vagyontalan népek száma csekély s a civilizált nemzetekkel való érintkezésükben igen gyorsan fogynak. Az igaz, hogy pusztulásuk egyik de nem egyedüli oka a szívtelen gyarmatosok kegyetlensége: a spanyolok nyereményvágyból nyomák el a benszülötteket; ördögiesebben jártak el a portugalok Braziliában, kik a vörhenylázban és himlőben sínlők ruháit a benszülöttek területeire cipelék, hogy közöttük e betegségeket mesterségesen elterjeszszék; Utah tartományban az indiánok által látogatott kutakat strychninnel mérgezték meg; az ausztráliai gyarmatosok lelőtték a taszma-

nokat, hogy kutyáikat etessék velök; ugyanott a gyarmatosak nejei a lisztbe arzent vegyítettek a kolduló benszülöttek számára. De egész néptörzseket nem söpörhetett el a világ színpadjáról sem elnyomás, sem kegyetlenség, sem betegség, sem a pálinkavész, hanem ezekhez hozzájárult egy más járvány, mely pusztítólag hatott, — ez az életuntság. Az Antillák lakói pl. elölték az embróit, méreggel és kötéllel vetettek véget életüknek. Sok példával lehet illusztrálni, hogy az európaiak által felnevelt egyének önkényt visszamentek övéikhez és a régi barbárságba estek vissza; ebből a szívtelen antropologok azt következtették, hogy a más színű emberek, más nemhez is tartoznak; pedig ez nem áll: az úgynevezett vadember szabad életét többre becsüli a művelődés minden jó oldalánál és kényelménél, nem mintha nem tudnának, hanem mert nem akarnak a mi módunk szerint élni; szerintök csak a vadászás férfihez illő foglalkozás, a munka pedig lealázó. Amerikában többször tapasztalták, hogy a vadember távoli dombokról órákig elbámul a szántóra, de nem azért, hogy titkát kifürkészsze, hanem, hogy megvetőleg hátat fordítson neki. Az alacsony műveltségű ember kevesebbre becsüli az életet s többre a physikai jólétet, inkább lemond a létről mintsem a civilizáció terheit elvállalná. Nem szabad elfeledni, hogy mi gyermekségünk óta begyakorlott rabjai vagyunk a társadalomnak, részecskéi egy nagy gépezetnek, — valóban szabad egyedül az amerikai vadász, az ausztráliai benszülött, a botokud, az eszkimó. Mi a természeti szabadságot nem veszítjük el, mert soha sem volt meg nekünk, de a kulturembernek is van szabadsága, még pedig olyan, melyet a színes vadászok megirigyelhetnének tőlünk, t. i. a szellemi szabadság; ez hasonlíthatatlanúl előbbre való a physikainál. A vadász és a földmívelő élete között oly nagy az ür, hogy azt egyszerre nem lehet átugrani, hanem csak nemzedék hosszú sora által hidalható át, mert különben beáll a faj pusztulása.

E népekkel szemben állanak a vagyonos népek, vagy a népek tőkepénzesei, kik nem azért szereznek birtokot, hogy azt gyorsan elfogyaszszák, hanem, hogy abból éljenek. Ezeket birtokuk szerint nevezzük el; ide tartoznak:

1. A vándor (= nomád) vagy pásztornépek. Ezek mozgó vagyona állatokból áll, melyek élelmezik, mint a vadász népeket, csakhogy a nomádok élve használják. Eredeti hazájuk éjszaki és közép Ázsia és Afrika. A pásztor élete békés, nem öl, hanem táplálja, szelíditi és neveli az állatokat. A kényelem vendégszeretővé és nyájassá teszi. A nomádok többnyire kis törzsekre oszolnak, melyek azonban az egyenlő erkölcsök és szokások mellett sem egyesülnek egymással, sőt a legelők és források birtokaért (beduinok) folytonos küzdelemben állnak egymással; hordható sátraikkal pusztáról pusztára követik a nyájat. A pásztorok jellege a nyáj természetétől függ; mily különbség van a békés iramszarvas pásztorok (tunguzok, lappok), a juhászattal foglalkozó kirgizek és a mongol és arabs nomádok közt, kik a ló és teve csordáik gyorsaságát a távoli vidékek megtámadására és

kirablására felhasználják! Amerikában a ló behozatala és gyors elterjedése szintén vándoréletet okozott az éjszakamerikai (komancsok) és a délamerikai (pehuelcsek) indiánok között; de ennek következménye többnyire csak rablás és háború volt. E harcias nomádoknál gyakran egy szerencsés törzsfőnöknek több törzset sikerül egyesítenie; ilyenkor hatalma gyorsan növekedik s árként özönlik el az egyesült csapatok a szomszédos területeket; látjuk ezt az arabok, a mongolok s újabb időben a délamerikai gauchok történetében. A La-Plata államok dictátorai eredetileg a gaucho csapatok bátor vezérei valának, kik a többi csapatok fölött rövid időre megszerezték a felsőséget. Az ily alapon nyugvó államok azonban gyorsan szoktak szétmállani. Jelen időben a nomádok mindinkább szűkebb területre szorulnak, a mennyiben vándor sátraikat állandó lakhelyekkel felcserélik; déli Oroszországban most már csak elvétve bukkanunk nomád csapatokra, míg az ókori scythák a mai Oroszország egész déli részein terelgették nyájaikat.

2. A földmívelő népek sokkal magasabban állanak, mint az előbbeniek. A pásztor nomádok a legtöbb helyen a földmíves gazdálkodásához kénytelenek fordulni az áttelelésnél, s így hamar meg van téve a lépés a földmíveléshez és evvel az állandó letelepedéshez. E lépés alapja és kezdete az összes míveltségi viszonyoknak: az állhatatlanság helyébe lép a gondoskodó elhatározottság, a vagyon és jogfolytonosság elve, melynek kifolyása az együttes működés. A dolog természetében rejlik, hogy a közös működés a családok és törzsek egy néppé való összeolvadását előmozdítja; beáll a nyugalom, mely azonban kizárja a tunyaságot, mert a rendesen folytatott földmívelő munka új meg új tevékenységre, a természet figyelmes vizsgálására s így az élet szabályos elrendezésére buzdítja az embert. A letelepült, a földmívelés — mint főfoglalkozás — mellett nem hanyagolja el az állattenyésztést sem, sőt a körülményekhez képest a vadász és halász népek foglalkozását sem veti meg. A földmivelő élet sok ember együtt lakását megengedi s igy a helységek alapítására vezet. Az igaz, hogy vannak vidékek, a hol a földmíveléssel nem jár szükségképen a magasabb kultura, mint pl. a forróövi gyérlakosságú területeken, a hol a földmívelés csupa vetés és aratásból áll, mert a nagy kiterjedésű termékeny területek megengedik az úgynevezett rablóföldmívelést, mely abból áll, hogy az egyes területek kiszivattyúzása után tovább mennek s új vidékeket szívnak ki (a banane és a szágopálma ültetés, vagy az amerikai őserdők leégetése s az ezzel járó mívelés). A föld ily mívelése, a vándor élet és nagy míveletlenség mellett is lehetséges, de ez csak ritkán és kevés helyen fordulhat elő. A lakosság sűrűsödésével mindinkább fogy a parlagon heverő föld s így a talaj mesterséges mívelése (szántás, ásás) és trágyázása válik szükségessé, mire az ember a gonddal ápolt marháját is felhasználja; máshol a talajt öntözni vagy a természetes nedvesítést szabályozni (Nilus, Ganges), vagy a gazdag televény területeket az áradások ellen védeni kell (Sina, Hollandia, Olaszország) — az így mívelt föld nagy értéket nyer.

A földmíveléssel gyorsan fejlődnek az emberi tevékenység más ágai is. Már a halász, a vadász és a pásztornépnél is találkozunk az ipar kezdeteivel, mindegyik maga készíti hajlékát és szerszámát; míg több szükséglete van a földmívelőnek; már maga a szilárd és tartós hajlék megkívánja az ingó vagyon szaporítását. Eleinte a földmívelő is maga készíti azokat (a hegyek lakója pl. a norvég, az Alpok lakója még most is maga fonja, szövi, szabja és varrja ruháját, maga készíti a házát, olvasztja és dolgozza fel az érceket stb.); de, különösen a szaporodással csakhamar beáll a munka felosztása, az ipar elválik a földmíveléstől; ez eleinte kicsiben történik, de később kedvezőbb helyeken egész iparterületek, államok keletkeznek. Ezzel meg van vetve a kereskedés alapja, mely csakhamar a természet és ipar termékeinek fölöslegét a távolabb fekvő területek készítményeivel becseréli; kezdetben az iparcikkek a földmívelői termékekkel cseréltetnek be, később azonban a csere nagyobb mérveket ölt és a nyers anyag a legtávolabbi vidékekről szállíttatik az iparvidékekre. (Anglia.) A földmívelés tehát legszilárdabb alapja az ember művelődésének. A monda szerint az istenek maguk taníták az embert a tápláló növények vetésére, a szőlő és olajfa termesztésére; ezzel el van ismerve, hogy az ember hajlékát, házáját, a rendet és a békét, általában nemének művelődését a növények mívelésének köszöni. Ez alapítja meg az anyagi jólétet, a vallás, a tudományok és művészetek pedig az emberi művelődését a legmagasabb fokra emelik.

Földünkön vannak bizonyos kiváltságos helyek, melyek az ember művelődését különösen elősegítették; e helyek kitűnnek szelíd (a zord hidegtől és forró melegtől ment) éghajlatuk által, mely alatt a legtöbb esetben sajátszerű kulturnövények jöttek létre; továbbá a nagy folyók és kedvező partfejlettség valamint a szomszédos tartományok ellentétes égalji viszonyai és az ezzel járó termények különfélesége által, mi a forgalmat rendkívül előmozdítá; ezek a következők:

1. Sinában az egész világ elől elzárkózó sajátságos kultura fejlődött ki, mely valószínűleg a legrégibb.

2. Elő-Indiában különösen a főfolyók felső területén találkozunk egy kultur állammal, mely Hátsó-Indiában az előbbenivel találkozik.

3. Mezopotámia szintén sajátszerű kulturát fejlesztett, melyet a hami népek területét elfoglaló sémi népek és az indoeurópai perzsák öröklének.

4. Egyiptomban, a hamitáknál, az előbbeniekhez sokban hasonló kultura fejlődött ki.

5. Kis-Ázsiában, a közeli Görögországban és Itáliában, a kedvező tengeri tagoltság által serkentve, a sémi phöniciek jártak elől, kiknek nyomdokait a graeko-italok követték; sőt az által, hogy a phöniciek inkább anyagias kulturáját általánosították, teremtői levének a szellemet és kedélyt megragadó klasszikus műveltségnek, mely az arabok korszakában még egyszer felvirágzott. E kultura nélkül nem gondolható a mai világ felvilágosodottsága.

6. Végre az Andok által képezett fensíkon Perúban és Mexikóban szintén sajátszerű egyoldalú kulturával találkozunk, melyet azonban az európaiak bevándorlása majdnem minden ellentállás nélkül elsöpört. — Ebből azonban nem következik, hogy a művelődés egyesegyedül a külső feltételek eredménye; mert valamint az egyes nemzeteknél voltak, vannak és lesznek egyes individuumok, kik lángelméjük által az egész nemzet történetét befolyásolják, úgy az emberiségnek is vannak kiváló néptörzsei, melyek, elérvén vándorlásuk valódi célját, az egész emberiségre művelőleg hatnak.

Az emberiséget művelődése szerint még a következő három osztályra is szokás felosztani: az első osztályba sorozzák a természetes népeket, melyeknél az összes törekvés egyes egyének, legfeljebb családok fentartására van irányozva; a másodikba sorolják a kulturnépeket, melyeknél e törekvés egy egész nemzet fentartására kiterjed; ezek egyedül nemzetiségöket tekintik jogosultnak s műveltségüket vagy kizárólag önmaguknak képzelék fentartva lenni (az ókori induk) vagy pedig azt karhatalommal is terjesztik (a peruánok); végre harmadszor a humán népek törekvése általános, elismervén az emberi nem egységét, az egyes nemzetek érdekei mellett az egész emberiség érdeke lebeg szemeik előtt. Ezek nem hanyagolják el ugyan nemzetöket, de mellette az idegen nemzetek jogait is elismerik és a külön faji érdekeket alárendelik az általános emberi érdekeknek. Ide sorolhatók az európai felvilágosultabb nemzetek.

A népek társadalmi és állami viszonyai.

A polgári társadalom csíráit a családban kell keresnünk; a hol a családi kötelék szilárd alapon nyugszik (pl. a sinaiaknál a szülők iránti tisztelet majdnem vallásos szertartássá fejlődött ki), ott a társadalom fejlődése is kedvező irányt nyer. Mint társas teremtmények, erkölcsi szabályoknak vagyunk alávetve, melyeknek a polygamia (soknejűség) és a polyandria (sokférfiasság, mely Ázsia és Amerika érintkezésénél divik, máshol inkább takarékossági szempontból volt csak megengedve) határozott ellensége. A családtagokat összekötő legszentebb kötelességek közé tartozik a vérbosszú, mely első kísérletnek tekintendő a törvényes ótalom megállapítására. Az őskorban, úgy látszik, minden nép hódolt e parancsnak, mely még napjainkban a korzikaiaknál és az albánoknál fennáll. Ázsiában Konfucius tanának kötelességei közt szerepel, Ausztráliában megvolt a tazmánoknál s a velök rokon törzseknél, meg van még most a Fidsi szigeteken, Braziliában az összes benszülöttek ismerik. E védelmi kötelesség nagyobb hatású ott, a hol a büntető keze nemcsak a tettest éri, hanem kiterjed mindazokra, a kik vele legközelebbi összeköttetésben állanak. Minthogy a visszatorlás becsületbeli kötelességnek tartatik, a viszályok kiegyenlítése a legnehezebb

dolgok közé tartozik. Az erkölcsök szelidültével a kiengesztelődés pénzzel váltatott meg, miből a vérbirság fejlődött ki; a hol ez utóbbival találkozunk, ott hajdan vérbosszú uralkodott.

Ha az ember valami tárgyat használ vagy azt élvezi, e tárgy birtokosának szokta magát tekinteni. Már az állatoknak is megvan a sejtelmük a birtokjogról, így pl. a kutya őrzi gazdája vagyonát, a madár teljes erejéből védi fészkét stb. A legműveletlenebb embertörzseknél is tapasztaltatott, hogy az egy gunyhóban tartózkodó egyének lelkiismeretesen őrködnek az egyesek jószága felett. De nemcsak az ingó, hanem az ingatlan tárgyak birtoklásáról való képzelet is a legrégibb időbe esik; oly állapotok, melyekben az emberek nem különböztették volna meg a vagyont, az emberi emlékezet határain túl esik; a vadászok a vadászterületeket az egész törzs birtokának tekintik; a legműveletlenebb ausztráliaiak is folyók, hegyek, sziklák és fák szerint szokták a talaj határait megkülönböztetni. A mezők éles megkülönböztetése azonban csak a letelepült népek művelt területein történik. A despotikus birodalmak túlkapásai akként nyilatkoznak, hogy a sűrűen népesített területek a korona birtokának nyilváníttatnak, míg az alattvalók csak bérlőknek tekintetnek; így van ez britt Indiában; így volt a régi Sinában, Perúban, a hol a vagyonközösség uralkodott, vagy helyesebben mondva, az egyedüli birtokos a napfia vala; Polyneziában, a hol a törzsfőnökök az istenektől származtatják magukat és felsőbb lényeknek tartatnak, a tabu intézmény divatos, melylyel szemben a vagyon nem tartható fenn.

Az élelem szerzésével legszorosabban függ össze a társadalmi intézmény tagoltsága; a társúlással keletkeznek a hatóságok. Leglazább társadalmi kötelékkel találkozunk a tengő, a halász és vadász népeknél, habár ezeknél is vannak területek, melyeket védeni szoktak, sőt harcaikban vezérre is van szükségök, kinek hatalma azonban igen csekély; bátran mondhatjuk tehát, hogy itt még teljes szabadság uralkodik, mert épen e foglalkozások azok, melyeknél az egyesek legkevésbbé szorúlnak társaik segélyére.

A vagyontalan népek, melyek csak folytonos erőködés mellett élhetnek és élelmezhetik övéiket, nem ismernek szolgákat; másként áll a dolog a vagyonos népeknél, hol lassan megszokják az embert magát is vagyonnak tekinteni s így a rabszolgaságnak alapját vetik meg. A valódi nomád törzsöknél (beduinok, mongolok, hottentottok) ugyan még ritkán fordúl elő, de a patriarchális főnökök alatt élő s letelepűlő félben levő pásztoroknál (az ótestamentomi patriarchák városokban kényelmesen élnek s szolgáik által legeltetik a pusztákon a nyáját) már megvan. Legelterjedtebb a rabszolgaság a földmívelő népeknél, hol a társadalom a szabadok és szolgák megkülönböztetése által rendekre oszlik fel és a nemesség keletkezik; ez különösen ott történik, hol egy hódító törzs egy másik már letelepült törzset leigázott. A mai hazába bejött magyarok is szolgáikra bizzák a munkát s ők kedvelt foglalkozásukat folytatják. Ily viszonyok mellett a physikai (testi) ismertetőjelek a jobb származás megismertetésére szolgálnak (az indiai kasztrendszer

a szinen alapszik); vagy pedig a rabszolgaság behozatalát a győztes törzs saját kulturájának fentartására és sajátszerű intézményeinek fejlesztésére használja fel; Athéne virágzása, Spárta sajátszerű intézményei csak így magyarázhatók meg. Az ily rabszolgák és jobbágyok sorsa a legszerencsétlenebb, mert habár az úr érdeke megkívánja, hogy rabszolgáját, mint házi állatot élelemmel, ruhával ellássa, mégis érdekében fekszik, hogy a rabszolga szellemi fejlődését akadályozza, hogy közte és rabszolgája közt áthághatlan fal képződjék; azért volt oly szigorúan megtiltva az Éjszakamerikai államokban a rabszolgák tanítása. De az ember méltóságán ejtett sérelem előbb-utóbb megboszúlja magát: a nem saját erély és munkálkodás által szerzett gazdagság elbizakodottságot, fényüzést, tobzódást és elkorcsosodást szokott szülni, mit az erőteljes szomszéd saját hasznára szokott felhasználni. A rómaiak és a spártaiak hadi erényei a rabszolgatartás mellett fejlődtek oly magas fokra, de végtére is ez fosztá meg őket anyagi és erkölcsi erejöktől. A kereszténység és ama tapasztalás, hogy csakis a szabad munka fokozhatja a legmagasabbra az államok termesztő képességét, — ma-holnap az összes államokban meg fogja szüntetni a rabszolgaságot.

Az emberiség kulturviszonyaival szorosan összefüggnek az államviszonyok. A vagyontalan népek nem képezhetnek államokat, azaz az emberek oly társulásait, melyek bizonyos törvények szerint egyesűlnek, hogy szellemi és anyagi érdekeiket óltalmazzák és biztosítsák. A productiv vagyon mellett csakhamar kifejlődik a szegény és gazdag közt az ellentét; a gazdag oda törekszik, hogy vagyonát és a szegényre gyakorolt befolyását megörökítse; ez csak bizonyos intézmények felállítása által érhető el, s így keletkeznek a rendi különbségek; a vagyonosabbak rendéből keletkezik a nemesség, mely eredetileg nagyobb vagyon által szerzett tekintélyét még azon esetre is iparkodik magának biztosítani, midőn e vagyonát netán elvesztheti. A vagyon biztosítására továbbá törvények jönnek létre és kezelésére hatóságok alakulnak; ez képezi az államok alapját. Tehát csakis letelepült népeknél, melyeknek területe biztosan meg van határozva találhatók meghatározott törvények szerint szervezett államok. Az igaz, hogy a patriarchális törzsfőnökök alatt élő nomádok is egyesűlnek néha nagyobb államokká (Dzsingiszkán); de az ily államok gyorsan szétmállanak. Minden rendezett államban gondoskodva van a fennálló törvények végrehajtásáról s a szükséghez képest újak hozataláról és a közös kiadásokról; e feladatok végrehajtásának módja változó, azaz az államok alkotmánya különböző alakú a mint a legfelsőbb hatalom vagy egy vagy pedig több személyben összpontosúl; az első esetben az állam monarchia (egyeduralom), az utóbbiban pedig respublica (köztársaság). A monarchia lehet vagy örökös vagy pedig választó. A monarchia lehet még despotikus, ha az alattvalók az államfejével szemben jogtalanok; vagy autokratikus, midőn a törvényhozó hatalom egyedül a fejedelmet illeti meg, ki azonban magát aláveti a törvényeknek (Oroszország); vagy végre constitutionalis (alkotmányos), midőn a törvényhozó hatalom meg

van osztva a fejedelem és a nép között. A respublika lehet vagy aristokratikus, midőn a legfelsőbb hatalom egyes családok által gyakoroltatik (a régi római és a középkori olasz köztársaságok), vagy pedig demokratikus, midőn a kormányhatalmat az egész nép által választott képviselők gyakorolják. Az aristokratia elfajúlhat oligarchiává, midőn kevesen jogtalanul bitorolják a főhatalmat; a demokratia pedig ochlokratiává (csőcselék uralom) midőn a tömeg kerűl a főhatalom élére: ez utóbbi két elfajúlás az emberi szenvedély zabolatlanságának következménye s így nem tartozhatik a jogosúlt államformák közé.

II. SZAKASZ.

A TERMÉSZET BEFOLYÁSA AZ EMBER MŰVELŐDÉSÉRE.

Az ember a földön él, annak anyagából épült teste rajta mozog és az egész lénye a legszorosabb összeköttetésben áll a természettel. Minél intensivebb a szerves lények élete, annál csekélyebb befolyást gyakorolnak reá a természet sajátságos viszonyai. Az ember, mint szabad akarattal dicsekvő lény, bizonyos tekintetben a természet befolyása alatt áll; de nem egyedül mint egyén, hanem mint társadalom és állam tagja is a talajhoz van kötve: ilyen szervezkedésében visszatükrözi a talaj számtalan jelenségeit. Csakhogy a történet menete nem tükrözheti vissza hiven a talaj képét, mert a föld színén és annak belsejében a természeti erőkön kívül még az ember serény munkája is tevékeny a talaj átváltoztatásában.

A természeti viszonyok sokáig végzetszerűleg hatottak az ember művelődésére, de e viszonyok uralma meglazult a művelődés emelkedésével, az embernek mindinkább sikerül magát a természet befolyása alól kivonni, függetlenségét kivívni és megőrizni: a műveltség alacsony fokán álló ember nem egyéb mint a helyi viszonyok teremtménye, míg a művelődés legmagasabb fokán az ember nemcsak lerázza magáról a környék nyomását, hanem azt még műteremmé is átalakítja. A természet legfeljebb akadályokat gördít a művelődés elé, de azt munkájában meg nem gátolhatja; így pl. az emberre legkellemetlenebb, a mit a természet tehetett, hogy öveitől fenyegető tenger által elkülöníté, és mi nemcsak megszabadúltunk e korláttól, hanem arra kényszerítők, hogy a leghatalmasabb összekötő eszközzé váljék. Nagyon óvatosaknak kell lennünk annak megitélésénél, mit kell a kedvező helyi viszonyoknak és mit a lakosság iparkodásának tulajdonítanunk. A kedvező területek előmozdítják a társadalmi tagoltság fejlődését, de az ember érdeme ha felhasználja a jó oldalokat. Általában a természetes akadályok legyőzésében nyilatkozik a népek lángesze, míg a geographiai előnyök fel nem használása a tehetség hiányait mutatja. A területek physikai tulajdonságai különböző fejlődést tesznek lehetővé; a nemzetek történeti érdeme, ha azokat, egyik vagy másik irányban felhasználják.

A világhelyzet.

1. *A geogr. szélesség és az elkülönített fekvés.*

A száraz terűletek fekvésénél nagy fontosságú a geogr. szélesség, melylyel a napsugarak esésének szöge, a csillagászati melegségi övek, a nappalok hossza és az évszakok váltakozása összefügg.

Az elszigetelt fekvés nemcsak a növények és állatok életében játszik nagy szerepet, hanem magára az emberre is végzetes hatású. A geologiai lag korán keletkezett szigetek conservativ jellegűek és a másútt kihalt növény és állatnemeknek menedékei. E hajdani alakok nagyobb szárazföldeken a növényeknek, az állatoknak vagy magának az embernek áldozatául estek, míg az elszigetelt fekvés őket természetes ellenségeik pusztításai ellen biztosítá. Ilyen élő kövűletekkel találkozunk még most is Ceylon szigetén, Madagaszkaron, Ausztráliában, Új-Zélandon, sőt Dél-Amerikában is. A létért való küzdelem rendszerint leghevesebb szokott lenni ugyanazon nem külön fajai között; a szigeteken azonban a fajszegénység miatt gyorsan beáll a szünet és bizonyos növények és állatok többi kortársaik rovására csakhamar túltengenek, mi által az egyensúly megzavartatik (Paumotu szigeteken a hollandiak alig tudtak menekülni a legyektől, Sz.-Pál szigetén pedig milliárd rigyát találtak). Ha megszünik a létért folyó harc, a szigetlakók elvesztik azon természetes fegyveröket, melylyel máshol küzdeni szoktak: azon madarak, melyek sem emlős, sem szárnyas ellenségtől nem tartanak, elszoknak a repűléstől és a szárny céltalan taggá korcsosodik (Madeira, Azóri és Galopago szigeteken az első gyarmatosok könnyen elfoghatták a madarakat; Mauritius szigeten a dronte elszokott a repűléstől). Ha tehát a száraz terűleteken annyi faj felett győzedelmeskedő, fiatal, erős és harcedzett ellenség — akár ember, akár állat, akár pedig növény képében — a szigeteken megjelenik, az őskor gyönge maradványai kénytelenek meghátrálni s így az elszigetelt terűletek szerves életét a végpusztulás fenyegeti. Valamint a Mauritiusbeli dronte, az új-zélandi óriási madarak a gyarmatosak csapásai alatt elpusztúltak; valamint a polynéziai patkány a normann patkánynak és ez utóbbi az európai egérnek volt kénytelen helyet adni; valamint az új-zélandi harasztot az európai lóhere, a szigetek növényzetét az angol fűvek leszoríták a világ színpadáról: épen oly gyorsan halad a faj pusztulása felé a sokkal nagyobb, de a hosszú nyugalom következtében harcképtelenné vált ausztráliai természet, mióta az európai gyarmatosok, az európai állatok és növények megujíták a létért való korán megszakadt küzdelmet.

A szigetek, különálló helyzetöknél fogva, a lakossággal szemben is fentartják conservativ jellegüket; az elszigetelt kis terűleteken az ősi nyelv, a szokások és erkölcsök tovább tartják fenn magukat, mint a nagy

világrészeken; a lakosság nyugalomban él s legfeljebb társak által fenyegettetik; azért a szárazföldek kipróbált lakosaival szemben mindig kedvezőtlen helyzetben vannak; ily sors érte a tazmánokat, a maorikat (Új-Zélandon), ilyen a fidsiszigetbelieket s Polynézia más lakóit; hasonló enyészet vár az Antillák és Ausztrália őslakóira. A brit szigeteken a keltáknak először a rómaiak, utóbb az angolszászok, ezután a dánok s végre a normánok előtt kellett hódolniok. Dániában és Norvégiában az éjszaki germán nyelv egészen átváltozott, míg Izlandon egész tisztaságában fentartá magát. Maga a kelta nyelv előbb halt ki a szárazföldön mint Nagybritanniában és itt előbb mint Irlandban.

2. *A területeknek más területekhez való viszonya.*

A területek tárgyalásánál különös tekintettel kell lennünk arra, vajjon azok a kultur államok közelében feküsznek-e, vagy sem. A közel fekvő területekre nagy befolyással van a szomszédos nép és annak kulturája; míg a távol fekvő és többé kevésbbé elkülönített tartományok önmagukra vannak utalva; ez utóbbiaknál az idegen befolyás, ha nincs is egészen megakadályozva, de mindenesetre meg van nehezítve.

A távolfekvő földrészek lakosainál nem következik szükségképen azok műveletlensége, mivel a tehetséges nép elszigetelt állapotban is önmagától képes művelődni. Napjainkban a legtöbb félreeső tartomány már elveszté elszigeteltségét; mert néhány század előtt még a világ szélén levő és az európai kultura által elérhetetlennek képzelt vidék, közlekedő eszközeink javultával s különösen a tökéletesített gőzhajózás következtében, a világforgalom körébe vonatott, sőt a forgalom középpontjává tétetett. Egykoron a tenger az elkülönítés ijesztő szerepét játszotta, most összekötő elemmé változott: az Atlanti oceán most nagy folyó medrévé lőn, melynek szemközt fekvő partjairól a hang ugyan nem hallatszik át, de vannak eszközeink, a melyek gyorsabban szállítják át gondolatainkat, mint azt a hang tehetné.

Afrikának a Zaharán túl fekvő része ugyanezen világrész éjszaki partjain elterjedt kulturáldásában nem vehetett részt a sivatag miatt: a Nilus alsó partjain keletkezett legrégibb rendezett társadalmi állapotok mellett, a világrész déli részein a legalacsonyabb műveltségi viszonyokkal találkozunk, mert lakói mintegy hátsó szomszédok nélkül a világrész szélén is megközelíthetetlen határán éltek; e körülmény csakis a hajózás általánosítása után változott meg; de az egykori elszigeteltség nyomait még napjainkban sem sikerült eltávolítani.

A minden oldalról sivatagok által körűlvett Egyiptom is elkülönített területnek mondható; lakói e korlátolt vidéken sajátságos kulturát fejlesztettek; de már az ó-korban is a görög és a római kultura hatolt ide, míg később az arabok és a törökök saját műveltségük bélyegét reá nyomák.

Palesztina az ó-kori kulturnépek tőszomszédságában, de a nehezen megközelíthető sivatagok, a közlekedést akadályozó tengeri áramlatok, szirtek, üregek és hegyek közé ékelve kevés jelentőségű vala a külföld előtt; mégis itt tartotta fenn az elkülönített, szegény, de a serény munka mellett elég jövedelmező talaját mívelő zsidó nép politikai és vallási önállóságát századokon át. Midőn azonban az emberi tevékenység dacolni kezdett a geog. viszonyokkal, ezt is idegen hódítók foglalták el, s később a keresztes hadjáratokban a nyugati kereszténység lelkesültsége egészen megszünteté e kis terület elszigeteltségét.

Kelet-India sajátságos kulturája a világtól majdnem teljesen elkülönített természetes határain belöl fejlődött ki; ámde középponti fekvésénél fogva később a szomszédos és a távolabbi tartományok közlekedésének középpontjává lőn.

Japánnak a külföldtől való elzárkózottságát előmozdítá a szirtes partok kietlensége, a tenger veszedelmessége és a parti szigetek által a hajózás elé gördített akadályok.

A sinai birodalom elkülönített helyzete, talajának termékenysége előmozdítá és még most is előmozdítja a külföldtől való függetlenségét: a sinaiak elkülönítő hajlamát növeli ugyan a geogr. fekvés, melyet részben a későn kultivált és népesített tengerpart, részben a nehezen megközelíthető s a vad népek lakta fensík határolt; de napjainkban ők sem vonhatják ki magukat a nyugati népek befolyása alól.

Ausztrália legtovább maradt elszigetelve; ez elkülönítésre nem csekély befolyással vala azon körülmény, hogy az oro- és hydrographiailag kíváltságolt délkeleti rész az ó-világtól legtávolabb esik s tőle mintegy el van fordítva s ennek következtében nagyon későn fedeztetett fel. Ennek az a következménye, hogy majdnem korunkig elzárva maradt a kulturvilág népei előtt, lakói pedig nagyon elmaradtak; a hajózás legújabb fejledtsége és az aranybányak felfedezése azonban ezt a világrészt is megnyíták.

A közelfekvő terűletekre nagy fontosságú vala azon szomszédos vidék, mely befolyásolá a nép és a kultura áramlatait.

Ausztrália távolsága mellett sem egészen különálló terűlet, mert a Jork és Carpentária félszigetei által közeledik Új-Guineához, melylyel egykoron valószinűleg összefüggésben vala. Új-Guinea lakói — kik az ausztráliaiknál a művelődés magasabb fokán állanak — úgy látszik befolyással valának Ausztráliára, mivel a műveltség mindinkább csökken a mint a szomszédos kultura tűzhelyétől délfelé haladunk, tehát tőle távozunk.

Afrika csak viszonylag távol fekvő világrész, mert a keleti világ egyik félszigete és az ó-korban a kíváltságos terűletek közelébe esett. Elő-Ázsiával való összefüggése, Arábiához és déli Európához való közelsége, oly kíváltságok, milyenekkel pl. Amerika nem dicsekedhetik. Éjszaki partjai és keleti része legalább nyitva állott az ázsiai műveltség előtt; így a

négerek Ázsiából nyerék mindazt, a mi állapotaikat javítá : e kedvező helyzetből magyarázható ki, hogy az egész világrészben ismeretes a vasércek kiolvasztása és eszközökké való feldolgozása, ebből a földmívelés és marhatenyésztés előfordulása, s ha nem is maguk nemesíték a honi gabnanemőket, mégis örömest nyúltak az idegen kulturadományok után. Itt is látjuk, hogy a szomszédos művelődés forrásától való távozással kedvezőtlenebbek a műveltségi viszonyok. A történet menetéből látjuk, miként részesűlnek éjszaki Afrika középső partjai a műveltség áldásában ; itt először a phönicieiek, ezután görögök, később a rómaiak, az arabok s napjainkban a déli európaiak műveltsége érvényesül.

Amerika éjszaknyugati része Ázsiához közeledik, honnét benépesíttetett. Amerikánál Aljaszka félszigetének ugyanazon szerep jutott osztályrészül, milyen Karpentánia félszigetnek volt Ausztráliában : Aljaszka kar gyanánt nyúlik az éjszaki Ázsiához és az Aleuták szigetcsoportja gyöngysorként közvetiti az átmenetet Kamcsatka felé. Ez lehete a kultura ösvénye Ázsiából Amerikába, ha netán a Bering tengerszoros akadályokat gördített a közlekedés elé. Amerikának Ázsiából való benépesedését és művelődését az amerikai vadásztörzsek fejlettségében is kisérhetjük ; éjszakamerikaiak ugyanis a fejlettség sokkal magasabb fokán állanak, mint a délamerikaiak. Az amerikaiak éjszaki Ázsiából jövetelökben legelőbb Éjszak-Amerikát népesíték be, Dél-Amerika pedig innét kapta lakosait, olyképen, hogy az erősebb törzsek délre szoríták a gyengébbeket. Éjszaki Amerika előbb népesűlvén be, sűrűbben van lakva ; a nép sűrűsödése pedig mindig kezdete a magasabb kulturának. Amerika nyugati partjain a hajózás eszközei is, éjszakról délfelé mindinkább idomtalanok ; ebből következik, hogy Éjszak-Amerika nyugati partjain a törzsek vagy csak újabb időben vándoroltak be Ázsiából, vagy pedig hogy hajózási ügyességöket ázsiai szomszédjaiktól sajátíták el ; így Amerika felfedezése csupán Ázsiából indúlhatott meg.

A 16-ik századtól kezdve azonban megváltozott e viszony ; ez időtől kezdve az európai művelődés kezd itt is irányadó lenni, mert Sina és Japán csak a legújabb időben kezdik oda küldözgetni népeik elemeit. A Béring tengerszoroson és az Aleutákon át nem oly kényelmes a közlekedés mint Európa és Éjszak-Amerika között; mert Ázsia keleti és Amerika nyugati partjai széttartó irányt követnek, míg Európa nyugati és Amerika keleti partjai egymás felé tartanak, azonkívül ez utóbbi két világrész között előmozdítják a közlekedést a kedvező tengeri áramlatok és hasonló égalji viszonyok is.

Európa, mint a nagy ó-világi földterűlet félszigete, Ázsiával szárazföldi összeköttetésben van, és azonkívül még ott is, a hol a tenger választólag lép közbe, keskeny földszorosok és szigethidak által e világrészszel összeköttetésben van, Afrikától pedig két helyen keskeny tengerszoros által elválasztva, utalva volt e két szomszéd terűlet, különösen Ázsia kulturájára. A Földközi-tenger partvidékének vegetativ szépségei több mint fele-

részben keletről valók: a szőlő, melyből a déli tüzes bort szűrik, a Kaukázus déli lejtőiről Thracián át vándorolt ide, ezt követé Phasis partjairól a fácán, és Armeniából a barack; Perzsiából jött a platán, az őszi barack, a rózsa és a liliom, míg a pusztai dinnyét, uborkát és tököt csak később hozták nyugatra Turkesztánból a szlávok; a datolyapálmát a görögök legelőször Phöniciában látták, mely mint az arabok elválhatatlan követője Spanyolországba jött és a szaracen tengerirablókkal a Genua és Nizza közt fekvő partvidéken is kikötött; sémi Ázsiából ered a cyprus, a paradicsomalma, a kömény és a mustár; a tyúk Indiából jött Görögországba és a páva pedig az Indus torkolatától Abhirából származott át hozzánk. — De nem csupán Ceresz adományai, nemcsak kertjeink és ligeteink díszei, nem egyedül gyümölcsöseink adományai származnak keletről, hanem legnagyobb szellemi kincseink is ezen az úton haladtak: a kimondott szavaknak egyes hangzókra való szétbontása és e hangoknak jelek által való szemléltetése művészetét a görögök Kis-Ázsiából kapták; az egyiptomi és assyr minták által indíttatva fejlődött a kőfaragás és az építőművészet; végül keletről terjedtek el az erkölcsöket szelidítő nemes vallások.

3. *A földrajzi fekvés befolyása a kultura terjedésére.*

Láttuk, hogy a geographiai fekvés befolyással van a népesedés és művelődés útjára; most tekintetbe kell még vennünk, mily szerepük volt és van a területeknek akkor, midőn akár a műveltség kiinduló pontjaiúl, akár pedig csupán hidakúl szolgáltak. A középponti helyzet mindenesetre alkalmatosnak látszik a kultura kiindulására; ámde ily helyzet csak akkor nagyobb fontosságú, ha az illető területet tehetséges nép lakja, mely a műveltség magas fokára emelkedett; ez esetben a középponti helyzet nagy szolgálatokat tehet.

A történetileg legrégibb területtel az Eufrát és a Tigris közt fekvő lapályon és a Nilus völgyében találkozunk. E jobbadán Ázsiához tartozó földrész középponti fekvéssel dicsekedik és az ó-világ három földrésze között terül el; ez vala azon gyújtópont, melyből a magasabb műveltség a vidék minden iránya felé áramlott: valószinű, hogy az Iran és Hindosztán térségein lakó árja népek legelőször innét nyerék műveltségöket; áldást hozónak bizonyúlt be e kultur középpont Afrika éjszaki és Európa déli vidékeire nézve; ez utóbbi irányban Kis-Ázsia kedvező kulturhídnak bizonyult be a mennyiben a szyriai tenger által a phöniciai-egyiptomi világgal, az ægei tenger által pedig a hellen-európaival és végre a Pontus Euxinos által a scytha-szláv világgal érintkezett.

A görög félsziget szintén nevezetes szerepet játszik Elő-Ázsia és Európa közt a kultura terjesztésére és fejlesztésére nézve, különösen e félsziget déli része Kis-Ázsia nyugati partjaival egyetemben nem szorítkozott csupán az elfogadott műveltség csíráinak tovább terjesztésére, hanem saját

kebelében is fejlesztě azt és lehetőleg nemesítve tovább nyugat felé ültetě át. Az európai és az ázsiai partok közt folyó eszmecsere közvetítésére jó szolgálatot tettek az ægei tenger szigetcsoportjai, különösen a Kykladok és a Szporadok, melyek a hajózás csecsemő korában tengeri hidaknak nevezhetők.

Valamint Phönicia, mely hazai műveltségét a Középtenger partjainak számos pontján elültette, úgy Palesztina is egy része ez Eufrat és Tigris közt elterülő keleti ó-kori kulturvilágnak; ez utóbbinak helyzete a három világrész érintkezésénél, mindenesetre sokban előmozdítá a kereszténység minden irányban való terjedését.

Midőn Róma világuralmát megállapítá, a műveltség súlypontja áthelyeztetett a Középtenger keleti partjairól annak középpontjába az Apennin félszigetre. A római civilizátió, mely hellen alapon nyugvék, innét terjedt minden irány felé: mindenekelőtt Hispania, Gallia, Britannia, sőt részben Germánia is részesült a magasabb felvilágosodás alapelemeiben s így a Középtenger éjszaki partjai közgazdasági háttért nyertek; a gall és a brit keltáknak e római befolyás ősi nyelvükbe került. Mind eme területekre a legüdvösebb hatású vala a római kultura; mert az államilag tehetséges rómaiaknak a község szervezésre vonatkozó mintaszerű törvényeik valának, hadseregeiket különösen kitünően szervezték, a vagyon és munka kételyeit a jog és méltányosság egészséges felfogása szerint szétoszlatták. Mindenütt utakat építettek, kőházakat emeltek és városokat alapítottak s így oktatólag hatottak minden irányban. De alig terjedt el a római uralom s vele együtt a jobb jövő csírája a középső és nyugati Európában, a népvándorlás zivatarja ismét elsöpré vagy legalább megkárosítá. A középkor e sötét korszakában Ázsia délnyugati félszigetéből új fénysugarak indultak ki: s így Ázsia e vidékének kedvező fekvése ismét előtérbe lép az arab nyelvvel, vallással, szokásokkal és erkölcsökkel; ez esetben Európa legdélnyugatibb félszigetének jutott osztályrészül a kelet új fényét Európában elárasztani.

A késő középkorban és még inkább az új korban Németország — olasz műveltség alapján — lett Európa szellemi középpontjává, honnét különösen keletre és éjszakra hatni hivatott vala; e feladat megoldására, fekvésénél fogva, igen alkalmatosnak bizonyúlt be.

Franciaország hivatása szintén az, hogy a műveltséget a szomszéd tartományokba terjeszsze. A francia nép civilizátiója a germán és román elemek egyesülésén alapszik, szomszédjai, a britek és a németek tőlük nyerék félvilágosultságukat. A franciák e két természetű műveltségüknél fogva különösen alkalmatosak valának saját műveltségök terjesztésére déli, keleti és éjszaki irányban; e körülménynek tulajdonítható a franciák politikai befolyása, szellemi uralma Európában és nyelvöknek nemzetközi közlekedő eszközzé való felemelkedése.

Oroszország világtörténeti feladata, hogy Ázsia és Európa között köz-

vetítsen, e feladatot kijelölé fekvése Európa és Ázsia közt. Az európai kultura, habár az oroszok kezein át, folyton ellenállhatatlanul terjeszkedik Ázsia éjszaki részein, csupán a megmerevedett sinai kultura áll ellen ezen előnyomulásnak. Szibiria egyike azon nagy ázsiai telepítvénynek, melyen át a nyugati civilizátió utat tör magának, hogy egykoron az elődök hagyományos tartozázát, Ázsia utódjainak kamatostúl együtt visszafizesse.

Európa maga középponti fekvésű a félgömb többi szárazföldi földtömegeihez képest, s azért könnyen teljesítheté a nevelés azon feladatát, hogy az eredetileg keletről nyert, de később önállóan kifejlesztett kulturát a többi három világrészszel közölje. Így lőn Európa csekély terűlete mellett is, Bolygónk szellemi középpontjává.

4. *A földrajzi fekvés befolyása a kereskedelemre és a hajózásra.*

A szárazföld terűleteinek geogr. fekvése nagy befolyással van a kereskedelemre és a hajózásra. Igaz, hogy a hajózás fejlődésére nem elegendő egyedül a kedvező fekvés, hanem megkivántatik a műveltség és tehetség bizonyos foka, hogy a kereskedelmi tevékenység nagyobb mérveket öltsön; mert a nyers és tehetség nélkül való törzseket még a kedvező geogr. helyzet sem fogja élénkebb közlekedésre indítani.

A partok elhagyására és a tengeri közlekedés megindítására mindenek előtt előmozdítólag hat a tengeren túl bizonyos háladatos célok közelsége; néhány hajós néptörzs lakhelyének ismerete által meggyőződünk, hogy mi sem mozdítá elő annyira a tengeri kereskedést, mint a szárazföldekhez közel eső szigetek. A phönicieket Cyprus szigete csalá a tengerre; innét Kréta szigetére jutottak, Krétáról Karthagó felé hajóztak; innét ismét Hispaniába és Herkulesz oszlopai mellett Afrika nyugati partjaira jutottuk. Arábia déli partjainak lakói könnyen elérhették Afrika keleti részeit s csakugyan Hadramaut és Omantól kezdve egészen Szofaláig arab gyarmatokkal találkozunk. A szigetcsoportok sok kikötővel kinálkoznak s csakugyan az ily helyiségek a hajózó népek tanyái; a hátsóindiai szigetvilágról a malájok több mint fél egyenlítő távolságnyira száguldozták be az Oceánt. Közép-Amerikában az Antillák indíták a tehetséges karibokat a tengerre; ezek hajózása csupán tengeri rablásra szorítkozott ugyan, de a tengeri rablás közönségesen mindig úttörője szokott lenni a későbbi rendezett és becsületes hajózásnak; Thukydidesz szerint maguk a görögök is ugyanazon fejlődésen estek keresztül. Jukatán lakói, kiket Cuba szigete édesgetett, a felfedezéskor már felhagytak a tengeri rablással s vásáros hajóik, nagy parti utakat tettek meg. Európában számos példa van arra, hogy a közel fekvő szigetek tengerre szólítják a szárazföld lakosait, növelik azok hajózó képességét és előmozdítják a tengeri kereskedelmet. A görögökről már megemlékeztünk; ide sorolhatjuk a frízeket és a dalma-

tákat, kik monarchiánk legjobb hajósai. Elba szigete már a rómaiak előtt látogatott vala az etruszkok által, honnét Corsikára jutottak; ez utóbbi sziget egyébiránt Genua vidékéről is látható s így valószinűleg már az őskorban a liguri halászok hajózását előmozdítá. A brit szigetek a szomszédos hajós népek kikötői valának; már az ir kelták egészen Izlandig elbarangoltak; Britanniában későbben megfordultak a szász, a dán és a norman derék hajósok.

Bizonyos körűlmények között a háttérben levő gazdag terűletek is jótékonyan hatnak a hajózás fejlesztésére. Közgazdaságilag áldott terűletek, kifejlett iparú vidékek elegendő anyagot szolgáltatnak a parti lakosoknak a kivitelre s így fokozzák a hajózást. Trieszt és Fiume, monarchiánk belső terűletének kiviteli helyei, tanúskodnak erről. De más példákkal is igazolható állításunk. Angolország első rangú kereskedelmi városai e birodalom gazdag iparú vidékei előtt emelkednek; Németországnak a Német tengernél fekvő kikötő városai sokkal nagyobb jelentőségüek mint azok, melyek a Balti tenger mellett feküsznek, mert az előbbeniek hátterében sokkal jelentékenyebb iparos tartományok feküsznek, mint az utóbbiak háta megett. Riga a középső Oroszország nyersterményeinek (gabona, fa, kender, len és zsír) kiviteli helye; sőt még Archangelszk is jelentékeny város, mert nemcsak a birodalom belsejének nyers terményeit (fa és kender) hanem az éjszaki videkieket (hal, halzsír, gereznák) is szállítja kifelé. New-Orleans a Misszisszipi torkolatánál fekszik s így a legnagyobb amerikai folyórendszer termékeinek (nagy mennyiségű fa, kőszén és ércek) kiviteli helye; hasonlóképen Buenos-Aires gazdag marhacsordák hátterével egyike a legnevezetesebb kereskedelmi városoknak.

A terűletek kereskedelmi fontossága emelkedik az által, hogy azok a világforgalom közepén és a nagy tengeri útak közelében feküsznek; de meg kell jegyezni, hogy nem mindig ugyanaz vala a kereskedelem középpontja: a nagy kereskedelmi utak a századok folyamában folyton változtak. A klasszikus népek története a Középtenger partjain folyt le; mivel azonban a műveltség keletről nyugatra haladt, az előbb nevezett tenger keleti medencéje körül csoportosúlnak a nevezetesebb kereskedelmi nemzetek és városok, és csak később jönnek át a nyugati medencébe. Legelsők valának a phönicieiek és a görögök, kik már a nyugati medencét is gyarmatosítják: a két medence határán Karthago virágzott fel, Szyrus bukásával a kereskedelem Nagy-Sándor városában húzodik meg; de ennek fénye is elhomályosúl Róma emelkedésével, mely a középtenger összes partjait uralma alá egyesíté. Rómában az egész ismeretes világ kincsei kerűlnek össze. Róma bukásával más városok virágzanak fel: Marseille újra felvirágzik, Barcelona első rangú kikötővé lesz, valamivel később Sevilla emelkedik fel és Genua-Pisa legyőzetése után — a Középtenger felett uralomra törekszik. Mindezeket elhomályosítá a kedvező fekvésű Velence.

A keletindiai út és Amerika felfedezése óta a Középtenger jelentősége

hanyatlik és az Atlanti oceánra száll át, Itt a forgalom székhelyei délről éjszakra húzódnak : Portugal és Spanyolország uralma rövid tartamú vala ; ezeket felváltja Németalföld, mely kedvező helyzetét fel tudja használni ; de Hollandia is kénytelen engedni hatalmas vetélytársának, Angolországnak, mely jelenleg a világ legnagyobb tengeri hatalmassága : London és Liverpool a világ első kereskedelmi városai. A világon alig van terület, mely oly alkalmatos volna a tengeri uralomra, mint Britannia, mert a szárazföldi félgömb e középpontjából legrövidebb utakon a legszámosabb kikötő érhető el ; talán Amerika fogja egykoron háttérbe szorítani.

Az Osztrák-magyar monarchia, Németország és Belgium hatalmas közlekedő útak birtokában arra vannak leginkább hivatva, hogy Európa éjszaki és déli, keleti és nyugati részei között a kereskedést közvetítsék.

Ázsiában a Turkesztán lapály az, mely e világrész éjszaki és déli részei között egyrészt, az elő- és hátsó-ázsiai fensík között másrészt elterűl és a Kaspi tenger éjszaki és az Uralhegység déli részei között nagy népkapuvá szűköl össze, melyen keresztül a kelet népei nyugatra vándorolának. E pusztai terűlet középponti fekvése nagy jelentőséget nyert a kereskedésben is, mert a legrégibb időtől kezdve középpontja vala a középázsiai és kelet-európai karaván kereskedésnek, sőt napjainkban is itt érintkeznek a sinaiak, az oroszok és az angolok politikai és kereskedelmi érdekei. — A középamerikai isthmusról sem szabad megfeledkeznünk, mely a két legnagyobb Óceán között elterűl és egyik legfontosabb átmeneti terűletnek bizonyúlt be.

5. *A földrajzi fekvés politikai jelentősége.*

Az összes földrajzi kedvezményeknél fontosabb az emberi szellem tevékenysége : a világtörténet leghatalmasabb tényezője a tett, mely a helyi viszonyok kedvezőtlensége mellett is átalakítólag és teremtőleg hat, a lángelme és a tevékeny akarat még a tér korlátain is győzedelmeskedik. Mindazonáltal a helyi mozzanatok nagy befolyást gyakorolnak a népek történetére, s így azokat a történeti vállalatoknál, átalakúlásoknál és szervezéseknel büntetlenül nem lehet figyelmen kívül hagyni. A politikai történetnek a geogr. viszonyoktól való függésénél kiváló szerepet játszik a geogr. helyzet ; ennek segedelmével az illető terűletek történeti jelentősége kisebb-nagyobb mérvben megfejthető.

A terűletek középponti helyzete előmozdítja a környező vidékek felett a világuralmat. Az Eufrat és Tigris folyórendszere mellett elterülő vidék ősidők óta gegr. és historiai középpontnak tekinthető, mert Elő-Ázsiát két külön t. i. az arab-szyriai és méd-perzsa részre osztja, melyek között többizben központja vala ama kétirányban terjedő világuralomnak u. m. az aszyr, a babyloni, a perzsa, a macedon és végre a kalifák uralmának.

Itália a Középtenger közepén, melyet két egyenlő részre oszt, szintén kedvezőnek bizonyult be a világuralom gyakorlására; habár nem tagadható, hogy Afrikának Szicilia nyugati csúcsával szemben lévő, a tengert keskeny szorossá alakító s jeles kikötővel dicsekedő része, még talán több physikai hasznot hajtott a világuralom gyakorlására, mint a Tiberis partján emelkedő város, mert a parti hajózásnak erre kellett tapogatódznia a keleti medencéből a nyugatiba. Itt volt a kelet és nyugat kulcsa, ezen a közbeeső vásárhelyen találkoztak a levantei fényüzési cikkek a nyugati termékekkel. E parton — minden tudományos követelményeknek megfelelőleg — emelkedett Karthagó, a phönicieiek gyarmata. Minthogy a Középtenger felett csakis egy tengeri hatalom uralkodhatik, Karthagónak pedig, helyzeténél fogva, okvetetlenül tengeri nagy hatalommá kellett fejlődnie; sokkal több physikai eszközzel rendelkezett e tenger uralására, mint Róma, s valóban a második pún háborúban nagyon is közel járt e célhoz. Hogy másként történt, azt sem az olasz félsziget valami rejtelmes érdemében, sem a természeti kényszerűség végzetében, hanem csakis a római nép történetének erkölcsi oldalában kell keresnünk.

A mi Alföldünk előmozdítja ugyan a magyar birodalom geogr. egységén belől az uralmat; de hány néptörzs, gyakorta igen hatalmas néptörzs, fordult meg hazánk közepén a nélkül, hogy állandó birodalmat alkotott volna? E feladat sikerültének erkölcsi voltát tagadni balgatagság volna.

A történet azonban arról is tanúskodik, hogy a középponti helyzettel nem dicsekedhető területekből is kiindulhat a világuralom. A 15-ik század végén és a 16-ik elején a történeti eseményeknek sajátságos láncolata Spanyolországot oly birodalommá szervezte, melyben a Nap le nem nyugodott. Nagy-Sándor nagy birodalmának későbbi székhelye ugyan Babylon, Elő-Ázsia középpontja; de a görög-macedon világuralom a Hæmus félsziget oly tartományából indult ki, mely nem dicsekedhetik középponti fekvéssel.

Sokszor a területek elkülönített fekvése sem birja megvédeni a nemzeteket az idegen hódítók elől; mert a körülményekhez képest sokszor a hegységek, sivatagok és tengerek sem tartóztathatják fel az ellenséges hadakat s így elveszítik elszigetelő hatásukat. Igaz, hogy a tengerek és sivatagok által határolt Arábia nem látott idegen hódítókat; de Elő-India, Nagybritannia, sőt a tengerek és sivatagok által elzárt Palesztina sem tarthatta fönn sokáig függetlenségét. A Csílítől éjszakra fekvő száraz partisikságban az egyes parti folyók egymástól nagy távolságban sietnek a tenger felé; a folyókhoz közel fekvő vidékek termékenyek, a két-két ily vízér közé eső terület azonban egészen sivatag: e vizek mentében az egyes törzsek huzamos ideig elkülönítve és függetlenül tarthatták fel magukat; mihelyt azonban a fensíkon az első erőteljes állam keletkezett, a parti folyók gyenge, elkülönített lakói sorban kényte-

lenek valának az Inkáknak hódolni, — ez esetben épen az elkülönítettség mozdítá elő a legyőzést.

Az el nem különített tartományok lakói annál inkább ki vannak téve a zaklatásoknak, minél harciasabb és nyugtalanabb szomszédokkal érintkeznek. Hazánkat déli szomszédja századokon át nyugtalanítá. Németország sem maradhatott megkimélve a szlávok, a magyarok, a normanok és a franciák betöréseitől. A turáni kánságok és a törökök sem érezhetik magukat boldogítva az oroszok szomszédsága által. A turáni puszták aránylag műveltebb népessége folyton ki van téve a pusztai nomádak zaklatásainak. A régi Phönicia legnagyobb szerencsétlensége vala, hogy vetélkedés tárgyát képezte a Nilus és Eufrat partjain elterülő monarchiak között.

De a történelemben arra is találunk példát, hogy voltak oly népek is, melyek távolról jött ellenségnek valának kénytelenek hódolni. Ez esetben különös figyelmet érdemelnek az isthmusok közelében fekvő vidékek, a szigetek és a félszigetek. Egyiptom fekvésére döntő befolyást gyakorol az a körülmény, hogy folyója az Ázsiát Afrikával összekötő földszoros közelében torkollik; ez okból a Nilus áldása nem rejtőzhetett el a világ előtt. Akár Afrikából Ázsiába, akár pedig megfordított irányban mozogtak a népek, mindig a Nilushoz kellett érniök, s így az mindig az életrevalóbb törzs birtokába jutott, mely azt a sűrűsödés által ki tudta zsákmányolni és a kultura magasabb fokára emelni. Mexikó éjszaki Amerikának földszorossá keskenyűlésénél fekszik; ennélfogva mindazon népek, melyek déli vándorlásra szánták el magukat, ezen a keskeny földszoroson keresztül tolakodtak Dél-Amerikába. Így a mexikóiak folyton új meg új elemekkel gazdagodtak s műveltségük az amerikai őslakosok között a legmagasabbra emelkedett. Annyi tény, hogy az előrenyomuló törzs mindig életreképesebb mint a kiszorított; ennél fogva a földszorosok s azok közelében elterülő vidékek, mint kitünő invasio-területek, mindig találnak alkalmat népességök vérét fris nedvekkel felélesztení. Hasonlót mondhatunk a szárazföldek közelében fekvő szigetekről és félszigetekről. A terjedelmes szigetek és félszigetek szintén a betörésre kedvező területeknek bizonyúltak be, mert a szigetek minden oldalról, a félszigetek pedig három oldalról vannak kitéve a hajózásban jártas ellenségnek. Elő India a legrégibb időtől kezdve napjainkig a hódítók kedvelt célja vala. Nagy-Britanniát elözönlék a rómaiak, a szászok, a dánok és a normanok. Spanyolország először a phönicieiek és a görögök gyarmatává lőn; a karthágói betörés után római tartománynyá lesz s később a góthok és az arabok osztoznak területében. Italiát is egymásután elözönlék a kelták, az etrurok, a latin törzsek, a phönici és a görög gyarmatosok; a római birodalom megdőlte után pedig a germán góthok és longobardok, továbbá az arabok és normanok keresik fel, sőt időközben még a byzati birodalomhoz is tartozott.

A középponti fekvés ha két vagy több politikailag nevezetes állam

M. Kir. Horthy Miklós-Tudományegyetem KÖNYVTÁRA SZEGED
A M. KIR. HORTHY MIKLÓS-TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA SZEGED

közé szorul, nagy csatahelylyé lesz, melyen az ellenséges szomszédok politikai sorsa eldől; mivel az ilyen közbeeső tartomány semlegessége nehezen tartható fenn, rendszerint maga is belevegyül a küzdelembe s ilyenkor saját területén döntik el sorsát. Németország geographiai fekvésénél fogva közvetett és közvetetlen szomszédságába jutott a nagy európai birodalmaknak, és így igen sokszor általános európai érdekek eldöntésének színhelye lőn; alig van terület, melyen annyi harc folyt volna le, mint Németországban, az éjszak és dél, kelet és nyugat népeinek csatahelyének nevezhető: a harmincéves, a spanyol és osztrák örökösödési háború, a hétéves háború, sőt Napoleon harcai is jobbadán itt vívattak. Bulgária vérrel áztatott mezői szintén ilyen fekvésűek. A Lombard-velencei síkság tulajdonképen mint az olasz félszigetnek Franciaország, Németország és az Osztrák-magyar monarchia közt fekvő térsége hasonlóan kedvező csata helynek bizonyúlt be, melyen az Apennin félsziget sorsa dőlt el. Itt küzdöttek a rómaiak a gallokkal, a karthágóiakkal és a cimberekkel; itt folytak le a góth, a longobard és a frank küzdelmek; itt a welf és a ghibellin harcok; a 16-dik század óta pedig több izben küzdtere volt ez a franciáknak az Osztrák-magyar monarchiával és a németekkel. Belgiumot éjszaki Lombardiának nevezhetnök, a hol a germánok a keltákkal, a németek, a franciák és az angolok pedig egymás közt versenyeztek.

A vízszintes tagoltság.

A vízszintes tagoltságnál mindenekelőtt tekintetbe kell venni a területek nagyságát, ezután a hosszaság kiterjedés arányát a szélességhez és végre a partok kifejlődését.

Az ó- és új-világ összehasonlításánál nagyban leginkább szembetünő a szárazföldi területek nagyságának befolyása a physikai viszonyokra. Az ó-világ körülbelől kétszer akkora mint az újvilágrész, miből következtethetjük, hogy kétszer akkora területen, ha nem is kétszer annyi állat és növényfaj, de mindenesetre a nagyobb területen több faj fog élhetni mint a kisebbiken. Az ó-világrész gazdagabb, nemcsak vad, hanem kulturnövényekben, így pl. Amerika a gabonaneműek közöl csupán a kukoricának hazája. De e nagyobb terület jelentősége meglátszik az állatvilágon is: a keleti világrész nagy állatai, mint az elefánt, az orrszarvú, a víziló, a zsiraff és a teve Amerikában egészen hiányzanak. Az oroszlán helyét a gyáva puma pótolja, a tigris helyét az onkamacska foglalja el, a krokodilét az alligátor, míg a farkatlan nagy majmok helyett csak kucsló farkú majmokkal találkozunk. Általában az ó-világrész nagyobb és okosabb állatokkal dicsekedhetik mint az új-világrész; ez a nagyobb kiterjedés következménye, mert a létért való küzdelem sokkal hevesebb, sokkal általánosabb a nagyobb mint a kisebb területeken. Figyel-

men kívül nem hagyható, hogy a létért való üdvös küzdelem Amerikában két, egymástól majdnem egészen elkülönített csatahelyen folyik s így csekélyebb mint az ó-világban. Hasonlót tapasztalunk a növényvilágban is; az ó-világból az új-világba belopódzott növények sokkal gyorsabban terjednek, mint megfordítva.

Az emberi nem művelődésére hasonlóképen nagy fontosságú a létért való küzdelem, s mindenütt, a hol ily küzdelem kifejlődik, előmozdítja nemünk haladását; mert bármiképen is végződik e harc: vagy a régibb kulturnép győzedelmeskedik s így megerősödik a harcban, vagy pedig győz az új áramlat, mert üdébb és erősebb mint a legyőzött.

A hosszaság kiterjedésének aránya a szélességhez nagy jelentőségű a természeti viszonyokra nézve; Amerika pl. inkább tengeri égaljjal dicsekedik s így sokkal csekélyebb kiterjedésű sívatagjai vannak, mint az ó-világnak. De e viszony az emberre sem maradhatott befolyás nélkül. Itália hosszú alakja ugyan nem mozdítá elő az olasz nép politikai egységét, de kifelé való törekvésére nagy jelentőségünek bizonyúlt be. A népvándorlást különösen előmozdíták a nagy, inkább a szélesség irányban terjedő földtömegek; mert a helyt változtató törzsek leginkább oly célok felé törekedtek, a hol a természeti viszonyok, külösen az égalj legjobban hasonlított ősi hazájukéhoz; a magyarok leginkább azért foglalták el az Alföldet, mert ez legjobban hasonlított ősi hazájukhoz; látjuk ezt napjainkban is Amerika gyarmatosításánál. Az ó-világrésznek keletről nyugatra való nagy kiterjedésénél fogva sokkal egységesebb klimája van, mint az új-világrésznek; ez a körülmény nagyon megkönnyíté a vándorlásokat, mert előmozdítá a mozoghatás szabadságát. Amerikában sem hiányoznak a vándorlások, csakhogy ezek elenyésznek ama nagy és folytonos mozgás mellett, minőket az ó-világ feltüntethet. Hogy az ó-világban nagyobb mozgalmak és küzdelmek fordúltak elő, annak az a következménye, hogy a társaival folytatott küzdelemben inkább megizmosodott ó-világi ember edzettebb az új-világinál; s csakugyan az ó-világi népfajták ellentállhatatlanúl terjeszkednek az új-világban az illető őslakók rovására. Európa törzsének, mint Ázsia félszigetének keletről nyugatra való folytatása nem maradhatott befolyás nélkül az európai államok alakúlására (Oroszország, Németország és Franciaország).

A partok kifejlődésének viszonyai a terűlet nagyságához képest annál kedvezőbbek, mennél kevesebb négyszög kilométernyi terűlet esik a part hosszaságának egy kilométerére; ez csak akkor lehetséges, ha a part nem egyenes, hanem sok kiszökeléssel, kanyarúlattal, félszigettel és öböllel dicsekedhetik. Az egyenes partok akadályozzák a forgalmat, mivel öblökben és kikötőkben szükölködnek s így hozzáférhetetlenek: ellenben a szaggatott, kikötőkben gazdag földterűletek nagyban elősegítik a közlekedést. Így tehát a szaggatott partvidék épen úgy mozdítja elő a művelődést, mint

az ily vidék által elősegített árúk kicserélését, mert ez árukkal és azok eladásával forgalomba jönnek a találmányok, az ismeretek, az erkölcsök, a szokások és a költészet termékei, azonkívül a kereskedő nyomdokait rendesen a térítők követik. Európa korai műveltségét részben kedvező déli szaggatottságának köszöni. Afrika és Ausztrália lakóinak elmaradottsága pedig nagy részt a kedvezőtlen vízszintes tagoltságban leli magyarázatát; de a művelődés magas vagy alacsony fokáért egyedül a természetet felelőssé tenni annyi volna, mint az emberek különböző tehetségeit kétségbe vonni. A kedvezőleg tagozott partvidék előmozdítja a népek hajózó képességét és oly eszközöket szolgáltat a tehetséges népek kezeibe, melyekkel a legkényelmesebben kicserélhetik vívmányaikat, ezekhez sorolhatjuk a szerencsés és boldogító gondolatokat, melyek századokon át nemzedékről nemzedékre termékenyítőleg és vigasztalólag hatnak, ide a boldogító vallásesznméket és ama szerencsés találmányokat, melyek szokásainkat és háztartásunkat megváltoztatni képesek.

A függélyes tagoltság befolyása az emberre.

A talaj egyenetlenségei módosítják az éghajlatot s így magára az emberre is nagy befolyással vannak.

A fensíkok igen fontos szerepet játszanak az emberiség történetében. A síkságok fölé emelkedő, önálló hegy-, folyó- és tórendszerrel biró, sajátszerű növény- és állatvilággal dicsekvő fensíkokon mindig hidegebb, rendszerint szárazabb égalj honol, mint az alföldeken; ez okból azok a leghatalmasabb népválasztóknak tekintendők, mióta a nagy Oceánok a hajózás által áthidaltattak. A hideg, de sokszor a mérsékelt égöv alatt is, a fensíkok nemcsak népválasztók, hanem a talaj szárazsága, a zord égalj, a heves szelek és hózivatarok következtében kietlen sivatagok. A Csilei és az Argentinai fensíkokra csak életveszedelemmel lehet jutni. A forró égöv alatt a legtöbb fensík részint a lég és a talaj szárazsága, részint pedig a földet takaró vastag sórétegek miatt sivatag s mégis a legforróbb égöv alatt levő fensíkok azok, melyek az ember fejlődésére legkedvezőbben hatnak. Ezek mintegy 1000—2500 m. magas márvány vagy gránit oszlopokon nyugvó függő kertek, a forró égöv közepén a szerencsés mérsékelt öv klimájával, termékeivel és lakóival: az Aethiopi fensíkon, mely a nyugati sivatag, az éjszaki és déli egészségtelen posványok és a keleti forró partok közepette emelkedik, Afrika legszebb, legerősebb és legszellemesebb népe lakik. Amerikában a Perúi fensík mint az egykori inkák székhelye, továbbá Granada-Quatemala-Jukatán és Anahuak fensíkjai azok, melyeken az ősamerikai művelődés felvirágzott. — Így tehát a fensíkok a geogr. szélesség, az esőmennyiség és a környék természete szerint kedvező vagy kedvezőtlen befolyásúak az ember sorsára: majd ritkás, sokszor még nomád

törzseket látunk rajtok, mint Közép-Ázsiában, hol az ember folyton források, folyók és legelők után sóvárog, sokszor azonban rablókalandokra is vetemedik, majd ismét békés földmíveléssel, iparral és kereskedelemmel foglalkozó törzseket találunk a fensíkon, mint a tropikus Amerikában, kik önálló kultúrát fejlesztettek kebelökben.

A hegységek sajátságos természetök szerint nagyon különböző befolyást gyakorolnak lakóikra. A hegylakók testalkatuk, kedély állapotuk, szokásaik, foglalkozásuk, politikai és történeti viszonyaik szerint különböznek a síkok lakókitól; habár itt is, a természettel szemben, beláthatatlanok az emberi szellem nyilvánúlásai. Napjainkban még a leghatalmasabb hegységek sem zárkózhatnak el egészen a modern kultura befolyása elől, mert tökéletesített közlekedésünk folyton diadalmaskodva halad a völgyeken felfelé és az elzárt hegység lakójának lénye idomúl a síkon lakó befolyása által.

A hegységek alakzatának és irányának különféleségei fellelhetők a hegyi lakók ellentéteiben is: a legszebb embertörzs a Kaukazus magaslatait és lejtőit lakja, az Alpok lakói jobbára erőteljesek és egészségesek; azonban aránylag legtöbb a korcs Svájcban, Savoyában, a Pirénekben, Új-Granadában és más magas hegységben igen sok a hülye, ebből látható, hogy a legfestőibb vidék egyszersmind kiválólag a szellemileg hátramaradtak hazája.

E különféleség daczára általában mégis a hegylakó szívossága, bátorsága és természetessége által tünik ki: széles mellének tüdeje aránylag fejlettebb, mert tisztább és üdébb levegőt szí: a sírboltok szellője nem ér fel a tiszta lég régiojába; — szemei élesek és fénylők, mert a távolba szokott nézni és a sziklákhoz lapúlt állatokat fürkészi; arcvonása kemény, mozdúlata, akár a veszedelmes örvények felett lépked, akár pedig a jegesken üldözi a zergét, biztos és nyugodt. A fáradságos élet bátorságot és kitartást kiván meg, az elzárkózottság pedig önmagára utalja.

A hegyek tiszta és üde levegője kedélyére is hat és víg hangulatban tartja lakóját; ha messze jár és a távolban ügyessége és iparkodása által kényelmes életmódot biztosít is magának, mégis a szive csak azt mondja: «jobb otthon». A hegylakó honvágya oly hatalmas és általános, mint semmi ember fiánál, ha a szükség a kivándorlásra kényszeríti, azt mindig a fecskék és gólyák módjára teszi azon szándékkal, hogy visszatér. Míg a síkság lakója vándorlása alkalmával mindig akad, gyermeksége óta megszokott egyhangú síkságra, mely szülőföldjéhez hasonlít, hol határtalan síkokon kedve szerint barangolhat és honi pusztáiról meg is feledkezhetik; addig a hegylakó nem feledheti el azon völgyet, mely egyedül áll a maga nemében, s ha mégis elhagyja, azt csak kényszerűségből teszi.

A hegyi természet hatalmasan mozdítja elő a vallásos érzületet. A hegylakó sok veszedelemnek van kitéve: fent a magasban a meredek lejtőkön, élet és halál közt gyűjti a téli takarmányt, életveszedelmes örvé-

nyek felett kell elhaladnia és fenyegető zivatarok lephetik meg útjában, ily veszedelmek kétszeresen emlékeztetik arra, a ki a napvilágának és a zivatarok dühöngéseinek parancsol, ő tehát minden út, minden vállalat előtt számot vet a teremtőjével. Mindenütt, a hágók lábainál, a hegyek gerincein, a szürke szirtek és a fénylő hómezők környezte vadonjain, ájtatosságának jeleivel találkozunk.

Az őskorban az emberek a hegyeket mint isteneik székhelyeit tisztelték; mert a hegyek koszorúit körülövező felhőfátyolok tiszteletet parancsoló színt kölcsönöznek nekik; a fehér, felhőmagasságban kiemelkedő bércek tetein a megdermedt örökkévalóság látszott honolni. Mily szent emlékeket keltenek, a Szinai, a Horeb, a Morija, a Gileod, a Zion, a Karmel, a Golgotha és a Tábor nevei? Az indiai költészet legrégibb emlékei dicsőitik a «Világhegyet» a Merut mint isteneik büszke trónusát. A sinai Pic Lofen, a japáni Fuszi-Jama tűzhányó szintén szent hegyek. A Szamanala, Szripada vagy az Ádampik is, melyről oly gyönyörű kilátás van a Ceylon erdős völgyeire, szent hegy; legmagasabb csúcsán a gránitfalhoz láncolt fatemplom emelkedik; mert a mohammedán és zsidóhagyomány szerint itt tartózkodott és vezeklett a paradicsomból számüzött Ádám apánk, sőt az isteni Buddhá is, menybemenetele előtt itt hagyá 1·5 méter hosszú lábnyomát. Az Ararat épen oly szent az örmények előtt, mint az Elbursz Zoroaszter hivői előtt és a Gangesz forrásai felett kiemelkedő hegycsúcs épen oly tisztelet tárgya a hinduknál, mint a Szamanalá a buddhaistáknál. Prometheus a Kaukazus égyik sziklájához volt láncolva, mert ellopta az ég tüzét. Az Aetna sokáig a titánok várának tartatott; a myziai Olymp három csúcsa a görög istenek szent helye vala és a görög költők Apollo nevét csakis a Parnasz felé fordított arccal ejték ki. A hitrege megörökíté Jupiter bölcsőjét az Ida hegyet, valamint a múzsák tartózkodó helyét, a Helikont és a Pindust. Ha a művelt görögök ily tiszteletben tarták honuk hegyeit, mily vallásos tisztelet tárgyai lehettek azok a vad barbárok előtt, kik kimagasló ormaikban a világ urát tisztelték s egész büszkeséggel atyjuk- és istenöknek elismerték!

A hegyi lakók erkölcsei és szokásai conservativ jellegüek, mert a völgyek elszigeteltsége és a külvilágtól való elzártsága nem mozdíthatják elő a változatosságot és a régi divattól való eltérést; a bércek gyermeke hegyeiben ősidőktől fogva ugyanazon ösvényeket választja, mert azoktól való eltérés csak ügygyel bajjal, s akkor is csak életveszélylyel történhetnék meg. Az elzártság és talajnak terméketlensége megelégedetté teszi. Minthogy a kultura csak nehezen férkőzhetik a hegyekbe, lakói többékevésbbé nyersebbek, mint a síkon lakók; de az erkölcsök egyszerűsége és tisztasága tovább marad meg: az erkölcsi tisztaság, becsületesség és nyiltság oly erények, melyek legtovább képesek magukat fentartani a hegyek völgyeiben és üregeiben. A hol ez erények hiányoznak, ott nem önmaguktól vesztek el, hanem idegen befolyás szorítá ki.

A kitartásra a hegy lakóját az élet szükségletei kényszerítik. A sok veszedelem ügyessé és erőssé teszi, a természettel való küzdése pedig emeli a találékonyságát. Az ipar nem képezte mindenütt a kereset eredeti ágát, sok helyen megelőzte azt a nyersipar, melynek egyik ága, a marhatenyésztés gyakrabban fordúl elő, mint a földmívelés. A bányaipar természetesen csak a hegyekben lehetséges; ennek fogytával rendesen a házi ipar fejlődött ki. A hegységek minden részeiből évenkint tömegesen vonulnak le a hegylakók, hogy vagy az alföldek földmíveseit, segítsék vagy pedig a hosszú telek folyamában megtanúlt ipart folytassák. Távoli családjuk iránt szeretetből semmi foglalkozástól sem irtóznak, feláldozzák minden örömüket, összetakarítják legkisebb keresetöket és azon vannak, hogy azt folyton gyarapítsák. A foglalkozások megválasztásában valóban találékonyak, s mintegy hallgatag megegyezéssel egész Európában megoszták egymás közt a házaló iparokat. (A trencséni drótosok, a turóci olajkereskedők, az árvai gyócsosok, a liptói tutajosok stb.)

A hegylakók többnyire szabadság szeretők és vitézek, hazájok könynyen védhető az idegen hódító ellen, mert a hegyvidék magában véve egy természetes óriási vár, melynek talaját az ellenség kevésbbé ismeri s így guerilla harcra a legalkalmatosabb. A Pirenéi félsziget elfoglalása mindig sok időbe került; a rómaiak, az arabok, a nyugati góthok csak hosszas vérengzések után tudták hatalmukba keríteni. A svájciak, a tyroliak, a montenegróiak, az albánok és a Kaukazus lakói vitézségét most is bámúljuk.

A hegységek hatalmas választó falakúl bizonyultak be; a hegység mindkét oldalán rendesen különböző szokásokat, erkölcsöket és nyelvet találunk. Minél kevesebb az átjáró, minél magasabbak a hágók, annál tökéletesebb az elválasztó erő; a gerinc magassága kevésbbé jő tekintetbe. A párhuzamos körök irányában, azaz nyugatról keletre vonuló hegyláncok sokkal tökéletesebb választófalat nyújtanak mint a délkörökkel egyenközűen, azaz éjszakról délre haladók; mert az utóbbi esetben a hegység mindkét lejtőin egyenlő az éghajlat. A nyugadról keletre vonuló és hágókban szegény Pirenéi lánc élesen választja el Franciaországot Spanyolországtól, s így a legrégibb idők óta Európában ez tekinthető a legáthághatatlanabb népválasztónak. Az Alpok, számos átjáróval, már kisebb választófalnak tekinthetők; habár ezek is szolgálnak ilyen gyanánt, mely azonban a századok folytán sokat veszített elválasztó erejéből: de a számos, aránylag alacsony hágónak kereskedelmi és népösszekötő célokra való felhasználása sem vala képes egészen a hegység mindkét oldalán levő égalji különbséget s ez által előidézett különböző életmódokat kiegyenlíteni. A Himalája szikla és hótömegei hatalmasabb népválasztót képez, mint az Óceán, elkülönítvén a forró és termékeny Gangesz területét az éjszaki száraz és zord pusztáktól. A hegyfalak, mint népválasztók, természetes határoknak tekinthetők, miért is az államok tömörülésénél rendesen

politikai határok gyanánt szerepelnek. A hol az állam a természetes határokon túl is terjeszkedni törekedett, ott rendesen ebbeli kisérlete nemcsak meghiúsúlt, hanem meg is boszúlta magát. A mongolok ép oly kevéssé tarthatták magukat sokáig a Hindosztani síkságon, mint a franciák Spanyolországban. A rómaiak uralma Germániában ép oly futólagos vala, mint a németeké Itáliában. A magyar birodalomnak kiterjeszkedése a Kárpátokon túl (Galicia) szintén csak futólagos lehetett.

A hegységek azonban sokszor ugyanazon nemzetiségen belől is szétforgácsolólag hathatnak. Sokszor kis területek is a hegyek által egyes völgyekre, medencékre osztatnak s így több elkülönített vidék jő létre; ezek mindegyikén egy és ugyanazon nemzet tagjai laknak, de élesen megkülönböztető sajátos jellegüek szoktak lenni. Ily vidékek — legyenek azok bármily csekély kiterjedésüek — többnyire különböző talaj, víz, égalj és növény viszonyokkal birnak; mind e tényezők befolyást gyakorolnak a lakosságra, minthogy e befolyás különböző, minden területegyeden belől a lakosság élete is módosúl. A törzsérdekek féltékeny őrzése, a helyi sajátszerűségekhez és az elavult politikai kiváltságokhoz való merev ragaszkodás megakadályozza sokszor ugyanazon nemzet különböző törzsei közt a békés és barátságos érintkezést. Így tehát a területek orographiai viszonyai nagyon megnehezíthetik ugyanazon nemzet törzsei közt a politikai egységet. Szép példa erre a görög köztársaságoknak elkülönített politikai élete. Németország függőleges tagoltságánál és — a legujabb időkig — politikai viszonyainál fogva is a régi Görögország másolata. De mindakét esetben látjuk, hogy a politikailag szétforgácsolólag ható orographiai tagoltság üdvösen hat a műveltségre; mert mindkét nemzetnél sok törzs vetélkedett a szellemi téren: az egyik túl akart tenni a másikon, mindegyik új vívmányok létrehozásán fáradozott. Ennek tulajdonítható, hogy mindkét területen a szellemi műveltség sokkal inkább hatotta át az egész népet, mint oly államokban, a hol nemcsak a politikai, hanem a szellemi téren is egyetlen székhely szolgál központúl.

A hegységen átvezető számos hágó és szoros mindenekelőtt a békés kereskedés szempontjából nevezetes: útak és vasútak vonúlnak át e mélyedéseken és azok végpontjain fontos kereskedelmi városok keletkeznek. (Az Alpokon átvezető közlekedő vonalok, Turin, Chur, Innsbruck, Grác; a Kárpátokon átvonulók pedig Nagy-Szeben, Brassó, Fogaras stb. városnak adnak lételt.) A gerincek e mélyedései és a haránt völgyek előmozdítják a műveltség terjeszkedését is: az Alpokon át jött a kereszténység és az olasz műveltség Közép-Európába; sőt a járatlan Himaláján keresztül is áthatolt a Buddha tana éjszakra.

De nemcsak a békés foglalkozásban nyernek nagy fontosságot az átjárók, hanem az ellenséges hadaknak is legkényelmesebb útakúl szolgálnak; a szorosok végpontjánál a síkságon szokták rendesen bevárni az ellenséges invásiót; itt vagy döntő ütközetre kerül a dolog, vagy pedig a

megtámadott, erődök által védve, iparkodik ellentállani. A hegységek mindkét oldalú lejtőinél számos csatahelylyel és erőddel találkozunk. Magyarország éjszaki kapujának őrzője, Munkács nem felel meg ugyan a kor kivánta célnak; de a nyugati kapu őre Komárom, és a délinek Pétervárad, első rangú erődök. A Szudetai kapuk nyílásánál, úgy a szász és szileziai, mint a cséh oldalon sok vér ontatott; itt vannak a hétéves és az 1866. háborúk csatahelyei. A Morvai kapútól éjszakra esnek a porosz Kozel és Neisze, délre és keletre tőle az osztrák Olmütz és Krakó erődök; az Elbai kaputól éjszakra fontosak voltak egykoron Hohnstein, Weesenstein, Sonnenstein, Oybin és a mostani Königstein, Ausztria tőle délre az Eger torkolatánál, Theresienstadt erődö temelte. A Szudetai közép kaput (a Schweidnitzi horpadást) porosz részről védi Glatz, Silberberg és Schweidnitz, Ausztria részéről pedig Josephstadt és Königrätz erődök. — Az Alpok déli lejtőinél elterülő síkságon egymás mellé sorakoznak a csatahelyek; de az Alpok hágóit jelentékeny erődök is vidék, milyen pl. a Mantua, Verona, Peschiera és Legnano által képezett hatalmas várnégyszög stb. Már az ó-korban, de különösen a középkorban számos vár keletkezett az Alpok déli oldalán, valamivel későbbiek az Alpok éjszaki részeiben levők (a Lechvölgyében Ehrenberg, az Inn völgyében Ferdinandsfeste, Kufstein, a Pusztervölgyben pedig Mühlbach és Lienz).

A hegyóriások szemlélete elbájoló hatással van az emberre, ki ösztönszerűleg vonzódik feléjök; napjainkban tudományos egyletek és társulatok (Kárpát-egylet, Alpi egylet) keletkeztek a magas hegyek beutazása és kutatásának megkönnyítésére és bátorítására. És csakugyan napjainkban sok hegyes vidék tárult fel előttünk, melyekbe egykoron a merész utazók, csak félelemmel bátorkodtak behatolni. Ha kérdezzük, honnét ered a mindinkább általánossá való kiránduló vágy a hegyekbe? könnyű a felelet. Mindenekelőtt nagy physikai élvezetet nyújt a fris és erőteljes hegyi levegőnek belélegzése: a tüdő hatalmasabban dolgozik, a mell tágul, az izmok feszűlnek és a kedély felvidúl a romlatlan és minden kellemetlen anyagtól ment levegő élvezete által. A forróövben, de nálunk is örömest rándulunk a hegyekbe, hogy azoknak gyógyító erejű levegőjét szíhassuk. A hegymászó lényének egész tudatára jut, életeért való felelősségét önmagára vállalja. Itt nem függ annyira az elemek szeszélyétől, mint a tengeri utas, de még annyira sem mint a vasuton utazó, a hol nem egyéb élő málhánál, mely egyenruhás tisztviselők felügyeletére bizatik, azoktól megbecsültetik, ellenőriztetik és végre elszállíttatik, itt az ember csak akkor lesz szabaddá, a mikor tagjai rendelkezésére bocsáttatnak; csak a gyalogló szabad ember: szemei segítik a kövek és ösvények elkerűlésében, a tátongó mélységek megbecsülésében, a kiálló szirtek felfedezésében és a sziklafalak megmászásában; izmainak ereje és rugalmassága segedelmével átugorja a mélyedéseket, kapaszkodik a meredek lejtőkön; szóval minden pillanatban gyakorolhatja a saját egyensúlyának fentartását, a szédülés kerülését és tagjainak

izmosságát és épen e veszedelmek tudata neveli a biztonság és jólét érzetét. Természetes büszkeség érzete fogja el az embert, midőn óriási magasságban saját csekélységét a környék természetének nagyszerűségével összehasonlítja: a hegyi patakok és szirtek, a lavinák és jégmezők az emberi természet gyengeségét juttatják eszébe; de szellème és akarata legyőzte mindez akadályokat, a hegyet, mely dacolt vele, a rettentő magasságú csúcsot, mely azelőtt csak félelmet gerjesztett benne.

De a hegység felkeresése magasabb szellemi élvezetet is nyújthat a szerint a mint az embernek a természeti tünemények különféleségeiről nagyobb és világosabb fogalma van. Századunk tudományos kutatásai elől a hegység sem zárkózhatott el; itt közvetlenül meggyőződhetünk azon munkáról, melyet a földkérgét átalakító erők századokon át véghez vittek, s csakis a helyszinén nyerünk világos képet mindazon hypothezisekről, melyeket a tudósok a földkéreg áttöréséről, a rétegek eltolatásáról, a gránitok és porphyrok kitöréséről felállítottak. A geologok kalapácsaikkal tördelik a törmeléktömegeket, hogy lássák, mily kincseket hoztak a jegesek keletkezésök helyéről, a botanikusok pedig sietnek a legelésző nyájak elől a magas hegység legszebb növényeinek felkeresésére.

Általános szempontból azt lehet állítani, hogy: az emberre légkedvezőbb befolyásúak azon vidékek, melyeken a hegyek, dombok és völgyek kellemesen vá takoznak; ott a föld szépsége nem hordja magán a vadság bélyegét és a természet is elősegíti a közlekedést. Magyarország délnyugati részén, Francia-, Német-, Angolországban és az Egyesült-Államokban mindezen kellékek megvannak s ebben keresendő legiukább az illető terűletek gyors haladása.

A nagy síkságok, egyszerűségöknél, szabályszerűségöknél és egyhangúságuknál fogva felette érdekesek és nagy befolyást gyakorolnak az emberiségre. — A látókör, mely nincsen élesen kidomborodó vonalok által megszabva, az egyformaság, melyet semmi változás nem szakít félbe, a róna lakójának látását élesítik, mert nincs semmi, mi szemének biztos határt vetne, miben megnyugodjék. Valamint a tenger partjának lakójában felébred a vándorlás szelleme a végtelen víztükör láttára, különösen ha a távolban valamely szigetnek ködben elmosódó körrajzai biztatják, úgy a sík lakója is ama dombok és hegyek felé sóvárog, melyek szeme előtt feltűnnek. A sík eme hatásának következménye az, hogy a változatosság nélkül szükölködő alföldeken egyöntetű, egynemzetiségű, egyjellegű népek fejlődtek; ha valamely nép a hegyekről alá tódulva a síkságba ért, nem állapodhatott meg, míg a mélyföldnek minden oldalán valamely jelentékeny természeti akadály nem vetett gátot tovább özönlésének.

De az alföldnek és népességüknek jelleme még egyéb természeti viszonyoktól is függ: a talaj alkata, a klima, az évszakok váltakozása, a szelek uralkodó iránya és az eső mennyisége megváltoztatják a síkság phy-

sikai viszonyait s így a lakosság természetét is. A Nilus völgyében, a régi Mezopotamiában, a Gangesz partjain és a Jantsekiang vidéken jöttek létre a legrégibb államok. A sivatagok még az ember tartózkodását is lehetetlenné teszik és legfeljebb rabló nomádok száguldoznak rajtuk, így pl.: Zaharában a tauregok, Arábia belsejében a beduinok, a Turáni homoktengeren a turkmannok, sőt az amerikai komancsok és apacsok (Új-Mexikó, Llano estacado, Chihuahua, Arizona, Lonora és Gilavölgy) a legszárazabb vidékeken barangolnak. A sivatagok a rablók legjobb iskolái, mert nem egyedül az edzés és nélkülözés, nemcsak a környék zöld legelői hozzák kísértetbe; hanem a teljes büntetlenség is neveli a rablást, ha elég gyorsan történhetik. Ha a rabló zsákmányával együtt a sivatagba érhet, jobban van védve mint ha falak és árkok közé húzta volna meg magát. Gyakorlott szeme legkönnyebben fedezi föl a homok és buckák közt az ösvényt s egyedül ő ismeri a legközelebb eső forrásokat. Egyesekkel bátran szembe száll, túlerővel pedig nem lehet üldözni, mert a hol már egyesek is alig találnak vizet, ott ezrek bizonyosan tönkre mennek. Mindazok, kik ezt megkisértették, meggyőződtek lehetetlenségéről, elkezdve Dariusnak a scythák ellen vezetett hadjáratától egészen a perzsákig, kik az 1851-ki évben bevették ugyan a turkomann főhelyet, Mervet, de csak azért, hogy ott az éhhalállal megküzdjenek. A pusztákon szintén nomádok tanyáznak. A Góbi pusztán vad mongolok barangolnak most is mint évezredekkel azelőtt; a Kirgizi pusztán és Ukrainában most is nomád törzsek terelgetik nyájaikat mint a szittyák és masszagetán korában; Dél-Amerikában a lovas patagonok rablásai nyugtalanítják az egész környéket, s csak kevés elvadulás kell, hogy Venezuela pusztáin barangoló elanerok és pampák gaochoinak rablóösztönük turkomann foglalkozássá fajúljon.

A termékeny síkságok, mint láttuk, az embert a földmívelésre szoktatták; a földmívelés pedig szülő anyja minden műveltségnek: a pór leginkább ragaszkodik ama földhöz, mely őt és gyermekeit ellátja mindennapi kenyérrel, gyülöli a harcot és a háborút, mely vetéseit és lakóhelyét elpusztítja. Az égalj, ha dúsan nyujtja is adományait- szorgalmas munkát követel érettök, és ez okból ily helyen az ember kitartóvá és türelmessé válik. A tisztán földmívelő népek már nem igen intéznek hódító hadjáratokat, hanem erejök leginkább a védelemben nyilvánúl, mely legyőzi a legerélyesebb akaratot és a leghatalmasabb hódítókat. Az örökös fáradság erejét edzi és ez erő, valamint a megszokásé, melyet századokon át békésen örököl át atyáról fiúra, minden külső benyomás irányában érzéketlenné és a régi iránt feltétlenül hódolóvá teszik. Egy nép alakúlásánál szükségesek ezen tulajdonságok; nekik köszönhetik a magyarok birodalmuk fennállását és törzsük hegemoniáját a Kárpátoktól az Adriáig. De épen ezen tulajdonságok minden nagyobb haladást lehetetlenné tesznek a külföldtől eredő jónak megvetése által; szükséges tehát, hogy a sík népét a tengerpartok, a hegyes dombos vidékek mozgékonyabb népessége a fejlődésnek új meg új

mozzanatai felé vezesse. Nálunk e feladat teljesítésére a délnyugati hegyes-dombos vidék van hivatva.

A szerves élet terjeszkedésének legnagyobb ellensége a sivatag, mely egyszersmind a kultura elé is a legnagyobb akadályokat gördíti. A sinai birodalom és a nyugat közt a közlekedés legnagyobb akadálya vala a Gobi, mert ha rövid időre meg is nyiltak a keskeny közlekedő vonalok, gyorsan meg kellett szakadniok, mivel a sivatagon való közlekedés nehézségeihez még a rablók garázdálkodásai is járúlnak. Napjainkaan is a legnagyobb ismeretlen terűlet Afrikában van. A négerek alacsony műveltségét nagy részt avval lehet megokolni, hogy Afrika kedvezőtlen vízszintes tagoltságához még egy hatalmas akadály is járult, t. i. a Zahara, mely ép úgy ellene állott a nép mint a növény vándorlásnak.

Az egyhangú pusztákon és fensíkokon hódító népek laknak, mert a hegyek lakosai vitézségök dacára, melylyel hazájukat védik, állandó hódításokra nem indúlnak, minden győzelem után visszatérnek és elszélednek kis, sokszor áthághatatlan hegygerincek által elválasztott hazájukba, mialatt a legyőzött síkon lakók hatalmas csoportokba egyesűlnek. A legkiterjedtebb birodalom, mely valaha létezett a mongoloké vala, melynek határait egyrészt a Sárga tenger és az Elba, másrészt a Jegestenger és az Indiai óceán képezték. Jelenleg Oroszország a legnagyobb hódító állam, alig múlik el év a nélkül, hogy egy törzs terűletét vagy egész országokat el nem foglalna.

A geologiai viszonyok hatása az emberre.

Földünk geologiai alkata befolyással van a föld színének alakjára, a források eloszlására és minőségére és a növényzetre; de maga az ember sem vonhatta ki magát egészen befolyása alól; leginkább látjuk ezt letelepűléséből, lakóhelyének minőségéből, az egészségi viszonyokból és anyagi és szellemi műveltségéből.

Az ember állandó lakóhelyét rendesen a legnagyobb gonddal szokta megválasztani; nagyon ritkán hamarkodja el a dolgot, ha csak a szükség vagy ellenség nem kényszeríti alkalmatlan helyen való letelepedésre; hiszen már a nomádok is nagyon megválogatják azt a helyet, melyen sátrukat verik. A letelepedésre legalkalmatosabb talajnak látszik a köves, mert ez nyújt legszilárdabb alapot az épűleteknek; laza, posványos vidék kedvezőtlen az építkezésre, habár az ilyen kedvezőtlen talajtól sem irtózik az ember, ha más föltételek megkívánják az építkezést. Sz.-Pétervár alapításánál a politikai okok minden nehézségen győzedelmeskedtek; az Ádriai tenger lagunáin nagy város keletkezett, mert a környék megközelíthetetlensége biztosítékul szolgált a barbárok betörései ellen.

A letelepedést előmozditja a jó építő anyag közelsége, a tüzelő anyag

(kőszén) szomszédsága és az ásványország természetes kereset forrásai. Bányavárosaink keletkezése szoros összefüggésben van az érctelepekkel; mert a gazdag zsákmány számos telepítvényest csalt ide, kik a hegység mélyébe hatoltak, hogy annak kincseit kiaknázzák. Az Ural hegység ércgazdagsága már a történet előtti korszakban bányászokat csalogatott oda, kiknek emlékét csupán a régi mély bányák, sírok, fegyverek és aranyékszerek őrizték meg. Ezek nyomdokaiba léptek az orosz telepek, melyek a kifogyhatatlan hasznos és becses telepeket kizsákmányolják.

A mélység kincsei varázsként hatnak a legtávolabb fekvő vidékekre: az Uralba a németek, a Harz hegységbe a frank és érchegyi bányászok nyomúltak; a spanyolok pedig, az arany hatalma által vonzatva, az újvilágba eveztek; Kalifornia kincseinek hirére az ó- és új-világ mozgalomba jött Sacramento felé; Ausztráliát mindaddig elhanyagolák, míg az «arany» varázshangja új népvándorlást nem indított meg e távol eső vidék felé; Brazilia belsejét a gyémánt keresők nyiták meg és napjainkban a délafrikai gyémántmezők hirére, ide irányúlt a világ figyelme. Az ércek az ó-korban is előmozdíták a népek terjeszkedését, így pl. a Pirenéi félsziget ezüstércei pún gyarmatok keletkezését okozták, az aranydús Thassos pedig ősi gyarmata leve a görögöknek.

De a föld geologiai alkata közvetve is szerepel az állandó lakó helyek megválasztásánál. A letelepedést előmozdítja a talaj egyenessége, a források vagy folyók közelsége, az égalji viszontagságok és ellenség elleni kínálkozó védelem, a termékeny talaj, a fa szomszédsága és a víznek felhasználható ereje: mindezekre befolyással van a föld belső szerkezete, a kőzetek természete és helyzete. Kiemelhetjük még a természettől erődített fekvést; ilyeneket alkotnak például a nehezen megközelítő emelkedések; ezeken nálunk számtalan vár emelkedik, melyek köré rendesen telepek csoportosúltak; jelenleg azonban az ilyen helyek egészen elveszték jelentőségüket, sőt mint a közlekedés akadályai napjainkban a kedvezőtlen letelepülő helyek közé sorolandók.

A nagy városok alapításánál azonban a fennemlített követelményeknél sokkal fontosabb a világhelyzet; a legnagyobb városokat találjuk: a tengerszoros közelében, általában a kedvező tengerpartokon, nagy medencék közepén, nagy hajózható folyók mellett, különösen a folyók egyesülésénél, kanyarúlatánál, torkolatánál és a hegyek szélein.

A talaj minősége befolyással van a lakóhelyek építésére is, mert az építőanyag különfélesége szerint módosúlnia kell az építés módjának: a hegyes vidéken, a hol az anyagot meg lehet válogatni, de a hol a talaj egyenetlenségei is nagyobbak, sokkal nagyobb változatosságot fogunk látni a lakások építésében és berendezésében, mint pl. az Alföldön, a hol a házak alig különböznek egymástól.

Az egészségi viszonyok szoros összefüggésben vannak a talaj geologiai alkatával. A kőzetek hővezető képessége befolyással van az égalji

viszonyokra, így pl. a fehér mészkő, a gipsz és a homokkő visszaverik a Nap sugarait és felszínük gyors égalji változásoknak van kitéve; ez okból ily helyen a meghülések gyakoriabbak; a kopár, világos színű kőzetek kedvezőtlenül hatnak a szemre és előmozdítják a szembajokat. Az alaptalaj lazasága és nedvessége kártékony az egészségre épen úgy, mint az építőanyag nedvessége. A talaj kigőzölgései, milyenek a vulkánok közelében kigőzölgő gázok, a posványok (pontini) egészségtelen miaszmái, a szénsav kitódulása, lakatlanná teszik a vidéket. Végre a por minősége és mennyisége végzetes lehet a tüdőre és a gyomorra, betömi a test likacsait és alkalmatlankodik a szemnek. A nagy városok tüdőbajai leginkább a por által idéztetnek elő.

A föld geologiai szerkezete kijelöli a lakosok foglalkozását is. Már a nyers ipar, t. i. az erdőültetés és a földmívelés a talaj minőségétől függ; mert nem minden talaj alkalmas a növények termesztésére: a terméketlen talaj, ha nem is akadályozza meg egészen a földmívelést, mindenesetre korlátozza azt. Ez okból a mezei gazdaságnak nem szabad figyelmen kívül hagynia földszínének geologiai alkatát. Még inkább ki van jelölve a föld természete által a bányaipar s az a mi ezzel szorosan összefügg, mint pl. a kő-, agyag-, és homokbányák stb.; mert a bányászat csak ott üzhető, a hol hasznos ásványok fordúlnak elő.

De a műipar is (ipar és kereskedés) a föld belső szerkezetétől függ. A nyers anyag lerakodásának helyei és módja előidézik és előmozdítják az ipart; mert a bányacikkek feldolgozására serkentenek, s így a föld belsejében levő nyers anyagok kijelölik az ipar minőségét. Az agyag-, kő-, üveg- és vasárúk pl. bizonyos helyekhez vannak kötve: Csehország üveg készítése előmozdíttatik gazdag kovahomok, hamuzsir, agyag, gipsz, ércoxydok és szén (fa) által, hatalmas üvegiparvidék különösen a Cseherdő. Az ipar leghatalmasabb emeltyűje a vas és a kőszén; az előbbi a modern ipar gépeit szolgáltatja, utóbbi pedig mint tüzelő anyag leghatalmasabban mozdítja elő az ipar minden ágát. Angolország és Belgium kiterjedt iparát nagy kiterjedésű kőszén és vasérc telepeinek köszöni. Németországban a legnagyobb ásványtelepek a német Középhegység éjszaki szélén vanak, s azért ezen irányban az iparos városok egész öve sorakozik, melyek különösen napjainkban hatalmasan felvirágoztak: Felső-Sziléziában van kőszén, vas és zink; az Érchegységben kőszén és nemes ércek, a Harzban különböző ércek és a Rajnai Palahegység éjszaki vidékétől egészen a Franciaország határáig kifogyhatatlan kőszén és vas telepek vannak lerakva. Az itt nyert nyersanyagok azonban a vízi, mű- és kiterjedt vasútakon az éjszaki német síkság városai felé is jutnak el és itt is élénk iparos életet idéztek elő.

A közlekedést is többszörösen befolyásolja a talaj. A gőzmozdony és a gőzhajó által az ember a kőszenet megbecsülhetetlen szolgálatokra kényszeríti; mert ennek segélyével kiszabadúlt a lég és tengeri áramlatok befolyásától; tengereken, sivatagokon és hegységeken át világforgalmi

utakat tört magának. A kőszén és más ásvány termékek kereskedelmi cikkekké lőnek; már az ó-kori bátor kereskedők, az ásványkincsek által indíttatva, messze vidékekre terjeszték a kulturát: a karthágói vagy a phönici hajósok egészen Franciaország nyugati vidékeig vagy talán a Calaisi csatornáig is eljutottak, hogy a gall és britt partokon felkeressék az annyira becsült ón vásárait és eredeti lelhelyeit, miután e fém hozzájok már korábban is eljutott vala szárazföldi utakon. A bronz korszakban már maga az ón is előmozdítá a műveltséget, a vele való kereskedés pedig közelebbi viszonyba hozta lelhelyeit a kulturnépekkel; az ónnak lehetne talán tulajdonítani, hogy a gall és brit kelták a műveltségnek magasabb fokán állottak mint keleti szomszédjaik, a germánok. A borostyánkő is igen korán ért a Középtengerhez s maga a borostyánkő is képes lett volna a déli kulturát éjszakra kiterjeszteni; annyi bizonyos, hogy a borostyánkőnek tulajdoníthatjuk a Balti tenger korai kulturájának előjeleit, a görög és római pénzeket és bronzműveket.

De a geologiai szerkezet megnehezítheti a közlekedést, mert a műútak építését akadályozza, így pl. a mi Alföldünket csak a vasútaknak sikerült megnyítnia, mert a műútak készítése, a kő hiánya miatt, majdnem a lehetetlenségek közé tartozott; de a kőzetek kitódúlása által keletkezett hegyek és felemelkedő rétegek is járhatatlanná teszik a környéket, miről az Alpok némely völgyeiben meggyőződhetünk. A legtökéletesebb közlekedő vonalaink, a vasútak, leginkább a nem eruptiv talajon mozognak, a hol pedig kényszerítvék azt átlépni, ott a legnagyobb nehézségekkel kellett megküzdeni. A vasutak építését sokszor maga a talaj idézi elő, a mennyiben az ásványkincsek szállítása ezt megkívánja.

Végre meg kell még emlékeznünk arról, mennyiben mozdítja elő a talaj szerkezete a szellemi műveltséget. Földünk kérgének alkata több tudománynak adott lételt; így keletkezett az oryktognosia, a geognosia, a geologia, a palæontologia s különösen megemlítendő a kohászat és bányászat tudománya. Különösen azon vidékek, melyeken a természet mostohául jár el az ásványok elosztásában és az ember csak nagy fáradság után juthatott a természet csekély adományaihoz, lettek a bányászat iskoláivá (Freiberg).

A képzőművészetek egyike legalább keletkezése alkalmával utalva vala a kőzetekre. A görög szobrászok aligha fejlődtek volna oly irányban, hogy e művészet mestereivé legyenek a saját területükön és Kis-Ázsia partjain előforduló szép márvány és porphyr nélkül. A Mexikó és Jukatáni bálványképek pedig sokkal durvábbak, mert művészetükhöz a görögök szép anyaga helyett a trachytot használták, sőt a buddha és más Előindiai és Hátsóindiai vallások bálványai is tán a használt plutói és vulkáni kőzetektől nyerék a jellegöket. A Mezopotámiai építő művészet nagyon különbözik egymástól; ugyanis az Eufrat medencéje, agyagot, harmadkorú meszet, alabastromot, vulkáni tuffot szolgáltatott; Indiában és Egyiptomban

pedig a gránit és plutói szerkezet, valamint a homok és quarcsziklák elősegíték a sajátszerű építést, sőt a templomoknak a sziklákból való kivágását eredményezték; a római és a görög kyklops építkezés közt a különbség részben a meglevő anyagtól függ; Egyiptom pyramisai sohse jöttek volna létre az eocen numulit kőzetek nélkül, mert habár ismerték is az egyiptomiak a gránit és a szyenit tartósságát, sőt kisebb emlékekre alkalmazták is, a pyramisok építésére nem használhatták. Közlekedő eszközeink tökéletesítése által azonban a kőzetek helyi befolyása a képzőművészeteknél is egészen megszünt.

A tenger, a tavak és a folyók befolyása az emberre.

A tenger egykoron legtökéletetesebb választófalat képezett a nemzetek között; napjainkban is a legjobb elkülönítő eszköznek mondható oly embertörzsek között, melyek a műveltség alacsony fokán állanak. A delejtű feltalálása, a csillagászat haladása és a tökéletesített gőzhajózás azonban megfoszták a tengert elkülönítő jellegétől, sőt jelenleg a művelt nemzetek hidjává lőn, mely összeköti a világrészeket és előmozdítja a világforgalmat. Az Óceán maholnap az egész emberiséget egy családdá fogja egyesíteni, hisz már most is összeköti az egymástól legtávolabbra eső népeket. Egyik világrészről a másikig úsznak a különbözö földterületek és égaljak terményei; ez által az összes emberiség javai és termékei kiegyenlíttetnek. Már azon körülménynél fogva, hogy a hajós gyorsabban és könnyebben jut a célhoz a lég és tengeri áramlatok felhasználása által mint a szárazföldi utazó, valamint az okból is, hogy a tengeren a szállítás olcsóbb, kitünik a tengeri szállítás jelentősége.

A tengeri közlekedés gyarapítja a kulturnépek szellemi műveltségét, mert tágítja látásuk körét, érintkezésbe hozza a tengeren túl kevésbbé művelt törzsekkel, melyeknél saját kulturájának terjesztésén fáradozik. A tengeri hajózás tevé lehetségessé a felfedezéseket; ez által a tudományok, különösen a föld- és természetrajz gyarapodtak, az idegen nemzetek erkölcsei, szokásai, tudománya és művészete feltárúlt az európai előtt, ekképen többé kevésbbé nyert az egész műveltség, mert: nem létezik nemzet, állott legyen az a kultura bármily magas fokán, mely az úgynevezett vademberektől is valami újat ne tanult volna, vagy pedig ne tanulhatna. Különösen üdvösen hatott a tengeri forgalom az európai műveltség, és a keresztény vallás terjesztésére. A hajós a nyilt tengeren nem ismer semmi korlátot, a tenger hullámain önmagára levén utalva, emelkedik önérzete és a szabadság szeretete; az elemekkel való küzdésben izmosodik, bátran szembe néz a halállal, mely száz alakban is fenyegeti s így a legborzasztóbb harccal és veszedelemmel megbarátkozván, nem ismer félelmet. A hajós hidegvérű és kitartó, mert folyton meg kell küzdenie a tengerrel s

jól tudja, hogy a felbőszült természetet nem győzheti le csupán fel-fellobbanó lelkesedése, hanem szívós elhatározottsága és kitartása által. A hajós népek nemzeti féltékenysége egymás között és nemzeti büszkeségök más szárazföldi nemzetekkel szemben részben talán ebben lelik magyarázatukat.

A tengeri élet neveli a kalandok és a költészet iránti szeretetet (Athen és Sparta, argonauták hadjárata, Odysseus stb.); de ily nemzetek anyagi törekvései nagyban gátolják ezen előszeretetet (phöniciaiak, hollandok, éjszak-amerikaiak, angolok).

A tenger fejleszti, emeli és élesíti a hajós nép szellemi tehetségeit: találékonynyá, számítóvá teszi és ez által előmozdítja a műveltséget; de nem mondhatjuk, hogy egyszersmind nemesíti, mert inkább kártékonyan hat az ember erkölcsi és magasabb szellemi fejlettségére. Már Pláto és Strabo «bűn iskolájának» nevezték a tengert, mely az embert rabbá teszi s benne kalmárravaszságot, hűtlenséget és alattomosságot gerjeszt. Valóban a tengeri rablás a világközlekedés fejlődésének betegsége: a 16. és 17. században a világ körülhajózására és felfedezésére indult legtöbb híres brit hajós egyszersmind tengeri rabló is vala; a hollandi nyugatindiai kereskedelmi társaság csak azért vala képes oly mesés összeget fizetni a részvényeseknek, mert hajói üldözték a spanyol ezüstflottát. Az akkori hadi szokások természetesen nemesíték a tengeri rablást; ennek tulajdonítható, hogy századunkban is a hajózás szokásai oly nyersek maradtak.

A tenger külsőleg is befolyásolja az emberiséget; a tenger közelében lakó ember épen úgy magán viseli a tengeri mint a szárazföldi ember bélyegét. A parti lakók kétéltűekké válnak (hollandi, brit); valódi tevékenységöknek szintere a tenger, ama nagy szántóföld, melyen évenként aratnak. Hazájuk érdeke a legszorosabb összeköttetésben áll a külfölddel; így pl. Triesztet és Marseillet kelet felé, Bremát és Havret Amerika felé, Lübecket Oroszország és Skandináva felé, Calaist és Boulognet Anglia felé vonzák érdekei.

A nyilt tenger az egész világ piacává lesz; az itt kifejlődött kereskedés nagy mérveket ölt, a kereskedés pedig gazdagságot szül; ez oka annak, hogy majdnem az összes tengeri népek nagy anyagi jólétnek örvendenek. Az első hajós nép mindig a leggazdagabb is (phöniciek, hollandok, angolok). A tenger emeli az illető népek politikai jelentőségét. Az olaszok, a Hanza, a portugalok, a spanyolok, a hollandiak, az angolok mint tengeri hatalmak, kiváló szerepet játszottak az európai politikában; az éjszak-amerikaiak befolyása napról-napra emelkedik s ma holnap talán túl fogja szárnyalni a legjelentékenyebb tengeri hatalmat is. A tengeri hatalom rendesen hosszabb tartamú, mint a szárazföldi, mert a szárazföldi nép könynyebben és gyorsabban elkorcsosúl. A tengeren való nagy hódítás azonkívül csak akkor foganatosítható, midőn a hajós nép belső és külső ereje kifejlődött, míg a szárazföldi nép ezen föltétel nélkül t. i. egyesek láng-

esze által is elérheti a világ uralmát; ez esetben többnyire ennek bukásával romba dől az uralom is. (Nagy-Sándor, Dsingiszkán, Tamerlán.)

A tavaknak nem volt nagy befolyásuk az ember művelődésének menetére: az éjszakamerikai nagy tó-rendszer partjain lakó vadász törzsek miben sem különböztek a távolabb fekvő törzsrokonaiktól; Ázsiában a Balkas-, a Baikal-, az Aral-, sőt még a Kaspi tó sem indítá a parti lakókat a hajózásra; a tavak nálunk Európában sem mozdítják igen elő a közlekedést. A tavak környékének festőisége, a halak bősége azonban mindenütt sürű népességet vonzott össze.

A folyók nemcsak a természet háztartásában játszanak nagy szerepet, hanem az emberiség életében is kiváló helyet foglalnak el. Már a természeti népek, az élet szükségletei által késztetve, a folyók partjaira építék gunyhóikat; a halász medrében keresi élelmét, a vadász partjain lesi a zsákmányát, mindnyájuknak útmutatóul szolgál a sötét erdők sürűségében és folyása szerint oszol meg a terület. De az ember a kultura második fokán is útalva van a folyókra: pázsitos partjaikon terelgeti nyájait és barangolva követi folyásukat; ezt követi a földmívelő, ki a hajózás kezdetével a kultura nagy művéhez fog.

Az ázsiai nomádok, az amerikai halász és vadász népek életéből azonban tudjuk, hogy a folyók egyedül nem hozzák létre, hanem csak közvetítik a műveltséget. A műveltség előmozditásában csak akkor működnek hathatósan közre, midőn a parti lakók a fejledtségnek már bizonyos fokára emelkedtek. A Missisipi, az Amazon, az Orinoco, a Laplata semmiben vagy csak nagyon keveset mozdíták elő az ősi parti lakók felvilágosúltságát; Európában csak a római uralom korszakában kezdik a folyók a városok alapítását előmozdítani és csak napjainkban, a gőzerő felhasználása által, lettek azok a közlekedés nagyszerű közegeivé. A társadalmak legelső kezdeténél a széles és mély folyók akadályoknak tekintetnek, mert a vadász a közlekedés gyarló eszközével inkább szereti a kis és csendes folyókat, melyek halászatát kényelmesebbé teszik, mint a nagy folyókat.

A folyók partjainál, különösen azok egyesülésénél és torkolatánál, termő erejű iszap rakódik le és termékeny vidékek keletkeznek, ezeket felkeresik a földmívelő népek. Különösen a vízben szegény, száraz területek azok, melyek a folyók partjaira földmívelő társaságokat csaltak; ezek a csatornák segedelmével felosztják a vizet és így fokozzák a termékenységet; erről a Nilus és az Eufrát partjain keletkezett kultur államok is tanuskodnak.

A folyók csak akkor felelnek meg a magasabb kivánalomnak, midőn a nedvesítés mellett a terhek szállítására is felhasználtatnak, azaz midőn valódi közlekedő eszközökké válnak; ez azonban csak a kultura magasabb foka mellett lehetséges (a sinaiak). A gőzerő felhasználása által a folyók elvesztik előbbi jellegüket és csatornákká válnak; ez által a legmagasabb fokozatba lépnek; ez esetben esésök kisebb jelentőségű mint mélységük,

víztömegök bősége és torkolatuk állapota. A folyóhajózás néptömegeket vonz; a folyók mellett vásárhelyek és városok keletkeznek. Legnagyobb jelentőséget nyer a folyók összefolyása (Komárom, Szeged, Mainz stb.), azok kanyarúlata (Budapest, Bázel, Drinápoly, Orleans stb.) s torkolatuk (Hamburg, New-Orleans stb.), hol a folyamvidék összes vizei és árúi összefolynak. A víz ereje felvétetik az ember szolgálatába és partjain gyárak létesűlnek.

A tengerpart tagoltsága mellett a nagy folyóknak jutott a kiváló feladat, hogy a szárazföldeket megnyissák és azok népeit a magasabb kulturával megismertessék. Afrika és Ausztrália ősnépeinek alacsony műveltségét részben az alárendelt vízszintes tagoltság és a kedvező folyórendszerek hiánya okozta. A partok kedvező fejlődésének és a mélyen benyuló öblöknek hiányán csakis a nagy folyórendszerek segíthetnek; melyek az emberiség vívmányainak megkönnyítik a szárazföldek belsejébe való behatolást. Amerika e tekintetben kiváltságos világrésznek mondható: az Amazon már Perúig s az Andok lejtőjéig hajózható; a Laplatán Brazilia belsejéig járnak a gőzösök és végre az Alleghani hegységen túl fekvő Amerikát a Missisipi hatalmas ere nyitá meg.

Az emberek nem csupán a békés közlekedésben érintkeznek a folyók partjainál, hanem ellenséges találkozásoknál is itt csapnak össze; ez által a folyók h a d á s z a t i jelentőséget is nyernek. A nagy hadseregeknek a folyókon való átszállítása sok nehézséggel jár s így a folyók alkalmas védelmi vonalokká válnak, partjaikon erődök és táborok emeltetnek, mellettök vonulnak el a hadseregek, mert egyik szárnyuk könnyen biztosítható; e körülmények magyarázzák meg, miért vívattak a legnagyobb csaták a folyók partjain.

A műveltség gyermekkorában a haránt folyók népválasztók: Tacitus és Cæsar idejében a Rajna választó falat képezett a germánok és a gallok között; az Eider elválasztá a németeket a dánoktól; a Szenegal a berberek és a négerek közt folyik el. A hosszantos folyók ellenben ritkábban képeznek határt, így pl. Bajorország és Ausztria közepén folyik el a Duna. A műveltség emelkedésével és a közlekedés tökéletesítése által azonban a folyók, különösen a mellékfolyókban gazdag folyamok nemcsak nem választják el az embereket egymástól, hanem a legnagyobb mélyedéseket jelölik meg, hol nemcsak a természeti viszonyok találkoznak hanem az emberek is összefolynak. A mellékfolyókban szegény és posványos partokkal biró s így az átkelést akadályozó folyóknak azonban nagyobb választó képességük van. A Duna a dévényi kaputól egészen Pest-P.-S.-K.-Kún megyének azon vidékéig, hol az átkelés megnehezül még a megyéket sem választja el egymástól; e ponton alúl pedig a folyó partjai a megyék határainak is tekintetnek. A Dráva, posványos partjaival határt képez Magyarország és Horvát-Szlavonország között.

A folyók végre az ember k e d é l y é t is befolyásolják. A források

környéke csendessé és kies magányok által bájolóvá teszi a vídéket, hová örömest vonúlunk a világ zajából, hogy a lassan csörgedező patak mellett ábrándozzunk, elmélkedjünk és a csergedezés eredetiségébe és üdeségébe elmélyedjünk. E helyeken a békés foglalkozás csirái fogamzottak meg, mert arra teremtve látszanak lenni, hogy a földmívelő első szükségleteit kielégítsék: a lombosfák árnyékot, a dombok a szél ellen óltalmat, a vízerecskék fris vizet, a talaj építésre való köveket szolgáltattak. Már az elfogult városi ember sem nézheti megindulás nélkül a forrásokat; mily érzelmeket keltthettek azok elődeinkben, kik a természet közepette nevelkedtek fel! A görögök személyesítvén a forrásokat, nymphákat és félisteneiket látták bennük, ilyen vala: az Acis, ki a láva szirtek alól szökik, hova a cyklopok el akarják temetni, a másik Arethuza nympha, ki a tenger alatt úszik, hogy tiszta kék vizét a folyók ne zavarják, ismét egy másik a szűzies Cyana könyeivel áztatja a virágokat, melyeket szakított, hogy velök Prozerpínát ékítse.

Könnyen megfogható, miért tisztelik a forróövi lakosok a forrásokat. A kietlen és száraz sivatagokon igen ritkák a források; ezek mindegyike egész törzs fentartására szükséges növényeknek és gyümölcsfáknak ád életet; ha kiszáradnának, ki kellene vándorolniok.

Ismeretes a hinduk tisztelete a folyók iránt. A Ganges és a Dsumma forrásainál a magas bércek között, de az alföldön is szent és bucsúhelyek emelkednek; e folyók hullámaiban való fürdésnek üdvözítő hatása van; az ájtatos hindu Benaresztől a félsziget déli csúcsaig magával visz belőlök vizet, hogy vele lemossa házi bálványait. — Az óperzsák szentségtörésnek tekintették volna a folyók vizének bemocskolását. Őseink is a folyók partjain temették el halottaikat.

De, hol a folyók többé nem isteníttetnek, még ott is kegyelettel és büszkeséggel emlékszik meg az ember azon folyókról, melyek partjain ősei tanyáztak és szent helyeiket felállíták; ezekhez jelenleg is van kötve közjóléte, sorsa; ezek történetének vezérfonalaiúl tekinthetők: «Buda, Mohács, Nándornál elfolyó, tán honom könnye vagy te nagy folyó», zengi nagy költőnk. Valamint a Tiberis, a Themze, a Loire, a Garonne, a Rajna, a Volga, a Jantsekiang az illető nemzetek által, a Tisza és a Duna pedig általunk magasztaltatik; ép úgy elmondhatjuk, hogy a nép, eszményi folyó nélkül tulajdonképen történelem és költészet nélkül való.

Az emberiség történetéből látjuk, hogy gyermekkorának pólyáiban a folyók mentében tanúlt saját lábán járni, majd keskeny tengerszorosokat, öblöket és földközi tengereket hódított meg céljainak. A jelenkorban az Óceán partjain szövődik tovább az emberiség története.

Az égalj befolyása az emberre.

A különböző világtájak természetének ismerete szorosan összefügg az emberiség történetével és kulturájával; habár a kultura kezdetei nem egyedül a physikai befolyástól vannak föltételezve, mégis iránya, a népek jellemei, azok komor vagy víg hangulata, nagyrészt a klimától függ. Az éghajlat sok elem összeségéből áll (melegség, légáram, csapadék és fény), ezeket egyenkint nem követhetjük, hanem csak általánosságban emlékezünk meg az emberre gyakorolt befolyásukról.

A hideg égöv alatt az ember minden remény nélkül küzd a zord és szegény természettel. A növények hiánya és a jegesek akadályozzák a száraz terűletek belsejébe való hatolását; ezért fa és jéggunyhóit a tenger partjaira kénytelen építeni, hová az egyenlítő felől jövő lég és tengeri áramok kevés meleget hoznak és ha épen zivatarok és jéghegyek nem akadályozzák, gyarló csónakain halászatra és fókavadászatára indúl. Ilyen sanyarúan szerzett élelmi szereivel sötét üregébe övéihez tér vissza, hol zsírmécsnél melegedve átéli a hoszú sarki éjszakát. Szomorú éj ez, mert sokszor beköszön az éhség és ekkor egész törzsek nyomtalanúl vesznek el. E klima nyomasztólag hat az ember szellemére is: mindenütt egyhangúság, mindenütt gond; a létért való küzdelem nagyravágyás nélkül folyik le: minden törekvés az élelmi szerek szerzésére irányúl; a talaj oly szegény és az égalj oly zord, hogy az embernek nem juthat eszébe azt megváltoztatni, hogy magának jobb jövőt szerezzen. A sarki lakó szelid és barátságos, szereti hazáját s ha azt el kell hagynia meghal, mert kedélye oly egyhangú mint a tartozkodó helye. A sarki lakók csecsemők, kik tönkre mennek, ha erőszakosan eltávolíttatnak az anya emlőitől. A hol a kenyérnövények nem teremnek, hol még a marha tenyésztése is megszünik, ott az ember végre is a halászatra és vadászatra van utalva. A sarkkörön belől a nap világával (télen) együtt megszünik még a vadászat is. A legújabb chemiai felfedezések felvilágosítanak bennünket arról, miért fogyasztunk mi télen több és az éjszaki népek annyi zsíranyagot. Magától értetik, hogy sem a művész vajivók (a turguzok 20 klg. felolvasztott vajat képesek meginni egyszerre), sem pedig a falánk eszkimók a műveltség iránt nem érdeklődhetnek, nem tekintve azt, hogy egész idejök egészen igénybe van véve a halászat és vadászat előkészületeivel, a vadászat, a zsákmány megevése és felemésztése által. — A hideg összehúzza a testbőrt épen úgy mint a többi szilárd testeket; ennek következtében az idegek végei a test felszínétől, a hol kiterjeszkedtek, visszahúzódnak; továbbá a vér az edények átmérőjének csökkenésével, a test belseje felé tódul, végre a bőr likacsai (porusok) bezáródnak és megszakad a környék levegőjével a közlekedés. Ámde tagjaink érzékének foka az érzéki idegek terjedtségétől, továbbá a vérkeringés tevékenységétől függ, így a tartós hideg idővel az érzékeket

elgyengíti és végre egészen elsilányítja. Ezen alapszik az eszkimók azon művészete, hogy üvegcserepeken is mezítláb járkálnak, a nélkül, hogy fájdalmat éreznének. Minthogy a mi szellemi életünk szoros összeköttetésben van a physikai érzetekkel, a zord sarki lakóknál mindig bizonyos állatias tompaságot fogunk találni. Képzelhető-e ily kedvezőtlen viszonyok között a magasabb szellemi műveltség?! És mégis, mily bámúlatra ragadnak el bennünket az eszkimók, kik az ipar, némely ágaiban (fegyverek, járművek és a lakóhelyek készítésében) nagyobb ügyességet fejtettek ki, mint az Amerika melegebb tájain lakó kulturnépek.

A forróövi égalj nagyban előmozdítja az életet: A faóriások mohón szívják be a levegő szénsavát, melyekből hatalmas törzseket szőnek; ha letöri a vihar az erdő hatalmas óriásait, új növények bújnak az elrothadt kéregből. A trópikus világban a physikai élet a legnagyobb fokot éri el. Némely vidéken nem kell az embernek egyebet tennie, mint a fákat megrázni vagy a gyökereket kiásni, hogy megélhessen. Az embernek alig vannak szükségletei; az élet oly könnyű, hogy nem is igen becsüli; panasz nélkül hal el és senki sem siratja. A gyakori kórvészek zivatarként húzódnak el, sokszor az éhség egész népeket söpör el, ha megfeledkeztek a bőség idején a szükségi idejéről. De mit ér az egyesek, vagy az egész törzsek halála? a gyermekek kipótolják a halottakat. Így a klima kellemei, a talaj termékenysége, az élet könnyűsége, a halál gyorsasága előmozdítják az eredeti gondtalanságot és tunyaságot. Vallásos tekintetben is hallgatagan hódol a hatalmas természetnek, mely nagyon is rettenetes haragjában, hatalmasabb élettüneményeiben, szabályszerűbb változatosságában, hogysem kivonhatná magát befolyása alól. Imádja nagyszerű tüneményeiben: imádja a napot, mert sugarai égetnek és ölnek, a felhőket, mert dörögnek, a sötét erdőt, mert kigyókat és tigriseket rejt, szóval egész környezetét, mert minden erőteljes és halált okozhat. A véghetetlen munka, mely körüle lefolyik, akadályozza az önmunkálkodásban, alig mer gondolkodni, s ha teszi, mint a hindu, ki a természeti törvények szemléletére emelkedett, akkor gondolatai visszatükrözik ama törvények mélyét és folytonosságát. A nagy forróságban a test elnyomja a lelket és a physikai ösztön legyőzi a magasabb szellemi tehetséget: a szenvedély, az érzékiség és a képzelet kiszorítják az észt, elsötétik a világos belátást, a szenvedő tehetségek legyőzik a tevékenyeket.

Egészen másként áll a dolog a mérsékelt égöv alatt, hol a viszonyok gyorsan változnak, minden tevékenységet, mozgást és mozgékonyságot mutat. A meleg és hideg közt váltakozó hőmérséklet, az évszakok változásai, az élesebb és üdébb levegő és áramainak változatosságai fürgeségre indítják és mozgékonyságra szoktatják, a természettel való megküzdésre bátorítják, általában öngondoskodást, szellemi tehetségeinek kifejlését szülik. Az embert környező természet gazdálkodó, sőt fösvény, keveset ad önmagától, hanem megkívánja, hogy az ember mindent verejtékével szerezzen

meg : az iparkodáshoz méri adományait. A természet nem oly hatalmas, nem oly óriási, nem legyőzhetetlen, sőt inkább reményt nyujt a biztos győzelemre. Ha nem is lehet kényszeríteni adományainak eltékozlására, mégis eszes tevékenység és az emberi intelligencia által reá birható, hogy többet nyujtson, mint a mennyi az ember szükségleteinek fedezésére elégséges. Az embernek elég ideje és kedve marad szellemi tevékenységére és erkölcsi természetének nemesítésére. Itt a természet engedékeny, bizalmas, segítő és hű élettársa, az nem zsarnok mint a sarkoknál és a tropusok alatt. Ez az erkölcsi ember birodalma, melyben az őt környező anyagi lények fölött áldásthozó uralmát gyakorolja.

A zord sarkok lakója a nyomorult koldus gunyhó lakójával hasonlítható össze, ki csupán szegénységet, éhséget és gondot örökölt. Ő, miként elődei, örül, ha erőltetett munkálkodása által megszerzi mindennapi szükségleteit. Ez örökös nyomorúság közepette nem juthat eszébe szellemének kiképzése, de nincs is meg a kellő belső és külső nyugalma. A forróöv lakosa pedig a bőség mellett elkorcsosodott és elkényeztetett gazdag fejedelmi család gyermeke, ki a nagy gazdagság közepette szükségtelennek tartja a testi és szellemi munkálkodást. Már az ősök életszabálya: hajlamuk és kedvök szerint élni ; ezt örökli a gyermek is valamennyi a testet és szellemet ölő gyengeségekkel együtt ; ezt könnyen lehet eltanulni és követni : előbb kellemes időtöltéssé válik, később azonban el nem hagyható szükséggé lesz. Szenvedélyeinek rabszolgája, számos bűn engedékeny szolgája, az istentől nyert szép adományokat felhasználatlanúl és művetlenül hagyja. Ellenben a mérsékelt öv embere az arany középrend nyugodt és megelégedett szülöttje ; ez születésénél fogva legkedvezőbb helyzetben van. Egész környéke munkás, tevékeny és az isten iránti tisztelettől áthatva ; e szép példa, mely a ház szerencséjét megállapítani és fentartani egyedül van hivatva, buzdítólag hat reá ; elég ideje és alkalma van szívét és szellemét nemesíteni, megalapítja anyagi jólétét és fejleszti szellemi tehetségeit.

A forróövek lakói öröklött vagyonnal és dúsgazdag birtokkal legszerencsésebbeknek látszanak lenni, pedig a mérsékelt övek lakója előnyben van fölöttük ; ha az emberinem fejlődését és nemesítését veszszük tekintetbe, akkor úgy állanak egymással szemben, mint a test és a lélek, mint a magasabb és alacsonyabb fajok, mint a vad és a civilizált ember, mint a physikai természet és a szellemi világfejlődés. Épen olyan éles ellentétben áll a hidegöv embere a mérsékeltöv polgárával szemben ; olyan köztük a viszony, mint az öröklött szegénység és virágzó iparosélet, mint az éhség, szükség, gond, szóval, a koldus élete és a kényelmes magányélet között. Ezek mind ellentétek, melyeknek kiegyenlítése nehéz ugyan, de egészen nem lehetetlen.

Egy pillantás a mérsékelt öv természeti viszonyaiba is meggyőz arról, hogy itt is vannak ellentétek, melyek többé kevésbbé előmozdítólag vagy pedig akadályozólag hatnak az ember foglalkozására : mily különb-

ség pl. a földmívelő gazdasági viszonyaiban oly vidékeken, hol a marha egész éven át a szabadban legelészhet és oly területeken, hogy a téli takarmányról gondoskodni kell! Mennyire másként alakúl a kereskedelmi tevékenység oly kikötőkben, melyek egész éven át nyitva állanak és azokban, melyek a hosszú télen át jéggel vannak körűlzárolva (Hamburg és Szent-Pétervár)! Mennyire kedvezőbb viszonyban van a munkás osztály oly terűleteken, hol egész éven át a szabadban dolgozhatik és azon vidékeken, hol a nyári munkálkodás után a hosszú tél tétlensége következik! Ha az egyenlő erőlködés és munka az áldásthozó előmenetel főfeltétele, akkor az európai parti államok uralkodó helyzetéhez meg van adva a kulcs.

A növények befolyása az emberre.

A növényvilág nagy befolyással van az emberi társadalom művelődésére, a mennyiben azt gátolja vagy előmozdítja. A forró terűleteken, mint pl. Dél-Amerika őserdeiben az ember tevékenysége nélkül is megél; azért itt az ember tunyaságban él és a bőség közepette szellemileg tétlen; az ottani ember műveletlenségben marad, a bevándorló pedig beléje visszaesik, mint azt számos oda kerűlő európainál tapasztaljuk. A hideg öv szegény növényzete kényszeríti az embert, hogy minden idejét a legszükségesebb élelmi szerek beszerzésére fordítsa s így szelleme kiképzésére nem marad ideje. A mérsékelt öv növényzeti viszonyai ellenben tartós, de erejét fel nem emésztő munka mellett, kedvezően hatnak a szellemi kiképzésre, mert az embert tevékenységre sarkalják és leleményessé teszik. Ennek tulajdonítható, hogy az éjszaki mérsékelt öv ősidők óta a legmagasabban kifejlődött ember hazájává és a világtörténelem színterévé lőn.

Mindenekelőtt a kenyérnövények mozdíták elő a művelődés haladását, mert az egy éves növények vetés által szaporíthatók és így az embert szabályszerűen ismétlődő tevékenységre utalván, főemeltyüi levének a kulturának. A szántóföld állandó letelepedést, a népek sűrűsödését és a társadalmi tagoltságot, valamint a munka felosztását szüli. Az árpa éjszaki határa a művelődés fontos határvonala, melyen túl az ember az állatvilágra van utalva: halász, vadász és iramszarvas-pásztor lesz belőle. Gabonaneműeink gazdagsága létre hozta a mezopotámiai kulturállamokat, a rizs a sinaiakat lecsalta a síkságra és sűrű népességet eredményezett; általában az ó-világ gabnanövényei korán állami társadalmokat teremtettek. A kukorica termelésén alapszik a mexikóiak és a peruaiak kulturája. De a gabnaneműek nemcsak előidézik a kulturát, hanem a civilizált nemzetekre is nagy jelentőségüek: a buza és a rozs a legtöbb európai nép főélelmi szere, a zab — a közép és éjszaki Európa ezen eredeti kenyérnövénye — még most is fő élelmi szere a hegyi lakóknak. Hátsó Ázsia és Elő-India fő élelmi növénye a rizs, hol 400 milliónál többen táplálkoznak vele: az Egyesűlt-

Államokban és déli Európában a kukorica pótolja azt. A köles a forró éjszaki Afrika és Elő-Ázsia fő élelmi szere, míg a pohánka az éjszaki Németországban és Hollandiában a legfontosabb termék.

A gabnaneműeken kívül még számtalan növény szerepel az emberi művelődés történetében, akár élelmi szerekül szolgáltak azok, akár pedig az ipar és kereskedelem fejlesztését siettették. Jelenleg talán a burgonya játszsza a legnagyobb szerepet, mely a szegények kenyere és némely vidék alsó osztályainak főélelmi szere; mint nyers anyag a kereskedésben is (szeszgyártásnál) fontos szerepet játszik. A kenyérfa kiváló fontosságú az ausztráliai szigetvilágon, hol mellette a kókuszpálmán kívül — melynek egyéb haszna ismeretes — alig van más élelmi növény. A datolyapálma számos rokonfajban lakhatóvá teszi a sivatagot. De nincs növény, mely gazdagabban ellátná az embert mint a banánfa; ennek folytonosan megújúló élelmi anyaga a gyámoltalan néptörzseket megóvja az enyészettől (délamerikai erdei indiánok).

Milyen kiváló helyet foglal el a bor, a kávé és a thea, azt elég röviden megemlíteni. A bor mint kereskedelmi cikk különös fontosságú nálunk és Franciaországban. A braziliai gyarmatosok jóléte a kávé termsztésén alapszik. A thea melegítő és üdítő hatása különösen a nedves és hideg égalj alatt lett fontossá, míg a kávé az egész földkerekségen elterjedt. A kákaofa mandolaszerű magvait már az ó-mexikóiak a csokoládé készítésére használták, mely egyébiránt az Éjszaki és Közép-Amerikában, Spanyolországban és Portugaliában nemzeti itallá lőn; Közép-Amerikában magva pénzül is szolgál.

A dohány és az ópium kereskedelmi fontosságot nyert. A kokabokor egyike a legfontosabb életszükségleteknek Boliviában és Perúban; ennek rágása, csekély élelmi szerek mellett is, a legnehezebb, munkára és a legtartósabb fáradalmak elviselésére képesíti az indiánokat.

Az olajfa művelésén alapult az ó-kori Athéne virágzó kereskedelme; jelenleg az olajkereskedés és ipar (szappangyártás) főhelye Marseille. Az olajpálma, a Niger torkolatánál, a kokuszlpámaéhoz hasonló zsiradékot nyújt és szappan készítésére alkalmaztatik; jelenleg e vidék főkiviteli cikke és ma-holnap ki fogja szorítani a rabszolgakereskedést. A guttapercsa nevü megkeményedett nedv a legkülönbözőbb célokra alkalmazható (a tengeralatti sodrony beburkolására).

A len és a kender a legrégibb idők óta használatban vannak és feldolgozásuk napról napra emelkedik. A gyapot az előbbeni század közepéig csak Kelet-Indiában és Amerika őslakóinál volt ismeertes; a fonó és a gőzgépek feltalálása óta azonban az egész földön elterjedt a használata: az angol ipar oly tömeges gyapotszövetet hozott olcsó áron a világpiacra, hogy az egész világ többé-kevésbbé kereskedelmileg függésbe jutott ezen országtól.

Legtöbb faanyagot szolgáltatnak az éjszaki erdők. A teakfa utáni kérdezősködés Elő-Indiában szabályozott erdészetet idézett elő.

A növényzet befolyással van az ember kedélyére is. A görögök költészete és az éjszaki népek nyersebb dalai sajátságos jellegüket leginkább azon völgyek természetének, melyek a költőt környékeztek, azon levegőnek, melyben élt, de a hazai növények alakjának is köszönik. Más hangúlatot idéz elő a tölgyek sötét árnyéka, mást a komor fenyüfákkal benőtt dombok, mást az egyhangú puszta, mást a nyirfa remegő lombja. Mélabus, komor és víg hangúlat fog el a hazai növényzet láttára.

Az Indiai erdő határtalan gazdagságát és beláthatatlan alakbőségét visszatükrözik az indusok dús vallási képzeletei és a költészet alakjai. A ciprus, a fenyőmandola és a pálma majdnem geometriai szabályszerűségében könnyen felismerjük az antik költészet klasszikus alakjának szabályszerűségét; a góthikus építészet sem egyéb mint a szálas lombfák művészi tükre.

Midőn a vallásallapítók övében a monotheiszmus újra meg újra megmegújult, segítségükre volt a szomszédos természet színhelye: a sivatag nagyon előmozdítá a monotheiszmust, mert a lég szárazsága és tisztasága nem köté az érzékeket az erdő ama kecses rémképeihez, nem a fák koronáin keresztül tördelő és a levelekkel játszó fénysugarakhoz, nem a csikorgó ágaknak az elporhanyult törzsek kúszó gyökereinek csodás alakjaikhoz, nem a susogás és csörgés, a csúszás és surranáshoz, általában nem a bokor és az erdő azon hangjaihoz és alakjaihoz, melyeknél a láthatatlan élet csalfa érzete elfog bennünket. A sivatagokban semmiféle ködalakok sem sompolyognak a nedves pázsiton. Ilyen gőzalakokban, ha azok Új-Guinea erdei fölé emelkednek, látják a benszülöttek jó szellemök megtestesülését. Bátran állíthatjuk, hogy az erdők kiirtásával a költészet és a pogányság is kivágatott. De ha a szabad térség előmozdítja a monotheisztikus eszméket, mégis minden vallásos érzület a fajképesség nyilvánúlása, mely végre is egy magasabb kinyilatkoztatásban gyökeredzik.

Valamint az erdő előmozdítja a polytheisztikus nézeteket, úgy az erdő egyes alakjai is az imádás tárgyaivá lőnek; a fák vagy a ligetek istenítetnek vagy azok székhelyének tekintetnek. A magányban való susogás, a felzaklatott erdőben való üvöletés, a fa törése és csikorgása zivatar által, a lombtól megfosztott korona a korhadt hajlékony ágaival való küzdelme könnyen csalódást szül, mintha élő személylyel állanánk szemben, az ember könnyen azon csalódásba esik, mintha a természetfölötti lények physikailag közelednének hozzá. A fa imádása egykoron az egész földön el valaterjedve. Az osztyákok tisztelik ama fákat, melyeken a sasok egymásután többször fészkeltek. A hol a fenyőerdő közepette egy magánosan álló cedrus emelkedik, vagy a hol hét veresfenyő családot képez, azon helyhez a szamojed csak tisztelettel közeledhetik. A Jordán partjain áldozatúl hajfürtök függnek a fákon. Xerxes egy szent platánfára aranyékszert akasztott és őrizetére embert rendelt ki. Az egyenlítői Afrikában a majomkenyérfák szent adományokat kapnak; hasonló tiszteletben részesül Mexi-

kóban egy ciprusfa, Colorado nyugati vidékén egy tölgy; a Felső-tó kifolyásánál az indiánok egy nagy kőrisfának áldoznak; hasonlót tapasztalunk a pampákban és a Birma államban. A dodonai liget az aulusi Homérplatán, a kirgizek szent nyárfája, a német hitrege yggdrasil kőrisfája és végre az ősmagyarok berkei és ligetei szintén a fa tiszteletének élő példái.

Némely növények előmozdíták az emberek terjeszkedését, és bizonyos területek politikai jelentőségére döntő befolyást gyakoroltak. Virginiában az állandó európai gyarmatosítást a dohány tevé lehetségessé; az itteni, eredetileg csupán földművelőkből álló gyarmat csak akkor virágzott fel, midőn a dohány kiviteli cikké lőn. A dohány és talán a bundásáruk tették lehetségessé az éjszak-amerikai, mai angolszász, népesség tartózkodását. Keleti Indiába a drágakövek és nemesércek mellett a fűszerek vezették az európaiakat, miáltal Velencének és a délnémetországi városoknak a fűszerkereskedésen alapuló jólétök tönkre tétetett. A portrgalokat ott találjuk, hol a fűszerek előfordúlnak, így Elő-India nyugati, de nem keleti partjain, a maláji szigetek nagy piacain és keleti Ázsia legszélsőbb fűszerszigetein. A fűszerszigetek birtokáért sokáig folyt a harc a hollandok közt egyrészt, a spanyolok és a portugalok közt másrészt. Hollandia anyagi jólétét a fűszerkereskedésnek köszöni, mely akkor alapíttatott meg, midőn mesterkélt árúfelemelés által jövedelmét tetemesen gyarapította. Brazilia gyarmatosításáról, a portugalok által, e birodalom neve tanuskodik. A dél-amerikai Andok tetemés magasságában előforduló kinoaköles és burgonya lehetségessé tevé a keskeny partvidékről felemelkedő lámavadászoknak a letelepedést. A nahuatl népek vándorlásuk alkalmával a mexikói fensíkot választották letelepülésük helyéül, mert itt a kukorica mellett még az agave mexicanát találták, melynek nedve az összes mexikóiak kedvelt italává lőn, és mert a fensík lábainál elterülő forróparti szegélyőket minminden tropikus növényzettel, egyebek közt a kakaóval is ellátta. Az angolok ismételten elfoglalák a bengali öböl keleti partjait, mi által Akyab, Malmæn és Rangun rizszsel kereskedő városok kerültek hatalmukba. De egyetlen egy növény sem idézett elő oly nagy népvándorlást, mint a cukornád: miután az európaiak a cukornád művelésére alkalmatlanoknak bizonyultak be, a gyorsan emelkedő cukorfogyasztás nagyban előmozdítá a rabszolgakereskedést; ez által Afrika erkölcsi sülyedése idéztetett elő. A négerek emancipációjával a cukortermesztés gyorsan sülyedt, a hiány pótlására Sinából és Indiából szabad munkások (kuli) gyarmatai keletkeztek. Végre Belice mahagoni erdői az angolok letelepedését vonták maguk után Közép-Amerikában.

Az állatok befolyása az emberre.

A nagy, erős és okos állatok, akár barátságosan léptek fel, mint a házi állatok, akár pedig ellenségképen mint a nagy ragadozók, lényeges szolgálatokat tettek az emberi művelődés haladásának. Az előbbiek különösen a ló és a kutya, hű társai és segédei valának a létért való küzdelmében : táplálták és ruházták, segítették terheinek hordásában és húzásában, és így a természet feletti uralmát előmozdíták. A ragadozók ellenben élethalál harcra kényszerítéк ; e hatalmas ellenségek megmérkőzésre szólíták fel és a legyőzésükre megkivánt eszközök keresésére ösztönözték ; e harcban az ember megedződött s így befolytak az állatok az ő nevelésére. Részben ebből is világos lesz, miért áll az ó-világi ember magasabban a műveltségben mint az új-világi, hol a felfedezés korszakáig nagyon kevés volt az ily okos és erős állat. A kérődzők szegénysége nem engedé az őslakoknál a marhatenyésztés felvirágzását ; innét van az, hogy náluk egészen hiányzott a pásztor nomaddá való fejlődés. A felfedezés alkalmával kevés földmívelőt találunk ott, a többiek vadászok, a vadászéletből a földmívelő életéhez pedig nagy az ugrás, mely nem maradhatott kártékony befolyás nélkül (a magas kultura mellett pl. ott van az emberáldozat stb.) Csak az Európából behozott csordák hozták létre a Laplata államokban a nomád életet (gauchók) és ezzel együtt a félműveltség sajátságos viszonyait, melyek ezen államok történeti fejlődésében mai napig is visszatükröződnek.

Lássuk most már azon állatokat, melyek az ember haladását leginkább előmozdíták. A juh talán a legkorábban szelidült meg ; keleten most is fontos mint húst szolgáltató állat. Nálunk gyapja főfontosságú kereskedelmi cikk. Az ausztráliai gazdag juhbirtokosok sokáig akadályozák e terület kormányát, a mennyiben érdekeik összeütköztek a kis földbirtokosok letelepedésével. A szarvasmarha mint élelmezési állat kiváló fontosságú ; a nagy európai népcentrumok óriási fogyasztása élénk behozatalt igényelnek. Dél-Amerikában és Ausztráliában a marhahús kevés értékkel birt, a Laplata államokban pl. ezek húsával fűtöttek. A legújabb időkig ott a marhát csak bőre, szarvai és zsírja kedveért tenyésztették, mióta azonban a húst szárítva és kivonat alakjában sikerült kivitel tárgyává tenni, azóta nagy lendületet nyert a marhatenyésztés. — A teve és a láma mint élelmező, ruházó és vonó állatok használnak. A teve az ó-kor vége felé terjedt el Afrika éjszaki vidékén és egészen új stádiumba hozta a földrész történetét : oly nagy jelentőséget tulajdoníthatunk neki, mint nálunk a vasutak és gőzhajók életbeléptetésének. A láma az Andokban az ércek szállítására alkalmaztatik, egykoron a Csöndes tengerparti indiánokat a láma vadászata csalta az Andok közé. — Az ó-világban szelidített iramszarvas meglehetősen kényelmes lakóhelylyé változtta át a sarki vidéket ; Éjszaki Amerikában nem tudták megszelidíteni ; innét az éjszak-amerikai

indiánok szegénysége és vadsága az ó-világi békés sarki lakókkal szemben. A ló eredeti hazájában (Közép-Ázsiában) mindenekelőtt mint tejet és húst szolgáltató állat használtatik, habár erejét és gyorsaságát is becsülik; ez utóbbi két sajátsága világfontosságot nyert, mert lehetségessé tevé az ázsiai népeknek a nagy távolságra való kalandozást (hunok, magyarok, mongolok). Az öszvér és a szamár Európa déli és Amerika középső és déli részein mint igavonó állat bir jelentőséggel. — Indiában nagyra becsülik az elefánt erejét és tanúlékonyságát s azért harci célokra is felhasználják. Az ó-korban is segített csatákat eldönteni (Pyrrhus és Hannibal). Afrikában nem szelidítik s így hiányzik itt az alkalmas vonóállat; ez a körülmény elősegíti az elzárkózottságot. — Az eb az ember barátságos kísérője minden égöv alatt; majd mint vadász társa, majd mint vagyona őre, majd mint igen alkalmas vonóállat szerepel; a Csendes tenger szigetein, más emlősök behozatala előtt a sertés mellett húst szolgáltató állat vala. — A selyembogár fontos kereskedelmi cikket szolgáltat; már az ó-korban a selyemkereskedés hozott hírt a sinai birodalomról, újabb időben mindinkább mutatkozik a törekvés, hogy selyemtenyésztőkkel közvetetlen érintkezés létre jőjjön; ez oka számos utazásnak a sinai birodalom belsejébe és így közvetve újabb geographiai ismereteknek.

De a vad állatok is közreműködtek az ember nevelésében. Az oroszok az állatok kedvéért félszázad alatt bejárták és elfoglalák Szibiriát egészen a Csendes-tengerig. A tengeri vidrának, a bundás állatok legbecsesebbjének, vadászara Amerikába vezette őket és létrehozta az ottani orosz gyarmtokat. Valamivel későbben ugyanazon állat vadászata az angolokat a Quadre és Vancouver partjaira csalá, mi által létre jött a spanyol-mexikói és angol birtokok határainak szabályozása. A hód vadászata képezte az éjszakamerikai hudszanöbli sajátszerű vadász és kereskedelmi társulat alapját. — Afrika déli részeiben a Foktartományból és éjszakon a Nilus forrásaitól befelé legelőször az elefántvadászok hatoltak; ezek első úttörőivé levének az európai befolyásnak; habár azon helyeken napjainkig sehol sem jöttek létre rendezett állapotok; sőt vadászatokkal karöltve jár a benszülöttek ellen a kegyetlenkedés s azért joggal nevezik az afrikai elefántcsontkereskedést a rabszolgakereskedés méltó társának. — A geographiai ismeretek terjesztésére és a politikai átalakulásokra nagy jelentőségü vala a tengeri halászat. A héringhalászaton és kereskedésen nyugodott részben a német hanza jóléte; a héringhalászat jogáért a skót és angol partokon nagy harcokat vívott Hollandia, melynek virágzó kereskedése a héringkereskedéssel veszi kezdetét. A tőkehal fogása kedvéért népesítették be a skandináviai gyarmatosok Norvégia partjait egészen az éjszaki sarkkörig és visszanyomák a lapp őslakosokat, úgy hogy jelenleg a sarkkörön belől gymnáziummal dicsekvő városra akadunk. A tőkehalkereskedés vitte a Hanza német kereskedőit Bergen (Norvégiában) városáig, hol kereskedelmi kiváltságaikért véres küzdelmet folytattak. Valamidt a héring-

fogás a hollandi hajósok iskolája és Holland tengeri fejlődésének alapja vala; úgy a tőkehalfogás legnagyobb befolyással volt az angolok tengeri nagyságának s nagyrészt oka a franciák visszanyomásának éjszakamerikai birtokaikból. Valamivel korábban a franciákat a tőkehal fogása vitte Új-Fundlandból Kanadába. A cethalászat és fókavadászat a legtávolabbi világrészeket kötötték össze Európával. Ezek kedvéért ejutottak az európaiak a sarkvidékekre; ezek voltak okai az angolok és hollandok közt lefolyt háboruknak, mert mindegyik állam kizárólagos halászati jogot követelt a maga számára. A cethalászat volt tulajdonképen a kiinduló pontja az éjszakamerikai tengerészet fejlődésének. Új-Zeelandon és déli Ausztráliában a cethalászok voltak az első (habár csak ideiglenes) telepítvényesek és a többi távoli szigetek és Európa között egyedül e tengeri nomádok tartják fel az összeköttetést.

AZ EMBER MUNKÁJÁNAK BEFOLYÁSA A TERMÉSZETRE.

Az ember nem vonhatja ki magát egészen ama természet befolyása alól, melynek közepette él; de hiba volna, ha az emberiség történetét csupán a helyi okok eredményének tekintenők. Az ember visszahatása bolygónk physikai viszonyaira azon mérvben növekedik, a melyben az ember művelődésben emelkedik. A műveltségnek minél magasabb fokán áll, annál függetlenebb a hazai természettől, melyet igényeihez képest átalakít. Mi európaiak pl. nagy előnynek tekinthetjük, hogy földrészünk könynyen megközelíthető és egészen nyilt minden irányban, mert ez megkönynyíté az ázsiai és afrikai népek szellemi vívmányainak terjedését; de félreismernők a művelődés történetének menetét, ha ebből azt következhetnők, hogy az európaiaknak szükségképen ki kellett válniok a civilizátióban csak azért, mert jól tagozott földrészen laknak. Azon franciákra nézve pl. a kik Dordogne barlangjaiban tanyáztak, a vad lovakra kőszerekkel vadásztak, mikor Európa éjszaki részein még az ősi elefánt élt, nagyon közömbös volt a haza kedvező tagoltsága. Fejlődésünk legalacsonyabb fokán, midőn egyedül a mindennapi megélhetés az embernek életcélja, sem a vízszintes, sem a függőleges tagoltság, sem pedig egyéb geographiai előny nem birt valami nagy értékkel a nyers emberi természet szelidítésére. A természet sehol sem mutat nagyobb sajátszerűséget és elzárkózottságot, mint a Nilus völgyében; ezen édesvizű folyó zátonyai egyedül élelmezik a sivatag lakosságát, és a Nilusmérő ma épen úgy mutatja a lakosok legközelebbi anyagi sorsát, mint öt évezreddel azelőtt, és mégis mily különbség van azon idők között, mikor még a fáraók uralkodtak ott, az arabok Kairóban dinasztiát alapítottak és a jelenkor között, midőn minden rothadt és pusztul. A Balkán félsziget kedvező természeti viszonyaival most is Európa alkotó része; az volt a hajósnépek bölcsője; azon kikötőkben, melyekben egykoron pezs-

gett az élet, most a török flotta korhad; a természet még mindig kedvező, de ama területek lakói megváltoztak. A talajt nem lehet felelőssé tenni, például azért, hogy a lakedæmoniaiaknak nem volt irodalmuk, holott az athéneieké virágzott. Mindezen esetekben a különbségek ethikai természetűek; nem elegendő a lakóhely kedvezősége, hanem megkivántatik, hogy a lakosoknak meglegyen a tehetség a természeti előnyök felhasználására.

Az ember a műveltség legalacsonyabb fokán nem egyéb, mint a helyi természet productuma; de a műveltség legmagasabb fokán nemcsak lerázza a haza physikai nyomását, hanem magát lakóhelyét is műtermekké változtatja át, éles esze kényszeríti arra, hogy önmagát a természetet javítgassa. Az ember kulturmunkája belefog az összes geog. viszonyok átváltoztatásába. Az ember tevékenysége nem bir az állatok öntudatlan ösztöne jellegével, de az isteni akarat kifolyásának sem tekinthető, hanem az ö n m u n m u n k á l k o d á s. Csak az ember dolgozik és ez által szükségleteinek fedezését éri el. Szükségleteink physikai és szellemi természetüek; amazok előbb jelentkeznek s csak kielégítésük után lépnek az utóbbiak előtérbe. Emezek fokozzák amazokat és viszont. A szükségletek minősége és kielégítésük módja határozza meg a népek életmódját. Az életmód különféleségei minden nemzetnél többé-kevésbbé határozott irányt tartanak és csakis egyesítésökben elégítik ki az emberiség szükségleteit. A halász, a vadász és a nomád népek nagyon csekély nyomokat hagynak a bebarangolt területen; csak a földmíveléssel foglalkozó és állandó lakóhelylyel biró nép rendezkedik állandóan a földön csak az változtatja át céljainak megfelelően. A műveltség e fokával kezdődik tulajdonképen a munka.

Az ember munkája átváltoztatja a földrajzi fekvést.

Az embernek gyermekkorában sok nehézséggel kellett megküzdenie s így nem maradt ideje arra, hogy uralmát a természet fölött érvényesítse. A vad állatok módjára neki is küzdenie kellett ellenségeivel; a műveltség fejlődésével azonban megismerte a hatást, mely alatt állott s így ura lőn a természetnek. A talaj átváltoztatásához mindenekelőtt szükséges annak ismerete; az ős időkben a természeti népeknek elszigeteltségökben nagyon korlátolt fogalmuk vala a szomszéd területekről; a látásuk körén kívül csak pusztát, határtalanságot, sötétséget és iszonyt láttak, hol az ember meg nem élhet: a síkság lakói a földet nagy síknak, a hegyi lakók csak keskeny hasadékokat és meredek falakat képzeltek maguknak a földön; a mexikói zúnik nem tudták, hogy van tenger; a szigetek lakóinak nem volt képzeletök nagy szárazföldről; az eszkimók nagy bámúlva hallák, hogy délen jég nélküli területek is vannak stb. A mint az ember utazás, kereskedés és háborúk által megismerkedett a föld színével, el-eltünedeztek a szörnyek a még fel nem fedezett területekre. A mythologiai hellének elő-

ször a centaurokkal, sárkányokkal küzdenek, később ezek ismeretlen vidékekre húzódnak és emberekkel harcolnak. A geographiai ismeretek terjedésével tünedeznek a mesés vidékek és lények. Ha majd az ember az egész földet ismeri, a geographia feladata nem a területek kutatásában, hanem azok sajátságainak alapos megismertetésében fog állni.

Az idők folyamában az ember megváltoztatta a földrajzi helyzetet is. A régi szigetek hidak által összeköttetésbe jutottak a szárazfölddel. Angolország nyugati partjain Anglesea elveszté szigeti jellegét, mert most már egy híd köti össze a szárazfölddel, sőt ha a csatornán át a tervezett híd vagy alagút létesül, a brit szigetek összeolvadnak Európa testével. Ez többé nem mesebeli álom, az ember szorgalma és művészete közel jövőben létre fogja hozni azt a kapcsot, melynek szétrombolásán évrezredekig munkálkodtak a tenger hullámai. De az ember a hajózás megrövidítése céljából a félszigetekből szigeteket alkot. Már az ó-kori népek is tettek kisérleteket ily óriási munkákkal, csakhogy tartós eredmény nélkül. Már a görögök és utánuk Nero idejében kétszer a rómaiak is, csatornát kezdtek ásni a korinthi földszoroson át, hogy a Jóni tengert összekössék az Archipelagussal, csakhogy az ó-kori mérnökök nem tudtak diadalmaskodni ama nehézségeken, melyek napjainkban csekélyeknek látszanak (az isthmos 6 $^{K}/_{m}$ széles, a lassú emelkedés 80 $^{m}/$ magasságot ér el). Kevesebb nehézséggel járt harmadfél ezred év előtt a Necho által megkezdett csatornának ásása, melynek célja vala a Nilus és a szuezi öböl összeköttetése. A megkezdett művet a Ptolomæusok egyike fejezte be; néhány századdal később Omar Kalifa, Amru helytartója által helyreállítá az időközben eliszapodott csatornán a közlekedést; napjainkban pedig francia mernökök kevés fáradsággal kijavították azt; most a csatorna nemcsak a Nilus és a Vöröstenger közt árúk szállítására használtatik, hanem a forrás és eső nélküli Szuez városának környékét jó ivóvízzel is ellátja és termékenyíti az egykori sivatagot. Sokkal nagyszerűbb az 1854-ben megkezdett és az 1869-ki nov. 17-én megnyitott ama 145 $^{K}/_{m}$ hosszú csatorna, mely Port Saidnál kezdődik és Menszala-Balak és Timszahtavon keresztül 8 $^{m}/$ mélységgel 100 méternyi szélességben húzódik Szuez városáig. Két jelentékeny város (Port-Szaid és Izmaila) a sivatagból nőtt fel és mintegy 40,000 ember telepedett le azon a helyen, hová egyes vándorlók csak nagy elszántság után mertek közeledni. Trieszt- és Fiuméből 37 nappal hamarabb érhetni el Indiába mint Afrika megkerülése után. Ezt a nagyszerű művet követi még nagyobb vállalat, mely a közép-amerikai földszorost áthasítván, Amerikát két külön testtté fogja szétvalasztani.

A tengeri hajózás tökéletesítése és a vasuti hálózat kiterjesztése által az egész föld át van karolva; azért joggal mondhatjuk, hogy nincsenek többé távol vidékek, mert a mi az előtt a világ szélén volt, az ma már közel esik.

Az összes új-kori találmányok között a vasutak járúltak legtöbbet a

világhelyzet megváltoztatásához az utazás általánosítása, a gondolatok és a földi kincsek terjesztése által. A vasutak már is megbecsülhetelen szolgálatokat tettek az emberiségnek, pedig a szokás, a szükkeblű pénzügyi politika, a galád monopolgazdálkodás, a vállalkozóknak általános szempontok iránt tanusított idegenkedése és az idők bizonytalansága nagyban gátolák a vasutak tevékenységét. Majdnem egészen hiányoznak még ama hosszú vonalok, melyek a nagy tengereket összekötnék. Az ó-világban pl. ama hosszú Cadixnál kiinduló és Madrid, Páris, Berlin, Sz.-Pétervár, Moszkva és Nizsni-novgorodon keresztül vonuló vasút még nem épült Jekaterinoburgon túl s így az Ochocki tengerig a meglevőnél majdnem kétszer akkora vonal hiányzik, melyen azonban a legujabb időben lázas tevékenységgel dolgoznak. Calais és Konstantinápoly között pedig a Balkán félsziget fejedelemségeiben akadt meg a vasútépítés, mely azonban — hála az európai nagyhatalmak törekvéseinek — a közel jövőben ki fog épülni. Az új-világnak az 1869-ben megnyilt «Central-Pacific-Railroadban» 6000 K/m-nyi vasútja van, mely az Atlanti oceánt a Csendes oceánnal összeköti (Portland és New-Orleanstól San-Franciscóig) és a világ egyik főközlekedő vonalának tekinthető. Nemsokára készen lesz egy másik is, mely a felső Missouri és Kolumbia folyó mentén 3000 K/m hosszúságban a Puget öblöt a Felső-tóval összeköti, sőt egy harmadik is készülő félben van, mely Texas keleti partjaitól 3300 K/m-nyire Mexikón keresztül San-Diego felé viszen, hol a kaliforniai hálózattal találkozik.

Csak kevés helyen van befejezve a vasúti építkezés; így a Lancashire grófságban, az ipar e klassikus területén, 4 □K/m-re 1 K/m vasút esik, továbbá London környékén, Belgiumban, a Rajnai Poroszországban és Massachusetts államban. A nagy városok környékének kivételével mindenütt nagyon kevés a vasút; így Ázsiában, Afrikában és Ausztráliában alig van említésre méltó vonal. 1874-ig valami 30 milliárd forintot költöttek a különböző államok a vasúti építkezésre; ez az összeg sokkal kisebb, mint azon kiadás, mely az emberek kölcsönös pusztítására fordíttatik. De már ezen összeggel is oly óriási műveket sikerült létre hozni, milyenekről elődeink álmodni sem mertek volna; ezeket csak azért nem tekinthetjük csodáknak, mert még nagyobbszerűek fogják követni. A Pirenék, a Cevennek, a Vogézek, a Jura, a Cseherdő, az Apenninek, a Kárpátok már keresztül kasul hasítvák vasuti sinek által. A kaliforniai Sierra-Nevadában a gőzmozdony 2140 m/ magasságban, attól keletre pedig a sziklahegység egyik hágóján 2512 m/ magasságban lépi át a hegységet. Az 1871-ki október 16-án nyilt meg a Mont-Cenis-vasút, mely az Alpokat a Col de Frejus alatt elvezető 12,236 m/ hosszú alagúton töri át. Már létre jött a szemmeringi és brenneri vasút valamint 1880-ban az 14·920 m/ hosszú sz.-gotthardi vasút is (Göschenen és Airolo közt). De sehol sem küzdött meg az ember annyi nehézséggel mint Perúban az Arequipa és Puno (a Titikaka tónál) közt a vasút építésénél. Már a tengerparttól kezdve (Mollendonál a

régi ösvény végén) vízben szegény sivatagon keresztül vezet a 172 $^{K}/_{m}$-nyi vasút a 2135 $^{m}/$ magas Arequipa felé, (mellette vascsövű vízvezeték, mely leghosszabb a világon, Mollendot naponként 2 millió liter vízzel látja el); de legtöbb nehézséggel járt a Meiggs Henrik által véghezvitt mestermű, a 349 $^{K}/_{m}$ hosszú Arequipa és Puno közt épült vonal, mely legmagasabb a világon (4651 $^{m}/$). Egy másik, Puno és Cuzco közt 370 $^{K}/_{m}$ és 4316 $^{m}/$ magas vasút napjainkban készült el. Ezek által Peru gazdag terményei megnyíltak a világkereskedés előtt és így változott meg az országnak világhelyzete.

A vízszintes tagoltság megváltoztatása.

Az ember szembe száll a tengerrel és annak részeit mesterségesen kiszáritja; ez által megváltoztatja a szárazföld kiterjedését és alakját. Az Éjszaki tenger partjain apály alkalmával homokos területek (Watten) jönnek a felszinre és a dagály bekövetkeztéig szárazon maradnak, e területeket a parti lakosság magas falak által elzárja a tengertől és összeköti a szárazfölddel. Az így nyert termékeny részeket poldereknek vagy koogeknek nevezik. Legnagyobbszerű e nemben a Harlemi tenger kiszárítása. Ezen öbölszerű tó a 13-ik században keletkezett; azóta a környék rovására folytonosan nagyobbodott; már a 16-ik században tengerré nőtte ki magát, melyen a hollandok és a spanyolok tengeri csatákat vívtak. Azóta is egyre terjedt és 1836-ban egészen Amsterdámig hatolt; minthogy a védő gátak mitsem használtak, a hollandok elhatározták, hogy e 21 $^{K}/_{m}$ hosszú, 10 $^{K}/_{m}$ széles és 4 $^{m}/$ közép mélységű tengerrészt kiszárítják. Az 1852-ki évben belön fejezve e nagy mű és 33 millió frankba került, de a gyönyörű polder értéke most legalább 150 millió franknyi értéket képvisel, melyen a hollandi földművelés diadalát üli. Különben egész Hollandia tulajdonképen csak egy nagy Harlemi tenger, melyet a százados kitartó munka végre is kicsikart a tenger hatalmától. A hollandi földművelő azon öntudatban, hogy unokái számára dolgozik, nem irtózik a legfáradságosabb munkától, nem kimél semmi költséget, hanem késő nemzedékek számára határozza meg birtokát, területét, melyet ma még víz borít ugyan, de szorgalmatos munkája kiszárítja majd azt. A hollandok megszokván otthon, hogy csatornázás és gátak építése által földet nyernek, máshol is (Java) sikerrel megkisérték a kiszáritást. Németalföldtől keletre a friesek, a dithmarschok, a schleswigiek hasonlóképen járnak el; Angolországban Suffolk és Nordfolk parjain, Wash és Humber öbleiben hasonló termékeny polderek (fens) keletkeztek, és a földmívelö diadala az Óceán felett mindenfelé gyorsan halad: a francia és a belga Flandriában Ostende, Dünkirchen és Calais környéke, az úgynevezett watteringhes szintén az Éjszaki tengertől foglaltattak el.

Hollandiában és az Éjszaki tengernél elegendő a termékeny talaj nyerésre az elzárás és a csatornázás; de másként áll a dolog a Közép, a Kaspi és más tengerek partjainál, hol a talaj sóval telítve marad. Itt a szántóföldek helyett sóserpenyőket készítenek, melyekből elpárologtatás által sót nyernek. Éjszakon sokat esik s így a só kiázik; délen azonban a beszivárgott só — a gyors párolgás következtében — a föld likacsain keresztűl a vízzel együtt kiverődik és a föld szinén marad. E bajon akként segítenek a legújabb időben, hogy folyóágakat vezetnek az ily talajra, melyek a felszínen levő sót elviszik, a föld belsejében összegyülekező só pedig földalatti csatornákon szállíttatik egy külön medencébe a honnét ki kell szivattyúzni. A kilúgozás ezen módja által a talaj megszabadúl a sótól és termékenynyé lesz. Így jártak el Saint-Gilles (a Rhône kis ágánál) környékén; sokkal nagyobb területeket lúgoztak ki ekképen Frontignan kopár területén. — Legújabb időben a tengert kényszerítik, hogy önmagát javítgassa és a vízszintes tagozatot átalakítsa; így pl. Sylt szigeten (Schleswig partjainál), két párhuzamosan körülbelől egymástól 10 méternyire haladó cölöpsort vernek a tenger medrébe; a zivatarok alkalmával a homokkal vegyes hullámok átgurulnak ezeken és visszafolyásukban lerakják a homokrészecskéket; ez által mesterséges gátak keletkeznek, melyek a háttérben levő területet védik. Így járnak el több helyen Hollandiában is.

A függőleges tagoltság módosítása.

A mezei gazdaság szempontjából az ember lehordja a talajemelkedéseket hogy az így nyert földdel kitöltse a mélyedéseket s lehetőleg sík területeket nyerjen; vagy kiszárítja a posványokat és a tavakat, hogy termékeny szántóföldek birtokába jusson. Igy sikerült Magyarországban (a Hanság lecsapolása, Torontál és Temes megyék fölösleges vizeinek levezetése, a Sárvízi csatorna környéke stb.), Németországban, Franciaországban, Olaszországban, Hollandiában, Nagy-Britanniában, nagy területeket meghódítani; Róma és Syracus környékén ellenben visszaesett a civilisatio, mivel a már egyszer legyőzött posványok visszanyerték hatalmukat. Napjainkban, midőn a gyarmatosítás oly fényes győzelmeket vívott ki, a civilisátió ez úttörőinek a Missziszipi partjain, Kolumbia partvidékén, Guyanában, Braziliában, a Szunda szigeteken és Afrika parti tartományaiban, főfeladatuk abban áll, hogy a talajt megszilárditsák, a levegőt tisztítsák és az ember szellemi uralmát a talaj felett állandóvá tegyék. Ily munkában több ember veszett el mint a nagy csatákban, de az ember kitartása végre is győzedelmeskedik s ma-holnap az egyesült erőknek sikerülni fog az Amazon posványos partjait, a Tsadtó vizenyős környékét, a

Ganges és Bramaputra rettegett Szunderbund vidékét is lakhatóvá tenni. E munka világszerte serényen folyik.

Az újkor feladata nem csekélyebb, mint a víznek mesterségesen oly körutat jelölni ki a földön, a minővel az a levegőben már bir, t. i. szétosztani a szántóföldeken. De az ilyen csatornázás veszedelmessé válhatik, ha a levezető csatornák nincsenek kellő szakértelemmel elkészítve. Ilyen nagy mérvü földalatti csatornahálozat Angliában a drainirozás, mely csatornahálozatnák összes hossza körülbelől 10 millió $^{m}/_{m}$ vagyis földünk kerületének 280-szorosa. Mivel azonban az egyesek nem törődtek szomszédjaik érdekeivel, azaz nem általánosították a csatornahálozatot, a mélyebben fekvő birtokok víz alá kerültek s így idővel általánosan meg kell ujítani a munkát.

A posványok, a mocsárok és a tőzeg felett kivívott győzelem által bátorítva, a tavak és tengerrészek értékesítéséhez is fogott az ember; erről alább fogunk szólani.

A függőleges tagoltság megváltoztatásához nagyban járult a közlekedő vonalok építése, különösen a magas hegységben, hol szükségesnek mutatkozott egész hegyrészeknek lehordása, és a hegyüregek kitöltése, kiváltképen a vasútak építésénél. A Kárpátokon át több vasút vezet, melyek között kiváló figyelmet érdemel a magyar éjszaki vasút. Az Alpokon keresztül 12 kocsizható műút vezet, melyek közül néhány az emberi ipar mesterművei közé számítható; ekképen összeköttetésben állanak az Osztrák-Magyar monarchia, Németország, Franciaország és Svájc a Lombard-Velencei lapálylyal. A Szemmeringi, a Brenneri, a Mont-Cenisi és a St.-Gotthardi vasútakról már volt szó. A közlekedés sziklák és jegesek alatt történik; az ember joggal kérkedhetik vele, hogy céljaira kisíkította az Alpokat és megvoná tőlök a népválasztó jelleget.

A föld geologiai szerkezetének megváltoztatása.

A föld szilárd és megváltoztathatatlannak látszó szerkezetét sem kímélte meg az ember átalakító keze. A mezei gazdaság céljából bizonyos kőzetek messze földre szállíttatnak, vagy pedig kedvezőtlen helyzetökből pl. a föld alól kihozatnak, hogy a talaj termékenyítését elősegítsék; ez által az ember erőszakosan osztja el és változtatja át a kőzetek természetes helyzetét. Már a régi Britannia őslakói használtak ásványtrágyát, különösen márgát, szántóföldjeik termékenyítésére. A műveltség haladásával azonban nagyon megszaporodtak az oly kőzetek, melyeket hasonló célokra szokás felhasználni, ilyenek pl. a mészkő, a dolomit, a márga, a gipsz, a homok, az agyag, az iszap, a barnakőszén, a tőzeg, a guano és különféle phosphorvegyületek, minők a kőzetek rétegeiben és a barlangokban előforduló különféle szerves maradványok stb. Az ember megfosztja a földet a

kövektől, az ércektől és azokat saját céljaira használja fel, különösen pedig a kőszén bányászata okoz nagy változást földünk szilárd kérgében.

A tenger, a tavak és a folyók átalakítása.

Az ember nem csak a szárazföldek felszínén érvényesíté hatalmát, hanem, mint láttuk, szembeszáll a tengerrel is, kiszárítván azon részeket, melyek kulturájának terjedését akadályozzák. Még a tenger fenekére is kiterjesztette uralmát; ott közli az egyik világrész a másikkal gondolatait (tengerfeneki telegraf). Mintegy 200,000 hajó jár a tengeren egyik continensről a másikig és több mint egy millió hajós él e második hazában. A tengeri utazások most már mindennapiakká váltak. Amerika és Európa között évenkint százezeren fordúlnak meg. Különböző víziművek építése által nemcsak a természetes kikötők javíttatnak, hanem újak keletkeznek a legveszélyesebb partokon is, így Holyhead, Kingston és Howth rettegett szikláit és a Cherbourg és Plymouth előtti szirtszigeteket falakul és gátakul használták fel az angolok, melyek megett a legnagyobb hajók is biztonságban horgonyozhatnak. Portlandnál egész hegyet dobtak a vízbe, hogy hullámtörőt készítsenek belőle. Az ember már arról is gondolkozik, hogy a tenger közepén kikötőt emeljen és azt tengeri fogadóvá átalakítsa.

A tenger felett az uralom napról napra halad, mióta a szelek sőt maguk az orkánok elveszték hatalmukat az emberrel szemben. A tudomány segítségével gyengűl e tünyemények borzasztó hatása: az ég és a tenger külsejéből, a barometer nyugtalanságán okúlva, a bátor hajós látja a közelgő veszedelmet, mielőtt még a látás határán mutatkoznék és félelem nélkül teszi meg intézkedéseit, hogy a veszély örvényéből kijusson. A jól kormányzott gőzhajó nem ismer orkánt, nem cyklont, melyek közönséges forgószéllé válnak; ezeket tetszése szerint körülhajózhatja; ha veszély fenyegeti, kikerüli, ha felhasználhatja irányát, hajtatja magát általa. Ily szélvészek az előbbi hajósok rémei valának, most már ezeket is felhasználják céljaikra.

De az ember tovább is ment: a halász és vadász nép megsemmisíti az állatokat, a civilizált ember tenyészti azokat, hogy jövedelmi forrást nyisson magának. Az osztrigatenyésztők sziklák és rőzse segélyével a tenger szélein mesterséges költő helyeket készítenek, ha az osztriga megnőtt, mesterséges medencékbe gyüjtik. Igy sikerült különösen Franciaországban, Angliában és az Éjszak-Amerikai-Egyesült államokban évente több milliárdnyi osztrigát tenyészteni. — Az ember még nem használja fel egész teljességében a tengeri növényzetet, csak a partokon szedi és trágyáz vele, pedig az egész világot meg lehetne trágyázni a Sargasso rétből, csak hajókat kellene érette küldeni. A kultura haladásával ez is megfog történni.

A tavak kiszárítását már a régiek is megkisérlék. Valami két ezred évvel azelőtt, macedoniai Sándor idejében, megkisérté Krates a Böociában levő Kopaisz tónak kiszárítását, melynek száraz időben kevés vize van, de esős években megtelik és tekintélyes területet foglal el. Mivel a tengertől széles mészkőfal által van elválasztva, a víz csak mély réseken (katavothrák) szivároghat kifelé. Krates kiszélesíté e nyílásokat s így sikerült a tavat lecsapolni; azóta azonban bedugúltak a rések s eddig még nem sikerült a vizet levezetni. Sokkal szerencsésebbek az olaszok, kik a Fucino tónak a rómaiaktól megkezdett, de be nem fejezett kiszárítását végrehajták. Fucino t. i. Rómától mintegy 80 $^{k}/_{m}$-nyire Celano és Avezzano városok közelében egy kraterszerű medence közepét foglalja el; kiömlései veszélyeztették a közeli szántóföldeket, kiszáradása után pedig bűzös levegő terjedt el a környéken. A legmagasabb és a legalacsonyabb vízállás közt a különbség mintegy 12 $^{m}/$ vala. Claudius császár körülbelül 11 éven át 30,000 rabszolgával dolgoztatott egy 5625 $^{m}/$ hosszú alagúton a Salviano hegyen keresztűl, hogy az összes vizet a közeli Lirisbe s így a tengerbe vezesse, mint az 400 évvel azelőtt az Albano tó (Róma közelében) vizével megtörtént; de hiába küzdött 19,000 gladiator annak ünnepélyes megnyitásánál, a vérrel áztatott víz még sem engedelmeskedett. Valószínűleg Narcissus s más udvaroncok az állam rovására takarékoskodtak a pénzzel, mert későbbi ásatásoknál a levezető csatorna célszerűnek bizonyúlt be. 1854-ben gyökeresebben fogtak a munkához és sikerült az egész tó vizét az alagúton át levezetni és nagy területű szántóföldet nyerni; azóta megszünt a mocsárláz is dühöngni. — Nálunk is a Sió csatornája idővel teljesen le fogja csapolni a Balaton tavát s így Magyarország egyik legnagyobb szépségétől fosztatik meg; mert a Balatonnak csak mint ilyennek van jelentősége: csendes, méla tükrét egyrészt szaggatott vulkanikus hegyek, melyeknek szelidebb lejtőin szőllők díszlenek, másrészt kis dombsorokkal váltakozó terjedelmes völgyek oly bájossá teszik környékét, hogy vetélkedik Olaszország dicsőített tavaival, ha nem is a környező természeti képek nagyszerűségével, de az egész keretnek harmonikus egymásba illésénél fogva.

Az ember a folyókat is kiszorítja medrökből és más utakat jelöl ki számukra, hogy a kereskedést elősegítsék és szántóföldjeit öntözzék. Az utazások eszközlésére és a kereskedelmi cikkek szállítására legelső közlekedő vonalok valának a természetes utak, melyek az Oceánok partjain, a növényben szükölködő homok, agyag és sziklasivatagokon keresztűl, a puszták sík vagy hullámos területein keresztűl vezettek. Ezeket kellett felhasználni, hogy a távol lakók egymással megismerkedjenek; de az ily utazások veszélyesek valának s így a haladást nagyon megnehezítették. Nagy haladásnak tekinthetjük a folyó útaknak megnyítását tutajok és csolnakok által, mert a folyók az összes területeket összekötik. De itt nem állott meg az ember, mert a kanyarúlatok, vízesések, rohamok, áradások és apadások

megzavarják a folyók szabályosságát és megakadályozzák gyorsaságukat s azért nem elegendők a művelt nemzetek céljainak kielégítésére. A civilizált ember csak önalkotta útakat ismer, melyeket tetszése szerint szabályozhat; azért a természetes folyó útakat mesterségesek fogják felváltani és a folyók csak a vademberek útai maradnak. Ama rettenetes csapás, mely a legutóbbi időben honunkat egy virágzó város elpusztulása által érte, talán arra fog birni bennünket, hogy mások példáján s magunk kárán okúlva a Tisza szabályozása által egy kedvező műközlekedést nyerjünk és az öntözés egy célszerű rendszerének felállítása által a folyton fenyegetett vidékeket óriási kertté alakítsuk.

Az ember már sok folyónak természetét változtatta meg az által, hogy megzabolázta s így kártalanná és saját céljaira alkalmatossá tevé. A folyók megfenyítésének és vad természetök megszelidítésének őskori nyomait látjuk a Nilus és Eufrat szabályozásában. A hagyományok tisztelettel emlékeznek meg azokról, kik a folyók kárthozó erejét megfékezték s csakugyan ezen sokszor századokig tartó munka nagyban mozdítá elő a műveltséget, mert elősegíté a közlekedést, szabályozta az árvizet s ez által sok vidék termékenységét és lakhatóságát előidézé. A szabályozás által sok vidék hydrographiai viszonyai egészen megváltoztak (a Rajna, a Pó). A folyók szabályozásához nem csak a gátak, a csatornák és a víztartók tartoznak, hanem ide sorolandók még a folyók medrében tett javítások, melyek a hajózás akadályait elhárítják (a Duna Gönyőnél és Orsovánál várakozik a correctióra).

A földmívetés összes munkái között legjobban változtatja a földszínét a csatornázás, mely már az ó-korban is nagyszerű mérvben foganatba vétetett. A fölösleges víznek lecsapolása által elvezettetik ama nedvesség, mely a talajt hűsíti és a növények gyökereit veszélyezteti; a nedvesítés által pedig kényünk-kedvünk szerint nyújtjuk a növényeknek a nedvük képzéséhez és szövetök építéséhez okvetetlenül megkivánt vizet. A földmívelés, napjainkban tudománynyá kezd válni s azzá is lesz, ha a chémia, a physika, a meteorologia és a növény-physiologia törvényeivel teljesen megismerkedünk. Az őskori egyiptomiak, kik a homoksivatagtól szoríttatva mintegy a Nil iszapjában — melyből véleményök szerint őseik keletkeztek — eltemetve vannak, vallásos szertartásnak tekintették az öntözést. Lombardiában, Toscanában az öntözés hatóságilag van szabályozva és egy Leonardo da Vinci, Michel Angelo, Galilei, Toricelli nevei szorosan összeforrtak a mezei gazdaság ez ágának történetével. Nagy gondot fordítanak az öntözésre Piemontban, Provenceban, Spanyolország keleti partjain, Roussillon grófságban; nagy folyók és folyamok mint a Pó, a Nilus, a Durance az öntözés rendszere által megapadnak, s ha a földmívelő óhaja teljesülne, mindezek eltünnének.

De az ember nem elégszik meg a felsővíz felhasználásával, hanem furásokat is eszközöl, hogy a vizet a föld gyomrából annak színére jönni

kényszerítse és növényeit nedvesítse: a franciák a legnagyobb sikerrel működnek ez irányban Algériában az oázok nagyobbitására és újak alkotására; ez által a természetöknél fogva terméketlen területek termékenyekké válnak.

A nagy városokban mindenütt kényszerítve van az ember tervszerűleg a csatornázáshoz fogni. Mint ismeretes, a nagy városok folyói és patakjai a lakosság összes piszkát felveszik s ez által megfertőztetnek. Igy pl. Londonban, a hol mintegy 400,000 ház és 3½ millió ember van, az összes piszok a város kloákjain át a Themzébe vándorolt; elképzelhetni, mily óriási egésségtelen anyag gyűlt meg e folyóban! Az apály alkalmával, midőn a folyó árja a lomha piszkos vizet a tenger felé vitte, félig folyékony mindenféle korhadt anyagból álló iszapzátonyok képződtek, melyek a környéket kellemetlen szaggal betöltötték; a dagály visszatérésével e zátonyok víz alá kerültek ugyan, de a piszok nagyobb része visszatért s így az emberek szemei előtt ide-oda vándorolt. E piszok eltávolítására az összes csatornákat (melyeknek hossza 140 ⁄m és másodpercenkint 23,000 köbméter vizet és piszkot képesek eltávolítani) a várostól 70 ⁄m-nyi távolságra vezették oly területre, melyről a híres Liebig azt mondta, hogy «ily homokon soha semmi sem fog nőni» s ott mintegy 60,000 hektár területet sikerült nyerni, mely annyi jó takarmányt szolgáltat, a mennyi elegendő 100,000 tehén eltartására; ez több mint a mennyi szükséges, hogy az egész város tejjel és vajjal elláttassék. A mi ez óriási városban néhány évvel azelőtt történt, az minden nagy városban ismétlődik, míg hasonlóképen nem gondoskodnak az egésségügy szabályozásával (Berlin). — Minthogy a nagy városok nélkülözik a jó ivóvizet, gondoskodniok kell róla. Róma az Apenninek vizét vezette falai közé; most Páris, Marseille, Glasgow, New-York, Chicago, Bécs vízvezetései felülmúlják a rómaiakét.

Igy a művelődés haladásával a folyók megszünnek az ember imádásának tárgyai lenni, az szembe száll velök s céljainak elérésére megfosztja őket elválasztó erejöktől, hidakat épít rajtok (Niagara felett, a Missisipin, Lőrinc folyamon át, ez utóbbi 3 ⁄m hosszú); alattuk közlekedik (London), sőt nagy városok némelyike mindkét partján terjeszkedik (Budapest, Drezda stb.), úgy hogy, míg rajtuk fel és alá terheket szállítanak, rajtok keresztül kocsik közlekednek.

Az éghajlat átváltoztatása.

A művelődés haladásával nem vagyunk annyira kitéve az idő viszontagságainak, mint elődeink; a civilisatio mindenféle eszközeivel ellátva némi függetlenséget vívtunk ki magunknak az athmosphæra változásai alól; mindazonáltal fontos érdekeink (különösen a földmívelőé és a hajósé) fenyegetve levén, de a természeti törvények ismerete által inge-

relve, tudósaink nem riadtak vissza azon fárasztó munkától, rendet és törvényeket keresni ott is, hol az elemek kényök kedvök szerint látszanak működni, megkezdték magában a levegőben is azon láthatatlan erők kutatását, melyek a légváltozás folytonos harcát előidézik. Biztos reményünk van, hogy idővel — az összes táviró vonalak felhasználása által — sikerül a metereologusoknak előre megmondani, mikor gyűjtse az arató nyári munkája gyümölcsét, mikor bocsátkozzék a hajós veszedelem nélkül a tengerre. Az idő megjövéndőlésénél sokkal fontosabb magának a klimának megváltoztatása. Az ember a földmívelés által mindenkor hatott a klima megváltoztatására; de ezen hatás többnyire csak véletlen vala és sokszor még megrontá vagy pedig élesítette az ellentételeket. A nagy városok, melyekben a hőmérséklet rendesen egy-két fokkal magasabb, ragadós betegségek fészkeivé lettek; itt a megmételyezett gőzök tüdőről tüdőre vándorolnak. Sok helyen a túlságos erdőirtás megzavará a természet egyensúlyát. A parlagon heverő föld egyszerű művelése is képes egész tartományok isothermáit, isothéráit és isochiménáit megváltoztatni: Svédország némely vidékein a túlságos erdőirtás következtében 14 nappal későbben köszön be a tavasz; az Alleghani hegység lejtőin a föld kiterjedt művelése által ingadozóbb lett az égalj az ősz a téli és a tél a tavaszi idő felé tolatott el. Az erdő, mint a tenger, mérsékli, az erdőirtás pedig élesíti a klima szélsőségeit. Franciaországban a Cevennekből lerohanó rettegett misztrál azóta pusztítja annyira Provence vidékét mióta az ottani erdők eltüntek. Kiváló tudósaink határozott véleménye szerint a Tisza veszedelmes pusztításait maga az ember okozta az által, hogy a Kárpátok lejtőin levő erdőket kiirtotta. A mocsárláz s egyéb betegségek fellépését sok helyütt az ember baltája okozta. Kétséget nem szenved, hogy az erdőirtás zavarja a víz lefolyását és evvel együtt az égalji viszonyokat, mert a víz szabályos lefolyását akadályozza: a fáknak egymásba kapaszkodó lombján át az eső csak cseppenkint hullhat alá, az erdő harasztján és a gyökereken keresztűl lassan szivárog a földbe; a fáktól megfosztott területen ellenben a helyett, hogy beszivárogna és később források alakjában kibugyogna, patakokat képezve a föld színén gyorsan folyik le. Fent a talaj kiszárad, lent pedig a víz gyorsan gyülemlik meg és pusztító árrá lesz, mint 1878-ban Miskolcnál és 1879-ben Szegednél.

De az ember észre tért; meggyőződött arról, hogy a mit elrontott, azt jóvá is teheti; tudja, hogy befásítás által megszüntetheti az égalj ellentételeit, egyenlőbben feloszthatja az esőt, hogy nedvesítés által szaporíthatja a csapadékokat, hogy a posványok kiszárítása által megtisztíthatja a talajt a rothadó anyagoktól és végre, hogy művelés által még a lakóhelyét is egészségesebbé teheti. Így tisztították meg a veszedelmes mocsárbűzöktől Toscanában a Chiana völgyét, hová még a fecske sem mert vetődni; a toscanai mérnökök erélye egészségessé tevé a régi Etruria maremmáit, mióta feltöltötték a parti posványokat és megakadályozták a

folyók torkolatainál a sós víznek az édessel való vegyülését. Európa számos háborúk és évszázadok kulturmunkájának megszakítása mellett, sőt a kultura bizonyos fokú hanyatlása dacára is egészséges világrészszé lőn lakóinak iparkodása következtében; jelenleg ugyanazon népek folytatják tevékenységöket Éjszak-Amerikában, a La-Plata vidékén, a Fok tartományban, Hindosztánban és egyebütt is. Az ember megismerkedett az együttes működés hatalmával; a tudomány is gazdagabb segédeszközöket nyújt; ez okból nem lesz nehéz az egész földkerekséget egészséges lakóhelylyé átváltoztatnia. Hiszen már az eszkimók bebizonyították, hogy az ember még oly vidékeken is fentarthatja magát, hol a tél a talajt kilenc hónapra kővé dermeszti, hol többé semmi fa sem nő, sőt még annyi uszadékfa sem található a mennyi egy lándsanyélre szükséges.

Az ember befolyása a növényzetre.

Az ember tevékenysége hol kártékonyan hol kedvezően hat az eredeti növényzet megváltoztatásában. Erdőink óriásai ritkúlnak a favágó csapásai alatt; ha elhullottak, nem pótolhatók többé, mert a természet századokat sőt tán évezredeket vett igénybe, hogy ez óriásokat nagyokká növelje. Éjszak-Amerikában nagyobbára lehullottak a fák óriásai, melyek a bevándorlók bámulatát felkeltették; mert az ember eredetileg kevesett gondolt az erdők szépségeivel és a jövendő nemzedék sorsával. A földmívelés terjeszkedése, a hajózás fokozott szükségletei és az ipar emelkedése még a középszerű fák sorait is folytonosan ritkítja. A játékok és gyujtófácskák gyárai, mindenféle ács- és építő-műhelyek egész erdőket használnak föl, melyeknek helyén alig ültetnek ismét fákat. Mintha az ember érzéketlen lenne a természet szépsége iránt, oly kevésbe veszi azt. Már a létért való küzdelemben, mely az egyes növényfajok között folyik, oda törekednek a közönségesebbek, hogy a gyöngébbeket és korlátoltabb hazával rendelkezőket kiszorítsák. Ezen eredeti rombolást elősegiti még az ember az által, hogy a hóditók terűletét nagyobbítja. Vándorlásában új vidékekre viszi a kulturmagvakat, művelése által pedig elfoglalja a hegyeket, a posványokat, a pusztákat, a hová a korlátoltabb fajok elmenekülhettek volna. Csatornái, útjai által a háza körül élősködöket és szántóföldjein burjánzókat tovább terjeszti, még pedig nemcsak ugyanazon égövek alatt, hanem a világ legtávolabb vidékeire is, hol az eredeti flórát kiszoritják, megsemmisítik.

Míg az ember törekvése egyedül a földművelésre szorítkozik, keveset törődik a nemek és fajok eredetiségével és változatosságával, általában a növényvilág szépségével: érdekeihez képest kénye szerint pusztit bennük; de ha a műveléshez a természet szépitése iránt táplált hajlam csatlakozik; ha a földmívelő ment lesz a megélhetés gondjaitól; ha megszünik a szük-

ség rabszolgája lenni: akkor óhaja szerint fogja átalakítani és a természet eredetiségét, új, az ízlés törvényeinek megfelelő modorban, fogja pótolni.

Az ember a növényeket szándékosan és önkénytelenül terjeszti. A kulturnövények terjesztése szándékos és így mesterségesnek nevezhető, itt az ember úgy járt el, hogy a táplálékúl vagy ipari célokra szolgálókat nagyon kiterjeszté: a rizs, a buza, a kukorica, a szőlő, a gyapot, a kávé külön-külön több millió hektár területet foglal el. A különböző gabnanemek, melyek az 500,000 növényfajhoz képest nagyon csekély számmal vannak, egymaguk az egész földszinének 50-ik részét foglalják el. Némely vidékeken mint pl. Éjszak-Amerikában és Oroszországban, több ezer hektárnyi gabnaföldeket lehet látni egy végtiben, melyek a tenger hullámzásához hasonlítanak, ha a szél mozgatja. Az ember szolgálatában álló növények annyira túl mentek eredeti hazájukon, hogy a 157 leggyakrabban művelt faj közöl valami 72 vadon nem fordúl elő vagy pedig a botanikusok kétkednek, hogy a vadonnövőkkel azonosak-e? Az éjszaki népek a földmívelést a sarkkörön túl az erdőhatáraig vitték. Az árpa, mely legközelebb haladt a sarkokhoz, Norvégia partjain a 66-ik szélességi fokig termeszthető, de védett völgyekben előfordúl Skandinávia legéjszakibb csücskében; más vidékeken, melyek nem állanak a Golf áramlat befolyása alatt azonban a sarkkörtől csak tetemes távolságra lehet művelni. De a jeges régiókban mindenütt, hol a civilizált ember letelepedett, Szibiriában, Labradoron, Grönlandon sikerült az ember gondoskodásának a mérsékelt öv zöldségét a burgonyát, az olasz káposztát, a répát, a salátát, a parajt meghonosítani. Svájc hegyeiben a földmívelés szintén átlépte a természetes határt: az Alpok némely völgyeiben a rozs-, az árpa-, a zabmezők egész az 1500—1600 ^{m} magasságig érnek, sőt a Val Tournancheban 1984 ^{m} magasságig vitték, tehát valami 700 ^{m}-rel az örökös hó határa fölé. Savoyában a legmagasabb falu 1798 ^{m} magasságban fekszik s mégis lakosai az Arc folyó által öntözött, aránylag termékeny területüknek «Bonneval» nevet adtak. E falusiak a déli lejtőkön nagy szivósággal rozsot és árpát vetnek; természetesen az aratással nagyon elkésnek, mert a havat fekete föld vagy zabpolyva beszórása által olvasztják és juniusban vetnek; sokszor a mezők még a következő évi augusztus végén vagy szeptember elején zöldek, tehát tizennégy hónap kell hozzá, hogy a gabona megérjék! A Vallisi Alpok éjszaki lejtőin 100 ^{m}-rel magasabbra ér a földmívelés, mint a déliéken; ez csak az éjszaki lakosság kiváló szorgalmának tulajdonítható.

Rosenthal 12,000 növényt sorol fel, melyek részint tápláló anyaguk, részint gyógyító hatásuk, részint pedig az ipar előmozdítása által használnak; de azon fő kulturnövények száma, melyek nélkül az embernek el kellene tünnie, nagyon csekély. Európa és nyugati Ázsia legtöbb hasznos növényt szolgáltatott az emberiségnek, mert a legrégibb idők óta az ó világ e része a földművelésnek felénél több kulturnövényt szolgáltatott.

A két India és a Szunda szigetek gazdag növényzete az összes földmívelési és iparnövények egy negyedét nyújtotta, a többi Déli Amerikából ered; ez utóbbi világrész csekély kiterjedésénél fogva aránylag leggazdagabb növényzettel dicsekedhetik. Afrika éjszaki része egyetlenegy nevezetes kulturnövény (a datolyapalma) hazája; míg Éjszak-Amerika, Ausztrália és Új-Zéland egyetlenegy fontos tápláló és ipari növénynyel sem járúlt az ember szükségleteinek fedezéséhez.

Mindazonáltal az ember a hasznos növények közöl csak keveset alkalmaz céljaira; sőt olyanokat is bevont kulturájába, melyek egészségét rontják, mint az opiumot szolgáltató mák, a dohány stb. Sok oly növény van még, különösen Amerikában, melyeknek fáján kívül a nedvét, kérgét, gyümölcsét és virágát fel lehetne használni. A legújabb időben is sikerült e tekintetben egy nevezetes hódítás a cinchonafának (Bolivia és Peru ős erdeiből) kulturnövénynyé való átváltoztatása által. A benszülöttek együgyüségökben nagyon vadon jártak el, levágták e fákat és úgy fosztották meg kérgöktől s ezen eljárás által önmagukat foszták meg százados kéregaratástól. Ez eljárás már e hasznos fák existentiáját is fenyegette, míg egy hollandi botanikusnak (Hatzel Károly) és egy angolnak (Markham Kelemen) nem sikerült a perui és boliviai kormány ébersége dacára egynehány cinchona növényt megkeríteni s Jáva szigetén és Indiában meghonosítani.

Az ember önkénytelenül is hozzájárul az oly növények terjesztéséhez, melyek akarata ellenére követték, s melyeket nem sikerült kiirtania. Ide tartozik a gaz egész serege, mely a kulturnövényekkel egyetemben terjedt el. Némely növények, mint a len, a kender, a dohány, a nyári vetés saját aszattal birnak. A valódi vetési gaz mint a szédítő vadóc, a buzavirág, az üszög, a pipacs csak a gabona közt található. A gazok még ott is mutatják az ember telepeit, a hol már többé nem tartózkodik, így pl. Grönlandban az egykori norvég gyarmatosok lakóhelyén még most is van egy babó, melyet a benszülöttek joggal a fehérek nyomdokainak neveznek. Némelyek az emberek ruháira, az állatokra, az árúkra, a hajókra, a kocsikra ragadnak és így terjeszkednek; némelyek pedig mint az euklium syriacum a török hadseregek nyomdokain egész Bécsig zarándokoltak.

Az ember befolyása az állatokra.

Az ember eredeti állapotában csak irtó küzdelemben élhetett az állatokkal. A létért való nagy harcot vérengzés nyitá meg: egyrészt az ember, másrészt a barlangi medve, az attikai oroszlán, a machærodus és az őskori nagy ragadozók úgy állottak egymással szemben, hogy kölcsönösen pusztítsák egymást, hogy saját pusztulásokban megnyugodjanak. E harc kétségkívül sokáig kétes vala, sőt talán sok helyen az ember pusztult el; de végre is a harc a ragadozók kárára dölt el és ezeknek kellett elpusztul-

niok; mert az ember ravaszabb levén mint az állatok, ügyesebb is a meglepésben és találékonyabb a mesterséges eszközök készítésében (mint a bunkó, a hegyezett csontok és a kőbalták), végre is győztes lett és egész állatnemeknek pusztulniok kellett. Nem tekintve azon állatfajokat, melyek a történet előtti őskorban kipusztultak, aránylag nem régi korszakban kiirtá vagy kiszorítá az ember Európa déli részeiből az oroszlánt, Irlandból az óriási szarvast, Angliából a farkast. A zerge nagyon megritkult az Alpokban, a bölény csak Oroszország egyik védett helyén fordúl még elő, a kánya Európában majdnem elpusztult. A bivaly, a rhinoceros és az elefánt is folytonosan hátrál az ember előtt s ma-holnap egészen el fognak tünni a földszinéről. A sűrűen népesített területeken lassan tünedeznek a vadon élő állatok és helyüket vonó és házi állataink a marha, a ló, a kutya, a sertés foglalják el. Azon madarak közől, melyeket az ember elpusztított, említendő: az alca impenis (Faröe szig.), a dodó (Mauritius szig.), a zarándoka (Réunion szig.), a psittacus rodericus (Rodrigues szig.), az epiorris (Madagaskaron), a 12 vagy 14 moafaj, az apteryx és palapteryx (Új-Zélandon). A Sandwich, Tahiti, Új-Zéland, Nordfolk és Szamoa szigeteken valami 7 nevezetes madárfaj van pusztuló félben vagy pedig egészen kiirtatott már az ember és annak kisérői a kutya és a macska által. Az óriási cetfélek közől a 10,000 ℔-nyi rhytina Stelleri, 30 év alatt tökéletesen elpusztult, ez nagy számban fordult elő a Behringi tengerszoros partjain, de 1768. óta egyet sem láttak többé, még csak tökéletes csontvázunk sincsen meg. A valódi cethalakat, melyek az amerikai háboru és a petroleum kiaknázása alkalmával rövid ideig pihentek, újabb időben oly dühvel üldözik, hogy ma-holnap kipusztulnak. A fókák évenkint százezrivel mészároltatnak le; sőt maguk a cápák napról-napra fogynak azon halakkal együtt, melyeket üldöznek. Valamint a féreg evő madarak pusztulásával veszélyesen szaporodnak a hangyák, a termiták, a sáskák, a hernyók és a bogarak; úgy az elenyészett cetfélék helyét az infusoriák és sugárállatok myriádjai foglalják el. Innét származik a tenger phosphorescentiája, melyet a régiek nem ismertek; ez igen szép látványt nyujt az embernek, csakhogy nagyon drága kárpótlás azon pusztitásokért, melyeket a halászok véghez vittek.

De nemcsak az ember hat zavarólag a faunára, hanem maguk az állatok is leszorítják a világ szinpadáról a harcra képtelenebb rokontársaikat. Valamint az európai növényzet, ha idegen continensekre jut, kiszorítja a belföldit, úgy az állatok is, ha megszokták a klimát, irtó háborút indítanak meg a régiek ellen. Az elvadult sertés elfoglalá Új-Zeeland erdeit; az új-zélandi patkány meghátrált a normann patkány előtt, mely az angol hajókkal oda került; ez utóbbi megint pusztulni kezd az európai patkány előtt. Az új-zeelandi légy kerüli európai vetélytársát, mely megtette az utat a világ körül, hogy a benszülöttet a szigetbeliek gunyhóiból kiüzze. A maorik sötét sejtelmökben azt mondják: valamint a fehérek patkánya a

mi patkányunkat, azok legye a miénket, a lóheréjök a mi fövenyünket megsemmisíti: úgy a fehér ember is véget vet a maoriknak. Az ember akaratlanul is előmozdítá az állatok elterjedését; bizonyos ragadozók, rágcsálók, külső és belső parasiták, különösen mindenféle férgek mindenhová követik az embert: a kánya követi a karavánokat, a delfin és a cápa a hajókat; az egerek és a patkányok hajókon minden világrészbe jutnak el; a veréb a földmívelőt követi; a légy a balha, a poloska elválhatatlan társai az embernek.

De az ember szándékosan is sokat tett az állatok elterjedésére, különösen megtelepítette azokat oly területeken, a hol elő nem fordultak, mint pl. Amerikába, mely eredetileg nagyon szegény volt házi állatokban. Azonkívül az állatoknál is, épen úgy mint a növényeknél, különféle új alakokat hozott létre, melyek szaporodnak és egyik másik céljának jobban felelnek meg, mint az eredeti alakok. Némely állatok testalkata annyira átváltozott az ember gondoskodása következtében, hogy pl. a sertésből egy zsírdarab vagy egy pár élő sódar, a hízlalt ökörből egy nagy beefsteak, a lóból egy élő gép lett. Az ember közbenjárása nélkül a vad lóból nem lett volna annyi különféle nemesített lófaj; az eb annyi faja sem jött volna létre az ember gondoskodása nélkül.

Az ember hatása a természet szépségére.

Ama csodálatra méltó tevékenység, melyet az ember a posványok és tavak kiszárításában, a közlekedés akadályainak eltávolításában, az állatok és növények elterjesztésében kifejtett, nagy fontosságú a földszínképének megváltoztatásában. E tevékenység — a népek társadalmi intézményei, szokásai, erkölcsei szerint — szépítő, de rutító is lehet. Az ember honát saját képére teremti: a barbár évszázadok folytában a vadság bélyegét süti földjére, míg a civilizált ember bizonyos bájt, kellemet kölcsönöz annak.

A vad nomád, vándor módjára pusztítja ama területet, melyen keresztül vonúl, kizsákmányolja a földet á nélkül, hogy gondos mívelés és ápolás által a rablott kincseket kipótolná, végre elpusztítja és lakatlanná teszi. Ilyen pusztítást számtalan példával lehetne illusztrálni: «a hová lép, ott nem nő többé fű», tartja közmondásunk, jelezni akarván déli szomszédunk pusztításait; Perzsia, Mezopotamia, Idumæa nagy része, Kis-Ázsia, Arábia némely helyei, «hol méz folyt», sűrűn valának benépesítve; most sivatagokká lőnek, melyeken csak rettegett rablók tanyáznak. Itália az éjszaki barbárok betörésekor már ki volt szivattyúzva esztelen rabszolgamunka által, az etruszkok és sikulok által jól mívelt területek 2000 év multával is puszták és egészségtelen maremmák maradtak. Hasonló okok tevék tönkre az új világrészben Carolina és Alabama területeit. Braziliában és Columbiában is csak még néhány év kell hozzá, hogy a rabló mező-

gazdaság pusztává változtassa a földet; mert ott lepörkölik az erdőket és a hamúba gabonát vetnek addig, míg csak a gaz el nem nyomja; ekkor ismét a gazt pörkölik le s annak hamújába kukoricát ültetnek, míg csak a haraszt és a rosz szagú ragadós fű, a capim gordura, nem teszi lehetetlenné a termést, melylyel a földmívelésnek vége szakad.

Az ember fejlődése szorosan összefügg a természettel: a terület és a népek között, melyeket az táplál, öszhang uralkodik s ha az ember a természetre rá teszi szentségtörő kezét, mindig meg is bánja. Hol a talaj elveszti a szépségét, a táj a költőiességet, ott gyengül a képzelő tehetség, elszegényül a szellem, az ember elbutúl és szolgaivá lesz. Sokhelyütt a civilisatio hanyatlása a hazai talaj esztelen kizsákmányolásával kezdődött meg: az ember kiirtá az erdőket, kiszárítá a forrásakat és lakóhelyét áradásoknak tevé ki, megrontá a klimát és városai körül bűzt lehelő posványokat teremtett; ha később ama föld, melylyel oly mostohán bánt el, megboszúlta magát, gyűlölni kezdé azt; minthogy pedig vadember módjára az erdőben nem talált új erőt, papjai és fejedelmei despotismusa alatt fokról-fokra hanyatlott. Itáliát a nagy földbirtokosok tevék tönkre; ezeket megint a rabszolga munka rontá meg. Spanyolország hanyatlását V. Károly ideje óta különféleképen magyarázgatták. Némelyek az amerikai arany kincseknek, mások az inquisitió által előidézett rémkorszaknak, ismét mások a zsidók kiüzésének, az autodaféknak és vallási üldözéseknek, sőt a centralisatiónak is tulajdoníták; ezeken kívül a hanyatlást ama szenvedély is előmozdítá, melylyel a madarak iránt tanusított félelemből kivágták az erdőket, mert a sárga, köves, kopasz föld szomorú visszataszító alakot öltött és 200 év óta folytonosan sülyed a lakosság, mind számban, mind szellemben; a kis madarak megboszulák magokat!

Sajnálattal kell bevallanunk, hogy napjainkig még a legműveltebb népek is többet ártottak mint használtak a természet szépségének; az emberi nem általában még nem tudott egészen kivergődni eredeti nyers állapotából. E pusztitás a kultura neme, a klima különfélesége, az erkölcsök és a nemzeti jellegek szerint nagyon különböző: az arabok, a spanyolok, a spanyol-amerikaiak, sőt mi is írtjuk a fákat és csökkentjük a talaj nedvességét; az olaszok becsülik ugyan a fák értékét, de megrutítják, mert a csonkítás által seprő alakot kölcsönöznek nekik; a németek és a franciák kis részekre osztják fel a földeket és külön-külön maggal vetik be; ez által tarkává válik a művelt föld; az éjszak-amerikaiak pedig csupa négyzetekre osztják fel a művelt területet, tekintet nélkül a talaj egyenetlenségeire; máshol megint minden birtokos fallal keríti be birtokát, mintha az erőd volna stb. De nemcsak a munkás osztály — türelmetlen élelmi törekvésében — ront a természet kellemein; hanem azok is, kik magukat a természet bámulóinak tartják, tervszerűleg járnak el a természet bájainak fosztagatásában. A nagy városok környékein csak rácsozaton át bámúlhatjuk a megcsonkított bokrokat és a virágtömegeket. A német fejedelmek képzelődé-

sökben elrútíták a legszebb vidékeket: hol a sziklafalakat izléstelen feliratokkal fertőztették meg, hol pedig a pázsitokat gyámoltalan szobrok által foszták meg eredeti szépségeiktől, vagy pedig őröket állítottak fel a legszebb kilátások elé. Az ember elbizottságában már arra is vetemedett, hogy a fák nedvének körözését megakadályozza és törpe, ördögies alakú fákat neveljen. Még a józan hollandi kereskedők is a mult században csak fehérre meszelt és körülmetélt fákban gyönyörködtek. A sinai császár kertészei a fák lehullott lombjait mesterségesekkel pótolák, melyeket illattal behintettek. Sőt Németország némely helyein, bádog pálmafákat lehet látni, mert ez által a természetes pálmák költségét megkimélik.

Az utazó legjobban tudja, miként járnak el nagyban azon tartományok lakói (pl. a svájciak), hová a touristák gyakran ellátogatnak; a festőibb részeket a magányosok és az üzérkedők csak pénzért mutogatják: minden szikla, barlang, vízesés, jegesek repedései sőt maga az echo is pénzért árúltatik; az ily helyeket deszkafallal kerítik el, hogy a nemfizető kilátását megakadályozzák. Az utazó magára a Niagara esésére sem ismer többé: rút gyárak, fogadók és rakodók emelkednek partjain; az üzérek felhasználják a vízesés szépségét és hazug hirdetéseiket a zúgó víz elé ragaszták; mások megint emelni vélvén a természet nagyszerűségét, sinai kioszkokat és góth tornyocskákat emeltek a folyó partjaira. Azon fák, melyeknek zöldje egykoron emelé a fehér habzó víz nagyszerűségét, ma már elpusztúltak az irgalmatlan fejsze alatt; maga a vízmennyiség napról napra csökken, azon érvágás következtében mely a gyárakhoz vezet, hogy kereket és gépet hajtson. Az ember jogában áll ugyan az eső víz hatalmas erejét felhasználni, de nem volna szabad a természeti szépségét haszontalanul megcsonkítani.

Hála a legújabb korszak egészséges felfogásának, mely a természet megcsonkítását, mint csupán a tudatlanság következményét, határozottan elitéli, a mai korszak embere nem törekszik oda, hogy a természet szépségét külsőleg utánozza vagy pedig merev, valótlan díszben feltűntesse; hanem minden iparkodása oda irányúl, hogy a természetet öszhangzásba hozza vívmányaival. Ha az ember avval kérkedik, hogy a természet lelke, el kell vállalnia a felelősséget a természet kellemeinek harmoniajáért; — elődeink hibáját pótolnunk kell.

A római hódítók vas korszakában és a középkor sötétségében, a rabszolga nem lelkesülhetett azon talaj iránt, melyet művelt, nem lehetett érzéke azon természet szépségei iránt, melynek közepette élte nyomorult életét; érzékének el kellett tompulnia: a lét keserű volta nem engedé csodálni a felhőket, a sziklákat, a fákat stb. Az úr akarata törvény vala előtte; az idegennel, az ellenséggel azonosíttatott. Ilyen körülmények között egyedül az érzéki élv, az erősebb (különösen saját ura) kigunyolása emelkedett érvényre; de ez nem szelidítheté érzékét a természet iránt. A természet pompái el voltak rejtve azok előtt, kik minden barlangban, minden sziklarepedésben, minden erdőben csak kisértő ször-

nyekèt láttak. — Ugyan milyen fogalmai lehettek a természet szépségeiről azon középkori szezeteseknek, kik térképeik széleire, az ismeretlen országokba se feledék oda pingálni a tüzet-hányó állatokat, a lólábú vagy halfarkú embereket, a vidra és bikafejű grifeket, a repülő gyökereket, a fejetlen, mellszemű törzseket ? !

Midőn a középkor harcai véget értek, mindenki oda törekedett, ha ép bőrrel szabadult meg a zavarokból, hogy kis, csendes magányt teremtsen magának ; a nagy természettől irtóztak, békét kivántak. Európa újjászületése óta a nagy forradalomig fejedelmek, tehetős magánosok magános ligeteket és berkeket választottak tanyául. Azon időbeli nyaralók a Genfi tónál pl. mind hátat fordítottak annak, a mi fogalmaink szerint szép, mert az ember irtózott a természet nagyszerűségétől.

De a jelenkori civilizátiónak fejei sem méltatják kellőn még a természet szépségeit ; mert inkább az ipar mint a művészet felé hajolván, az erőnek előnyt adnak a szépség felett. A jelenkor embere szükségleteihez alkalmazza a földet, hogy kincseit kiaknázza : bevonja azt az útak, a vasútak, a távirók hálózatával, termékenyíti a sivatagokat, megzabolázza a folyókat, lehordja a dombokat, hogy szétszórva használjanak neki, átfurja az Alpokat, az Andokat, a Kárpátokat ; összeköti a Középtengert a Vörössel és szándékában van a Pacific tengert az Atlantival összekötni ; szóval a néző és a munkás, elkapatva a siker fénye által, nem gondol mással mint a föld átalakításával és kiaknázásával. Ámde magasztos hivatását egész teljében felfogván, a földet felhasználja majd a nélkül, hogy szépségeitől megfoszsza. Az eszes gazda számol a természettel ; nem termeszt oly növényeket, melyeknek fejlődése előtte ismeretlen ; tudja, hogy a talajon nem szabad erőszakot elkövetnie ; szántóföldjétől kér tanácsot ; kutatja azok természetét és előnyeit, mielőtt vetését reájuk bízná. Így sikerült az amerikai shakernek a Mount-Libanon, a Hancouk és a Water-Vliet földjeit valódi paradicsommá átalakítani, mert a föld mívelése vallásos szertartásai közé tartozik, tiszteli azon fát, melyet ültet, a vetést, melyet vet, a patakot, mely földjén át vezet, s melyet öntözéseire felhasznál. — Kimélni kezdik a fákat, emelkednek az izléses nyaralók, nálunk erdőtörvényt hoztak, szóval mindenütt mutatkoznak jelek, hogy az ember anyagi érdekei tekintetéből is kezd megbarátkozni fenséges feladatával.

Napjainkban a tudomány okozta szellemi egyenlőség, a szabadságnak általánosúló szeretete, a folytonosan emelkedő egyetemesség érzete arra tanítottak, hogy a föld mindnyájunké ; az utazások mindinkább feltárják előttünk a természet szépségeit és ama öszhangot, mely a természeti erők között uralkodik. A tudomány emberei különösen csodálatra méltó igyekezetet fejtenek ki a természet kutatásában ; a kultura által előidézett, könnyen megközelíthető területeket felkeresik az utazók, a festők, a rajzolók és a photographusok legiói ; bejárják a földet a Jantsekiangtól az Amazonig ; felkeresik a méla tengereket ; behatolnak a sötét erdőkbe s különböző kifeje-

zésekben magasztalják a föld pompáit és ezen utazásokról hozott művészi ábrázolás által az otthon maradtakat is azon kellemes helyzetbe hozzák, hogy ezek is megismerhetik a föld képét alapvonásaiban. Kisebb számmal de a buvárlásban hasznosabbak a nomádokká lett tudósok, kiknek az egész világ tanulószobájukká lőn.

Az utazások közvetitése által a föld maga nemesíti az ember izlését: a ki bejárta a Pireneket, az Alpokat, a Kárpátokat, a ki tengerpartot és őserdőt látott, a vulkánok kráterjébe behatolt, — e nagyszerü látvány által a kisebbszerü vidékek valódi szépségeinek becsülésére is képesíttetik, s ha át kell változtatnia azokat, akkor csak a legnagyobb óvatossággal fogja tenni. Örömmel üdvözöljük ama nemes szenvedélyt, mely annyiakat hajt az erdőkbe, a tengerhez, a hegyek hasadékaiba s általában oda, hol a természet még a maga eredeti szépségében ragyog. A természeti erőknek közvetetlen szemlélése és vizsgálása első rendü nevelő eszközzé válik; az izomerő kiképzése és kifejtése mindenkinek szükséges; mily élvezetet nyujt a hegyek tetejére való felmászás és szédülés nélkül a mélységbe való bámulás, hol az ember belső erejének egyensulyát tanulmányozhatja és a természetet zavartalanul és fátyol nélkül közvetetlenül szemlélheti? Nagy szükség van arra, hogy a modern ember elődjei erényeit elsajátitsa a nélkül, hogy a civilizátio előnyeiről lemondjon: nekünk nem szabad megszégyenittetnünk a vad emberektől, az ügyesség, a természeti tünemények ismerete, erő és erély által. A görögök gyermekeiktől azt kivánták, hogy az erő, a kellem és a bátorság vitézei legyenek; a modern társaság is csak ugy menekül meg a bukástól ha az ifjuságot férfias erények gyakorlására fogja tanitani és visszavezetni a természethez. Az ilyen nevelés emeli a természet iránt a fogékonyságot; mert a tudatlanság és a szolgaság megsemmisíti a természetes érzéket, a tudomány és szabadság pedig ujra szüli. A föld egy óriási szervezet, mely szelei, árja, vízgőz és villamos erők által az ember szolgálatában áll és azon eszközökre utal, melyeknek segítségével azt egy óriási kertté (melyről a költők már régen álmodoznak) lehet átalakítani. A tudomány azonban nem fogja egyedül e boldog jövőt megterémthetni, hanem az ismeret haladásával karöltve kell járnia az erkölcsösség fejlesztésének. Mig a nemzetek harcban lesznek a képzelt határok miatt, mig az anyaföld a fejedelmek uralomvágya és a nemzetek dicsőségének szomja következtében számtalan szerencsétlen áldozat vérével áztatik; addig földünk nem válhatik azon paradicsommá, melyet a próféta megjövendöl. Mig a népeket a béke és igazság kötelékei nem füzik egymáshoz; addig földünk színe nem nyerheti el formáinak teljes öszhangját. Hogy valódi széppé legyen, kívánatos, hogy fiai szeretetben közeledjenek egymáshoz és megkössék a szabad népek szövetségét.

III. SZAKASZ.

EURÓPA.

Világhelyzetének, vízszíntes és függőleges tagoltságának, folyóinak, éghajlatának, növény- és állatvilágának befolyása a lakosság művéltségére.

Európa világhelyzeténél fogva vívta ki magának a többi világrészek fölött az anyagi és szellemi hegemoniát. E hegemonia nem alapszik valami véletlen történeti fejlődésen, hanem fölötte szerencsés és kiváltságos természeti viszonyok következménye. Ha Európát tisztán geometriai szempontból tekintjük, Ázsia félszigetének volna nevezhető, de természeti viszonyának alapján külön világrész neve illeti meg. A szárazföldi félgömb közepén az ember által lakott világ szivében fekszik, hová az emberiség fejlődéséhez kivántató anyagok mindenfelől összefolynak, hogy innét megtisztítva, nemesítve és éltetve az összes világtájak felé szétáradjanak. E centrum nemcsak mathematikai közepe a nagy területeknek, hanem a közvetítés feladatának is minden kellékeivel dicsekszik. Ha a szárazföld és a víz felosztását tekintjük, ez oly kedvező, hogy innét a világforgalom legkényelmesebb közlekedései nyúlnak minden felé: Ázsiával mintegy 2600 $^{K}/_{m}$-nyire függ össze; Afrikától és Amerikától tengerek választják el, melyek a tengeri közlekedés minden előnyeiben részesítik az európaiakat, mert nem oly nagy kiterjedésüek, mint a többi világrészeket szétválasztó óceánok. Délen az Ádriai tenger hasadékja a Vörös tengeren át Indiára utal; nyugaton a keskeny tengeren könnyen juthatni Amerikába, honnét, a panamai csatorna létre jötte után rövid út vezet Sinába; még éjszakra is csak Európából lehet legkényelmesebben hatolni. Második fontos előnye, hogy a mérsékelt öv közepén terül el. Égalja a forró öv lankasztó és a hidegöv dermesztő ellentéteivel szemben előmozdítja az állandó és szabályos munkálkodást s evvel együtt az ember szellemi fejlődését. Végre nincs világrész, melynek vízszintes tagoltsága és felszíne annyira kedvező volna az emberiség haladására, mint Európáé azáltal, hogy

1) Ter. 98500 □ mgr. Partfeil-a szigetezzel 43000 Km. Ekkor 1 Km. tengerpartra
csak 229 □ Km. szárad. A szigetek nélkül 32000 Km. " " " 291 □ Km

rendkívüli mérvben segíte elő az emberi közlekedést. A Közép tenger dús szigeteivel és hosszukás félszigeteivel a tengerre csábított; a hegységek nem gördítettek legyőzhetetlen akadályokat a közlekedés elé és a folyóknak szétsugározása megkönnyíté a bel- és külforgalmat. Méltán nevezhetjük tehát Európát az emberiség nevelőintézetének.

Vízszintes tagoltsága, a nagyságához képest, az összes világrészek között a legkedvezőbb. S egyes tagok alakúlása is a legszerencsésebb. Ha földrészünket Ázsia meghosszabbításának is tekintjük, látni fogjuk, hogy körvonalai ismét félszigetszerűen alakúltak. — Délen három ilyen félszigettel találkozunk, éjszakon ott van Skandinávia s a vele majdnem összefüggő Jütland, sőt a Brit szigeteket is a Calaisi csatorna létre jötte előtt a törzs kiszögellésének tekinthetjük. A tengerszorosok, a mily ritkák általában, épen oly fontosak. — Európa ezekben is bővelkedik, Éjszakon van a Kategat s a Szund; délen és délkeleten Afrikával és Ázsiával képezi a Gibraltárt (14 K/m széles), a Karthágói szorost és Hellespontot (2 K/m) a Bosporussal, melyek a Középtengert három medencére osztják. Mindezekhez világfontosságú események füzödnek. Ott, hol Sicilia Afrikához közeledik, az ókor legnevezetesebb tengeri hatalma keletkezett, mert innét legkényelmesebben lehetett uralkodni a Középtenger két medencéje fölött, különösen akkor, midőn még a hajósok nem merték elhagyni a partokat. Itt keletkezett, emelkedett és omlott össze Karthágó. A másik szoros Tarik arab hős nevét viseli, ki itt kelt át csapataival Európába; a mi meg nem történhetett volna, ha széles tengerág választja el a két földrészt, keskeny szoros helyett. Az arabokkal a keleti s részben az ókori görög kultura is újra feléledt Európában. A harmadik tengerszoroshoz Konstantinápoly bukása, (1453 ban) fűződik, mely szerencsétlenség csodálatos végzet által áldássá változtatott, mert az ozmánok által felriasztott byzantinusok nemcsak a régen eltünt görög irodalom termékeit hozták át a középkori Európába, hanem általok a görög nyelv a tudósok nyelvévé vált, ebből a forrásból eredt a 16-ik század új felvilágosúltsága is. Napjainkban is nagy megpróbáltatásnak tették ki eme szorosok Európát. Világrészünk területének nagyságához képest gazdag tagoltsága következtében a legnagyobb parthoszszal dicsekedik.[1] A lakosság ~~meg~~ a Landok, a Maremmák s a Jütlandi vaspart kivételével a partok felé mindinkább sűrűsödik; pedig tudva levő dolog, hogy az embereknek összétömörülése a műveltség emelkedésének mindig szükségképeni előföltétele. Európa törzsének zöme keletről nyugatra van irányozva, oly formán, hogy keletről nyugat felé mindinkább keskenyül, mert az utóbbi irányban az éjszaki és déli tengerágak mélyebbre és mélyebbre karolják át. A hosszaság és szélesség közt levő arány nem maradhatott befolyás nélkül az emberiség történetére. Minthogy a világrész keleti széle sokkal távolabbra van a nyugatitól, mint az éjszakié a déliétől, e nyugati irányban aránytalanúl nagyobb a tömörülés; így a népek mozgása és Ázsiából való terjeszkedése

sokkal gyorsabban fejeztetett be és tömörűit éjszak-déli irányban, mint a sokkal kiterjedtebb nyugat-keleti irányban, hol több nehézséggel járt a főtörzs egyik szélétől a másikig előre hatolni. Világos tehát, hogy az európai nemzetek, letelepedésök, államalakulásuk és terjeszkedésök idejében nem oda törekedtek, hogy a hosszú és szűk, keletről nyugatra vonuló öveket foglalják el, hanem területeik kikerekítésére és erőik gyűjtésére inkább az éjszak-déli irányt választák, hol a két oldalon elterülő tengerek természetes határokat képeztek. Ez oka, hogy a történelem folytán: nagyobb ethnographiai és politikai területek inkább kelet-nyugati irányban sorakoznak egymás mellé mint az éjszak-déliben és rendesen a törzs terűletét szélességi irányban egyik tengertől a másikig egészen kitöltik. Ilyen helyzetben találjuk Európa népességének fő ágait: a szlávokat, a germánokat és a románokat; ilyenben a nevezetesebb államokat Oroszország, Németország, Franciaország és Spanyolország (a múlt század közepén még Lengyelország is idejárul). A mondottak kiegészítésére meg kell még említeni, hogy a középső belterületek számos hajózható folyó által a tengeri fekvés előnyeiben is részt vesznek, s hogy Oroszországnak — mint Ázsia átmeneti tagjának — kivételével a törzs szélessége sehol sem nagyobb 700 $^{K}/_{m}$-nél, végül hogy semmi nagyobb természeti akadály nincsen az éjszaki és a déli part között, könnyen belátjuk, miért lett Európa a leggazdagabb világrészszé és a legváltozatosabb kulturélet bölcsőjévé.

F ü g g ő l e g e s tagoltság tekintetében is nagy változatosság mutatkozik; e szempontból Európa egyedűl áll a világrészek között. Mennyire szegény mellette e tekintetben Ausztrália terjedelmes egyhangú síkságával és csekély hegytagozattal vagy Afrika éjszaki részén nagy sivatagjával, keleten és délen pedig kiterjedt fensíkjaival? Némelyek Ázsia miniaturképének szeretik nevezni világrészünket; pedig mily óriási különbség van a kettő között! Ázsiában a nagyobb magasságú és hozzá áthághatatlan hegyektől körülvett fensíkok a földrész közepén vonulnak el folytonos falat képezve éjszaknyugat és délkelet közt, mi által a tagok mint a polyptörzs egyedei lazán függnek csak össze s önállóan tengetik életöket, míg Európában az alföld éppen középen vonúl el egyik tengertől a másikig. Általában földrészünkön a fensíkok egyhanguságukkal nagyon hátra maradnak, mert tekintve a kelet európai alföld csekély duzzadását, csak mintegy harmincad részét foglalják el az egész felszínnek. Európában éppen úgy, mint a két amerikai területen, két egyenlőtlen nagyságú főhegységgel találkozunk, melyeket egy kiterjedt síkság választ el egymástól. De a két világrészben a hegyek által elválasztott vidékek iránya és elzárkózottsága lényegesen különböző: Amerikában csak kelet és nyugat közti ellentétekkel találkozunk és Éjszak-Amerikában három egész század kellett míg e világrész két oldala élénkebb forgalomba lépett egymással; Európában ellenben a síkság éppen nyugat-keleti irányban mozdítá elő a népvándorlást. Ezenkívül az európai hegységeknek alakulata is éles ellen

tétben van például az amerikai Cordillerák egyhangú alakulatával. Az európai hegységek mindenütt folyóvölgyek és számos járható hágók által áttörve nem képeznek válaszfalakat. A nyugatról keletre vonuló szárazföldi főtengely, mely a Pirenék, az Alpok és a Balkán által jelöltetik pl. nem középponti helyzetű ugyan, de nincs is annyira a világrész egyik szélére szorítva mint Amerikában. E kedvezőbb tagoltság előnyei abban is nyilvánúlnak, hogy a különböző tehetséges népek kényelmesebben cserélhetik ki vívmányaikat; de *előmozdítá e tagoltság az idegen kultura* befogadását is. Ez nagyon fontos, ha meggondoljuk, hogy Európa valami négy vagy öt század leszámításával mindig elfogadó fél vala.

Vízrajzi tekintetben is kiváltságosnak látszik Európa. Folyóinál hiába keresnők a többi világrészek nagyszerű jelenségeit, sőt folyóink még kevésbbé mérkőzhetnek más világrészek óriásaival, mint hegyeink, mert már maga a terület változatossága is akadályozza ily folyóóriások kifejlődését. Fő előnye abban áll, hogy jobban vannak elosztva, mint a többi continenseken. Míg Amerika folyói csak egy irányban haladnak, Afrikában plateau folyók vannak, melyek csak alsó folyásukban hajózhatók; Ázsiában meg az iker folyórendszer túlnyomó; addig Európában a folyók minden irányban sugároznak szét. Még a vízválasztók is könnyen léphetők át s így a folyók is könnyen hozhatók egymással összeköttetésbe.

Európa kedvező tagoltságához és hydrographiájához a kivánható legkedvezőbb klima-viszonyok járúlnak. A tenger mély bevágásai eltompítják az időjárásban az éles ellentéteket. A melegség oly egyenlően van felosztva, hogy a mérsékelt nyarakat enyhe telek követik. Az isanomal vonalok világosan mutatják, hogy egyenlő szélességi fokok alatt az összes világrészek közt Európának vannak legmelegebb nyarai és legszelidebb telei. A csapadék egyenlő eloszlására nagy befolyással van világrészünk félszigetszerű karcsúsága és a hossz tengely iránya. Hol a partok éjszakról délre terjeszkednek és az esőthozó szelek közvetetlenűl a magas hegységek lejtőin csapódnak le; ott a gerincek háta mögött rendesen vízszegény öv fog képződni, mint Amerihában s Ausztráliában. Európában ez nem történhetik meg, mert az Atlanti tenger felől jövő esős felhők sokszor bosszantásunkra egész éjszaki Európát elfödik, a nélkül, hogy keresztben emelkedő magaslatok képesek volnának, a belső területek rovására, a csapadék egyenlő eloszlását megzavarni. Főhegységeink az Alpok és azok folytatásai két klimafélre osztják a földrészt, t. i. éjszaki és déli Európára; az egyik övben földművelés uralkodik ekével, őszszel a fák lehullatják lombjaikat, a másik parti övben pedig ásó kultura a túlnyomó és a bokrok és növények örökzöldek. A világrész keleti szélén a Pontus és a Kaspitó partjain egy harmadik öv jelezhető, más életviszonyokkal: a pusztai élettel. Ez szűk szalag alakjában kezdődik, tovább azután nagyobb méreteket ölt. E klimaellentétek korán élénk forgalmat idéztek elő, mert

az éjszakiak is, meg a déliek is külön termékeket hozhattak a forgalomba, s ez ellentétes termékeknek már az idegen és új után való kapkodás ingere is nagy kelendőséget biztositott.

A növény- és állatvilág szorosan összefügg a klimával; miként ezt, azonképen az állat- és növényvilágot több övre lehet felosztani, úgymint;

1. A melegebb mérsékelt vagy a déleurópai övre, melyhez a Középtenger melléke tartozik. Ez az öv az örökzöld növények hazája, melyek vastag kérgöknél fogva az erőteljes fejlődés korszaka után a szárazság idejét kiállják, a nélkül, hogy sok nedvet veszítenének. Főkulturnövények az olajfa (a hegyek és a spanyol fensík kivételével), a déli nemes gyümölcsök (citrom, narancs), a füge. pisztácea, mandola, gesztenye, mely gyümölcsök a lakosság táplálékának nevezetes részét képezik; a kitűnő borok közöl a világkereskedésben különösen ismeretesek a portoi, a xeresi, a malagai, az alicantei (Spanyolországban), a frontignani, a lüneli (déli Franciaországban); az olasz és a görög borok (chiosi, malvaziai, móreai) jelentéktelen szerepet játszanak. Európa ezen része nagyon kedvez a fatenyészetnek, ez okból a századok folyamában a szántóföldek nagy része a jövedelmezőbb kertészet számára foglaltatott le, úgy, hogy a mezei és kerti gazdálkodás egyesíttetett s ma a szántóföldeket szilfák, javorfák, nyárfák, a felfelé kúszó rekenyök által kis parcellákra osztják, melyek közepén olaj-, a füge- és az eperfák alacsony törzsei állanak, a nélkül, hogy a gabnavetés növekedését akadályoznák. Az ó-európai gabnaneműekhez csatlakoznak a rizs, a szorgho, a kölesfélék; azonkivül a hüvelyes vetemények, mint: a borsó, a bab, a bagolcsa. A cukornád és a gyapot ez öv déli részének trópikus jelleget kölcsönöz, melyet még a pálma, az agáve és az élő kerítésekre alkalmazott két kaktuszfaj emel. Sicilia és Andaluzia védett helyein még a banán is előfordul. Az erdei fák közöl említendők a cserfa (Spanyolország), a tölgyek ehető gyümölcsökkel (Quercus ilex) és a szelid fenyőfák (piniak) festői alakjai, ezekhez a csatlakoznak a ciprus, a mirtus és az oleánder, valamint a Spanyolországban messze elterjedt cisztusrózsák mint jellegző növények. Ez övnél különösen, mint Európánál általában kiemelendő, hogy a legszebb adományok idegen vidékről valók.

Ezen őskori történettel dicsekvő övnek kevés jellemző állatja van. A tarajos sül és a dámszarvas helylyel-közzel előfordul még, valamint a muflon is (Sardinia és Görögország hegyeiben). A szarvasmarha és a lótenyésztés jelentéktelen. A juhtenyésztés, a gyapjúnemesítés e kedvező égalj alatt jeles fajokat (Spanyolországban és Angliában) hozott létre, de csupán Spanyolországban és Göröghonban képezi a nemzeti jólét főágát. A szamárnak és az öszvérnek ez a valódi hazája (4·5 millió esik egész Európára, e számból ide esik 4·2 millió.) A szederfa biztos alapja a selyembogár tenyésztésnek (Itália és déli Francziaország). A cochenillet csupán Spanyolország kaktusain tenyésztik csekély mértékben. A tenger halakban szegény,

csak a tinnhalászat képez jövedelmezőbb forrást, sőt a számos böjt szükségessé teszi a behozatalt.

2. A mérsékelt közép övbe Francziaországot, Németország déli és középső részét, Lombardiát, Magyarországot (a hegyes vidékek kivételével), Romániát, a Balkántól éjszakra fekvő területet és Krim félszigetet sorozzuk. A növények életét megszakítja a rövid tél. Jellemző növények a szőlő; a nyugati rész termékei könnyü italt szolgáltatnak, de a szárazföldi keleti rész forró nyarai oly borokat érlelnek, melyek a déliekkel vetélkednek. Nemzetgazdasági szempontból fontos a bortermesztés Francziaországban (bordeaux-i, burgundi és champagne-i), a Rajnai Poroszországban és Magyarországban. A gyümölcs-termesztésben kitünik különösen éjszaki Francziaország (cider). Az occupált területen és Szerbiában a szilvafák egész erdőket képeznek. A füge, a mandola és a gesztenye is felhatol ez öv déli részébe, de nem bir jelentőséggel. A földmivelés valódi hazája ez. Itt vannak Európa élestárai (Magyarország, Oláhalföld és Közép-Oroszország); a régi európai gabnaneműeken kívül a kukoriczát, a burgonyát, a kendert és a lent (Oroszország) termesztik nagyban. A szántóföldek legnagyobb részén búzát termesztenek. Az erdők bükk-, tölgy- és különböző tűlevelü fákból (különös jegenyefenyü- és erdei fenyükből) állanak.

Ez öv sűrűn népesített nyugati részén csak kevés jellemző vadállat fordúl elő; keleten még gyakoriak a medvék, a hiúzok és a farkasok. Az Alpokban van még zerge, marmota és vadkecske. A rétek előmozdítják a marhatenyésztést; selyemtenyésztés csak szórványos. Említésre méltó még a méhtenyésztés (különösen Oroszországban).

3. A mérsékelt éjszaki övben a nyár és tél egyenlően hosszú, de néha a nyarak rövidebbek is. Itt fő-gabnatermény a rozs. Ezt, valamint az árpát és zabot részint őszszel részint tavaszszal vetik. A gabnaneműek mellett termesztenek még kendert, lent, komlót és takarmánynövényeket. A rét, legelő és az erdő sokkal nagyobb területet foglalnak el, mint az előbbi övben. A déli részeken előfordul még a bükkfa, sőt a tölgy az éjszaki szélekig előjön, azonban az erdők tulajdonképeni fája a fenyű, a gyalogfenyű s a nyirfa (mely a délibb övben csak a hegyeken volt található) itt nő legdúsabban. A gyümölcs termesztése mellett nagy bőségben vannak az ehető bogyók.

Az előbbi öv vadállatai mellett előfordul a szarvas, az öz, az iramszarvas és védett helyen a bölény. A szarmasmarha juh és lótenyésztést itt üzik a legnagyobb gonddal. A német tenger gazdag halakban (héring).

4. A hideg övbe Európa éjszaki része tartozik. A nyár csak három hónap, csak kis s különösen védett helyen terem kevés zab és árpa. A gabonát másfelől hozzák be. Az erdők vegetatiója fajokban nagyon szegény és az egyes fák is többnyire korcsnövésűek.

A rétek hiánya miatt a marhatenyésztés csekély, a tehén beéri a halmaradékkal is; legtöbb a kecske és a juh (Faröer és Izland szigeten). Különös fontosságu ez éghajlatra az iramszarvas, a lappok és a szamojedek

egyedűli gazdasága. A vadállatok többnyire bundások, ehető alig fordúl elő. Annál nagyobb azonban a halbőség; a halászat a lakosok főfoglalkozása és jövedelmük forrása, a hal élelmi szerük, világító anyaguk s még takarmányul s trágyául is szolgál — szóval a jólét mértékének tekinthető. Éppen oly nagy a vízi madarak száma, melyeknek tojásai és tolluk kiterjedt kereskedés tárgyait képezik.

Összefoglalva a mondottakat, látjuk, hogy az európai flóra nem mérközhetik ugyan az idegen óriásokkal, színre és illatra nézve sem állja meg velök a versenyt; de a változatosság és a hasznosság tekintetében egyedűl áll a világrészek között. Az európai fauna is megfelel a világrész tagoltságának: az állatóriások hiányzanak, a ragadozók is kis számmal vannak, általában a colossális, a pompás és a mérges háttérbe szorul a hasznos és az emberi szolgálatban álló előtt, mert a hasznos házi állatok sehol sincsenek nagyobb számban és nemesebb alakban, mint Európában, mely a világrészek közt leghatározottabban felel meg az emberiség haladásának.

Mindazáltal félreismernők a művelődéstörténet menetét, ha azt gondolnók, hogy az európaiaknak minden időben ki kellett válniok a műveltségben csak azért, mert oly kedvező világrész jutott nekik hazáúl. A műveltség alacsony fokán álló és tehetségnélkül tengődő törzseknek nem sokat használ a kedvező tagoltság. Mint ismeretes, a keletet kell dicsőitenünk mint az összes népboldogító találmányok, a társadalmi javítások és e szellemi vívmányok szülőanyját; bár népei napjainkban a műveltség alacsony fokán t. i. az absolut monarchia fokán maradtak, melyet többé kevésbé szelidít a theokratia; de nem birt megszabadulni a soknejűség átkától, melynél a testvéri szeretet nem fogamzhatik és a hárem cselszövényei és a házi forradalmak folytonosan változtatják a dynastiákat. Az árja népcsaládot illeti meg az érdem, hogy az emberi műveltség és a társadalmi tagoltság jobb útra tereltetett és a felvilágosúltság másfelé költözött.

Az árja népek között mindenek előtt a rómaiak tünnek fel társadalmi tehetségeik által. Ők legjobban értettek a társadalom rendezéséhez, a hadsereg szervezéséhez és a jog és vagyon kételyeinek eloszlalásához. A keleten a kényuralmak csak kényuralmak romjain keletkeztek, a polgári társaság legelső csirái a nyugoti árjáknál fejlődtek ki. Az emberiség üdvére éppen a rómaiak telepedtek le azon középső félszigeten, melynek középponti helyzeténél fogva hivatása vala, hogy a világuralmat megállapítsa. Így történt, hogy időszámításunk előtt a műveltség súlypontja a Középtenger keleti széléről annak éjszaki partjaihoz, a legszélsőbb keleti partjairól a középbe, a keleti medenczéből a nyugatiba tétetett át. A római uralom legáldásosabb munkája Hispania lassú elfoglalása, Gallia és Britannia gyors legyőzetése, s a Germániába való nyomulás. A rómaiak igényteleneknek és köznapiasoknak látszó tettei valának éppen azok, melyeket leginkább kell dicsőitenünk: útakat építettek, mérföld-köveket és őrhelyeket emeltek; ők tanítottak arra, miként kell kőházakat építeni s miként kell azokat árkok és gátok által

egyesíteni. Városaik által a lakosság polgári (városi) és mezeire osztatott fel s ők voltak az elsők, kik megmutatták, miként kell azokat igazgatni. A gall és a brit keltáknál ez átalakulás már megtörtént, de ősi nyelvükbe került, úgy hogy annak némi maradványai csak a megközelíthetetlen hegyek között tarthatták fel magukat napjainkig, mint pl. Aquitaniában a baszk, Walesben, Skóthonban és Irországban a kelta nyelv. Hogy a germán törzsek megőrizték nyelvüket, az leginkább az égalj zordonságának, a talaj megközelíthetetlenségének a római uralom rövid tartamának, de a hatalmas hegység válaszfalának is tulajdonítható, mert míg a latin műveltség könnyen hatolhatott a nyilt Galliába, addig Germániába nem törhetett magának útat egyenesen éjszakra, hanem kerülőkön kellett előre nyomulnia délnyugatról és nyugatról.

Éjszaki Európa műveltségének emelkedésével a geogr. tagoltság lassan elveszté értékét és méltóságát. A folyók mellett városok keletkeznek, az ipar és kereskedés felvirágzik és így a Középtenger éjszaki partjain Marseille, Barcelona, Sevilla, Pisa, Genua és Velence, tengeri uralmat alapítanak. A jóllét, nem sokáig tartott, maguk az italiai tengeri hatalmak változtatták meg Európa művelődés történeti körvonalainak fontosságát, 1318-ban a velenczei gályák hoztak először indiai árukat Antwerpen piaczára; az igaz, hogy már azelőtt ugyanazon az úton (gibraltári tenger szoroson át) már jártak hajók, de a tengeri veszélyektől s a tengeri rablók leselkedésétől való félelem miatt a kereskedők jobban szerették a szárazföldi útakat. E lépés azonban kivezette a hajóst az Atlanti óceánra. Csakhamar felfedezték a Kanári és az Azóvi szigeteket. A középtengeri hajósok példájára a portugalok is tengerre szállnak s Lissabon első rangú kikötővé lesz. Ez a nyugati új világ és az indiai út felfedezése a Középtenger eleinte lassú, később gyors hanyatlását és beltengerré sülyedését vonta maga után. Ezentúl Európának a világoceán partjain lakó népei élvezik legjobban e világrész geogr. kedvezményét. Minél fontosabbakká lőnek a tengeren túl fekvő terűletek, annál magasabbra emelkedett az oceánparti vidékek értéke.

A történet menete mutatja, hogy a jégkorszakban világrészünk kedvező körvonalai és természeti viszonyai parlagon heverő kiváltságok valának; meggyőződtünk arról, hogy a legrégibb műveltség ott kezdődik, hogy Afrika és Ázsia találkozásánál a Nilus folyik; továbbá láttuk, hogy Európa déli részei a keleti kultura befogadására nagyon is alkalmasak valának; de meggyőződhettünk arról is, hogy e tagoltság elveszté kiváló fontosságát, mihelyt az emberi tevékenység fokozásával az illető természeti viszonyok értéke megváltozott. Az ember munkája tehát még a természeti viszonyok kedvezősége fölött áll. Mert a geographiai kiváltságok is mulandók. A művelődéstörténet lánczolatában a Középtenger csak egy lánczszem vala, mely összeköté az őskort az új korral; ki tudja nem lesz-e Európa is csak rövid ideig az emberiség legnemesebb törekvéseinek színhelye? Tőlünk nyugatra az új világrészt két oldalról is oceánok veszik körűl; a fiatal nép vegyülete

gyorsan szaporodik; ha egykoron ez óriási színhelyen megoldatnak a legmagasabb feladatok, akkor Európa visszaszorul a történet szinterén. A hellenek, mint szigeteknek, jól tagozott félszigeteknek, földszorosoknak és hegyek által külön medenczékre osztott területeknek birtokosai a politikai kis gazdálkodás minden jó oldalát élvezék, melyek kedvezők valának ugyan a szellemi változatosság kifejtésére, de megakadályozák a nagyobb nemzeti vállalatokat; s így lejárván az idejök, feledékenységbe jutottak. Európa hasonlóképen legkedvezőbb az élesen megkülönböztetett népek fejlődésére; de kérdés, valjon a természetes határok által kijelölt államalakulások, a népeknek erősen kifejtett jellegzetessége, nem lesz-e oly kicsinyes mint a görögök magányélete, ha nagyobb történeti vívmányok ideje bekövetkezik? Vagy talán kikerűli a mulandóság sorsát s tagoltsága előnyeit nem veszti el, mint egyes részei elveszíték?

Európa népessége és államai.

Európa népességét a kaukázihoz és mongol fajtához szokták sorozni; ez utóbbi csupán ősi nyelvét tartotta meg, testileg keveredés által annyira átváltozott, hogy tulajdonképen őt is a kaukázi fajtához kell soroznunk.

A kaukázi fajtához Európa lakosságának azon tulnyomó része tartozik, mely az indo-európai nyelvet beszéli. E fajtát két részre osztthatjuk, a szerint, mint ezek vagy Kis-Ázsián keresztül, vagy pedig a Kaukázustól éjszakra nyiló kapun nyomultak Európába.

Az előbbiekhez tartoznak:

1. A pelazg vagy a görög család, melyhez a helleneken kívül még a macedonokat és az epirusiakat sorozzuk, sőt Itália déli részének őslakossága is ide foglalható. Képviselői mai nap az uj görögök a Görög királyságban és a Kis-Ázsia parti városaiban. 2. A thrák család, hová a trákok, a getek, az illyrek és a pannonok tartoztak. Az Ádria partján lakó albán törzs, (melynek nyelve már nagyon kevert) utolsó maradványa e családnak. 3. Az italiai család, hová az umbrok, a latinok, a sabinok s a többi italiai népek tartoztak, kik között a római uralom a latin nyelvet tevé uralkodóvá. Ez a nyelv később Európa nyugati és déli részein is elterjedt s a római uralom bukásával külön nyelveknek lett anyjává, melyekben a latin grammatikai alkat és az eredeti népnyelv gazdag szókincse van keverve. E nyelveket eleinte csak a nép beszélte, mert a tudósok a latin mellett rajongtak, később azonban általánossá lőnek és mindegyiknek gazdag, külön irodalma lett. Ide tartozik: a portugal, a spanyol, a provençal (most már nem használtatik irodalmi nyelvül), a franczia, a rhaeto-román (az Alpok nehány völgyére szorítkozik csupán), az olasz és az oláh (román). E nyelveket románoknak szoktuk nevezni és leginkább Európa délnyugati részén (Bretagne és Baszk tartomány kivételével) vannak elterjedve, csupán az oláh foglal el külön kis területet.

A második népcsaládhoz számítjuk:

1. A keltákat, kik nagyon korán értek Európa nyugati részeibe, miután a történeti időszakban már nyugatról keletre, tehát vissza felé látjuk vándorolni őket, így pl. nagyon korán léptek át az Alpokon és kiszorítván az etruskokat a Pó síkságáról, e terület róluk Gallia Cisalpinának neveztetett. Sőt az Al-Dunával, Kis-Ázsiában is hódítottak (275. Kr. e.); itt azonban elgörögösödtek. Jelenleg csak Bretagneban, Walesban, Irland és Skótia félre eső részein tartották ősi jellegüket meg, máshol mindenhol romanizálódtak vagy germanizálódtak.

2. A szlávok az ó-korban a mai Oroszország közepéből Lengyelországon és a Kárpátokon át a germánokat követték nyugatra egészen az Elbáig, a Fichtelhegységig és a Cseherdőig, míg a germánoknak vissza felé való nyomulása által tovább keletre tolattak. A középkor elejétől a keleti Alpokban és a Balkán félszigeten egész Moreáig terjeszkedtek el (a vindek és szorabok). Jelenleg (a kisebb szigetektől eltekintve) két fő csoportot képeznek: Egy nagyobb éjszakit, mely majdnem az egész keleti Európát elfoglalja és ékszerüen nyomul Európa szive felé; de ezeknek éle germanizálás által eltompult. Ide tartoznak az oroszok, a ruthenek, a lengyelek, a szlovákok (tótok) és a csehek. Második, kisebb déli csoportba, mely az előbbeniektől az oláhok, magyarok és németek által van elválasztva, a Balkán félszigeten lakó bulgárok, a szerbek, a horvátok és szlovének tartoznak. A Keleti tenger partjain lakó lett család szintén közel áll a szlávhoz.

3. A germánok a Visztulától a Keleti tengerig nyuló területen a szlávokkal vannak keverve; innét egész a Rajnáig lakik a germánság zöme, innét terjeszkedtek Skandináviába és Britanniába. Vándorlásuk a történetből ismeretes. Három főcsoportra oszthatjuk, u. m.: a skandinávokra, a németekre és angolokra; a góthok már kihaltak. Az első csoport ősi nyelve még csak Izlandon és Faröer szigeteken van meg; a kontinensen svéd és dán ágra oszlik. A másikhoz tartoznak a németek, a hollandok, a frizek és flamanok (hochdeutsch, niederdeutsch és plattdeutsch). A harmadikhoz az angolok, kiknek nyelvébe sok franczia és más idegen szó vegyült. A germánok Európa közepének legnagyobb részét lakják, románok, szlávok és magyarok által vannak körülvéve.

Az árja népcsaládhoz tartoznak az egész kontinensen elszórt czigányok; a sémi családhoz tartozó zsidók, kik a keresztény államok közepette nagy elszigeteltségben éltek s így arczvonásaikat és testalkatukat megőrizték, nyelvök azonban az illető államokéhoz alkalmazkodott. Sémi törzshöz tartozó népek a phönici-karthagói uralom korszakában, később pedig az arabok terjeszkedése alkalmával jutottak Európába, de az első korszak csak neveket hagyott hátra, a másiknak is csak kevés nyomai maradtak Spanyolországban. Napjainkban az arabok az olaszokkal vegyülve Malta szigeten fordulnak elő.

Éjszaki Afrikából az iberek vándoroltak Európába és Spanyolország-

ban, déli Galliában és Liguriában települtek le; ezeknek maradványai az Ebro forrásánál és a nyugati Pirenékben lakó baszkok.

A kaukázi népfajtához kell számítanunk a finn-, magyar- és a török-tatár népcsoportot, bár a külföldiek rendesen a mongol fajtához sorozzák is.

A finn-ág több kisebb-nagyobb területen elszórva Európa keleti vidékén lakik. Legfontosabbak köztük a tulajdonképeni finnek (Finlandban), kiktől délre vannak az eszthek, éjszakra Lapphonban és Skandináviában a csekély számu lappok. Európa éjszak-keleti szögletében a Pecsora forrásának vidékén van a másik finn népcsoport a finn-szamojedek, ezektől délre a permiekek, szürjének s egyéb apróbb törzsek. A közép Volga és a Káma partjain külön-külön területen laknak az ugynevezett volgafinnek.

A magyarok a kilenczedik század vége felé a mai Magyarország közepén telepedtek le s ugy terjeszkedtek tovább keletre Erdélybe. (Székelyek.)

Még elszórtabb a török-tatár népcsoport, melyhez az Ural déli részein lakó baskirok és a középső Volga mellett szétszórt területeken lakó tatárok tartoznak. Kazan környékén, a Krimben s a Kaukázustól éjszakra vannak a nogaitatárok; a Kaspitó és a déli Ural közt fekvő pusztákon pedig a kirgizek. A Volga alsó mellékén és a Manits mélyföldjén lakó kalmukok inkább a mongol fajtához tartoznak már. Az utóbbi törzsek közt a törökök vagy ozmánok hatottak a legnyugatibb területekre, hol kisebb-nagyobb nyelvszigeteket képezve, a Balkán félszigeten a szlávok és az uj görögök közt élnek.

E népvegyület daczára Európa népessége vallási és műveltségi kötelékek által összefüzve, bizonyos egységet mutat, mert van egy európai, de nincs egy ázsiai általános történelem. A mi a vallást illeti, három főfelekezetében a keresztény vallás az uralkodó; 300 millió keresztény mellett valami 5—6 millió héber s körül-belül ugyanannyi mohamedán marad; a pogányok száma (keleti Oroszországban) nagyon csekély. — Európa népességének olyan szószoros értelmében egységéről, minőt pl. a több száz millió sinai képez, nem beszélhetünk. Nemcsak származásra, nyelvre és vallásra különböznek az egyes törzsek, hanem lényeges különbség van a politikai alakulásban, a történeti konstellációban és a műveltségben is. Az európai népek közt meg lehetne különböztetni az elenyésző, tengő, virágzó és ébredő népeket (felsorolásuk a történet alapján!) — Jelenleg Európa a nemzetiségek küzdelmének képét nyujtja éppen úgy, miként az előbbi századokban a vallásos küzdelmekét; e folytonos harcz éberségben tartja az összeséget és megóvja az elgyengüléstől.

Az utóbbi tizedek nemzetiségi harcainak korszakában, az egyes államok belső és külső történetére lényeges befolyással vala a nemzetiségek szerint való csoportosulás. Európában ez idő szerint nem lehet többé szó egész néptörzsek erőszakos átültetéséről. Ma már a meghódított tartományokban kimélettel vannak a fennálló viszonyok iránt s ennél fogva a nemzetiségi határok alig ingadoznak többé és a külön törzsek jelenlegi lakóhelye az illető államok sorsára oly közvetetlen befolyással van, mint a

kőszén és a vas előfordúlása az iparos vidékek keletkezésére és az arany a bevándorlásra. Az egyes nemzetiségek nyelvhatárai eléggé ismeretesek, kevésbbé ismeretes azonban az egyes nemzetiségek egyéneinek száma, mert a népszámlálások alkalmával a családok társalgása nyelvére kevesebb gondot fordítottak s így meg kell elégednünk a régibb bizonytalan adatokkal.

Germánok:

Német	52.600,000
Holland	6.800,000
Angol	31.600,000
Skandináv	8.500,000
Összesen	99.500,000 lélek.

Románok:

Francia	42.000,000
Olasz	29.200,000
Spanyol-Portugal	16.700,000
Oláh	9.000,000
Összesen	96.900,000 lélek.

Szlávok:

Orosz	58.500,000
Lengyel	11.500,000
Cseh és vend	7.500,000
Szerb	7.500,000
Bolgár	2.500,000
Összesen	87.500,000 lélek.

Finn-magyarok és török-tatárok:

Magyar	6.10 ',000
Finn	4.300,000
Oroszországi tatár törzsek	3.000,000
Ozmán	2.500,000
Összesen	16.000,000 lélek.

Kisebb törzsek:

Kimré és kelt	3.400,000
Lett és lithván	2.800,000
Görög	2.700,000
Albán	1.500,000
Baszk	700,000
Kalmük, örmény, maltai	600,000
Összesen	11.700,000 lélek.

311,600,000

Az európai államokat a népelemek összetétele szerint három osztályra lehetne osztani. Az első osztályba azon államokat sorozhatjuk, me-

1) valóban 22, ei pedig 17 monarchia, 5 köztársaság. 2) Svájc 22, Fr.-vm.-ahmaw andorra San Marino, Hamb.-Bremen, Lübeck.

lyekben az állam nyelvén kívül csak kevesen beszélnek más nyelven, ilyen: Itália, Portugália, Görögország, Holland és a Skandináviai államok. A második osztályt képezik azon államok, melyekben ugyan egy nyelv a túlnyomó, de a hol a más nyelvüek már jelentékenyebb számmal vannak: ilyen Nagy-Británnia, Spanyolország, Franciaország, Németország és Oroszország. Végre a harmadik osztályt képezik a nagyon vegyes ajkú államok, minők Belgium, Svájc, az Osztrák-magyar monarchia és az európai Törökország. Belgium vallon és flamand lakosságával unikumot képez az államok közt. Svájc területén három nemzetiség elegyült. Az Osztrák-magyar monarchia a népvegyület tarka képét nyújtja. Az európai Törökországban pedig a hasonló népvegyület mellett oly sajátságos viszonyokkal találkozunk, minőkre talán csak más világrészekben akadnánk, t. i. az aránylag csekély számú ozman törzs az uralkodó. Ez az oka a kisebb fejedelemségek függetlenségi törekvésének.

Mint a gyökerekből a fa, úgy keletkezik a családokból az állam. Minden állam két tényezőből: az államfőből és az alattvalókból áll; a két tényező közt a viszonyt törvények határozzák meg.

Európa térképe a 19-ik században nagy változáson ment keresztül, különösen fontos napjainkban az egynyelvű törzsek egységes vagy szövetséges állami egyesülésre irányuló törekvése; ez által a kisebb államok egész sora tömörült nagyobb államá és a politikai térkép lényegesen módosult. Egész Európában 76 állam van, melyek közül 52 két szövetséges államot, (t. i. a Német császárságot és Svájcot) képezi, 8 a personális únio viszonyában áll egymással (Poroszország és Lauenburg; Holland és Luxemburg; Svédhon és Norvégia, Oroszország és Finnland), 2 pedig personális és reális únio viszonyában áll egymással (Ausztria és Magyarország), végre 2 más állam fensősége alatt áll (Bulgária és keleti Rumélia). Összesen van 45 monarchia és 31 köztársaság.[2] A monarchiákban a kormányforma minden fokozatait látjuk, kivéve a tökéletlen patriachális és a despotikus kormányformát. A köztársaságok mind democratikus alapon nyugosznak. A kiterjedésre és hatalmi állásra nézve 18 fontosabb államot és államcsoportot kell megkülönböztetnünk, ezek a következők:

A hat nagyhatalom:	□ Km	lak. szám.	csak 1 □ Km
1. Osztrák-magyar monarchia	624,000	37.400,000	55
2. Német császárság	544,900	42.700,000	79
3. Olasz királyság	296,300	27.800,000	90
4. Francia köztársság	528,600	36.900,000	69
5. Nagy-Britannia és Irland	315,000	34.000,000	114
6. Oroszország és Finnland	5.446,000	73.300,000	13
Összesen	7.754,800	256.700,000	34

A közép és kis hatalmak:	□K/m	lak. szám.	e: 1 □K/m
7. Spanyol királyság	507,000	16.600,000	32
8. Európai Törökország hűbér államokkal együtt	245,014	5.800,000	32
9. Belga királyság	29,455	5.310,000	322
10. Svéd-Norvég királyság.	761,529	6.200,000	9
11. Rumania fejedelemség.	127,070	4.700,000	37
12. Portugal királyság	92,725	4.300,000	45
13. Holland királyság és Luxemburg	35,462	3.900,000	112
14. Svájc körtársaság	41,418	2.800,000	68
15. Dán királyság.	141,986	2.000,000	14
16. Görög királyság	50,211	1.500,000	29
17. Szerb fejedelemség	49,905	1.600,000	32
18. Montenegro fejedelemség.	7,932	200,000	25
Összesen	1.328,241	58.500,000	32
Általános kerekösszeg	9.800,000	314.600,000	

A négy legkisebb államocska az Andora köztársaság a Pirenékben, Liechtenstein fejedelemség a felső Rajna völgyében, Monaco köztársaság Nizza közelében és San Marino köztársaság Ravennától délre, melyek századok óta fentarták függetlenségöket, mindamellett, hogy területük alig tesz egy néhány □K/m-t és lakosságuk 5—10,000 közt válaktozik.

E csoportozat mutatja, miszerint az államok nagyon különböznek, a terület kiterjedése, a lakosság száma és különösen a lakosság sűrűségére nézve. Igaz, Európában nem akadunk sem oly óriási lakatlan területekre, mint más világrészekben, sem oly tömeggé nem tömörül a lakosság mint Indiában és Sinában: mindazáltal világrészünk éjszaki vidékei, és közép Európa egynémely helye vagy Anglia között roppant nagy különbségeket látunk, mert míg a lappok és szamojédek vidékén alig esik 1 □K/m-re 2—4 ember, addig Szászországban, a Rajnai Poroszországban, Belgiumban és Angliában 114—180 ember lakik ugyanekkora területen. Mindazáltal ez ellentétek nem olyan élesek, mint más világrészekben, mivel számos átmenet által közvetíttetnek.

Az államok népességének sűrűsége nem nyújt biztos kulcsot a lakosság eloszlására, az államok területi nagysága nagyon különböző s a nagyobbakban azonkívül nagyon változatos lehet a népesség eloszlása. Legcélszerűbb az államokat csoportosítani. Európában általában 1 □K/m-re 32 ember esik; miután

Ázsiában.	19	emberre	esik	1 □K/m	re 17
Afrikában	7	«	«	«	6
Amerikában	23	«	«	«	2
és Ausztráliában	26	«	«	«	1/2

látható, hogy Európa népessége aránylag a legsűrűbb, sőt e tekintetben világrészünk Ázsiát kétszeresen felülmúlja, pedig India és Sina több száz millió lakossal dicsekedik. Európa átlagos népsűrűsödését megközelítőleg a

Balkán félszigeten, továbbá Spanyolországban látjuk képviselve, Portugalia felülmúlja valamivel. Ellenben Oroszország éjszaki és keleti része, általában egész Oroszország, Svédország és Norvégia nagyon hátra maradnak. Európa közepének, Itáliának és Nagy-Britanniának pedig sokkal sűrűbb lakossága van. De nem tekintve a politikai határokat, az egyes államok határai között is nagy a változatosság a lakosság sűrűségében. Például Oroszország szivében az úgynevezett Fekete föld a sűrűen lakott terűlet közé sorozandó, míg az Alpok, a Kárpátok, a Cevennek s Alföldünk némely helyei a ritka népességű vidékek sorába valók. Az érdekes részletek mellőzésével különösen két esetet hozunk fel, melyek a népsűrűsödés helyi maximumát idézték elő; mindkét eset a helyiviszonyokon alapszik. Hol a kedvező klimatikus viszonyok következtében a talaj ősrégtől szorgalmasan műveltetik, ott sűrű népcentrumokkal találkozunk, melyek a Nilus völgyére, Hindosztan vagy Sina alföldjére emlékeztetnek. Legkiterjedtebb ily nemű terűlet a Pó síksága; kisebbek a Felső Rajnai mélyföld, Holland, Belgium nyugati vidéke, a Campani síkság (Nápoly m.) és a Duero torkolatának környéke (Portugalban). Újabb eredetű népcsoportosulás az úgynevezett iparosvidékeken található; ily modern centrumok más világrészekben Amerika némely csekély terűletét kivéve, eddig nem fordúlnak elő. Mindezek az ipar főemeltyűi, a kőszén és a vasércek előfordúlásához kötvék. Az Odera felső részétől a Szála felé a népcentrumok egész sora húzódik; ez a Rajna alsó részénél, Belgiumban és Franciaország éjszaki vidékén ismétlődik. Hasonló alapon növekedett a lakosság Anglia középső helyein. Franciaországban a Loire forrásának vidékén (St.-Etienne). Vannak azonban Európában is olyan helyek, honnét a nyers anyagok termelési helyökről messze vitetnek, hogy feldolgoztassanak. Ilyen iparos helyek (Svájc éjszaki cantonjai a közép és nyugat európai államok fővárosai) szintén sűrű népességet csaltak össze.

Az államok iparos és politikai hatalmának kifejlésére nagy befolyással van a városi lakosság sűrűsége; mert a városok a magasabb ipar és szellemi műveltség középpontjai, azonkívül a község élet központosítása és sokoldalu tevékenysége által nagyobb politikai befolyást gyakorolnak, mint a mezei lakosság, melynek lakosságában ellenben a physikai erő nagyobb. A városok és a falvak definitiója különböző államokban nagyon különböző. Sok államban vannak községek, melyek egykori fontosságukat elveszték, s ma az ipar, a kereskedés és egyéb úgynevezett városi foglalkozások mellett a földmíveléssel is nagy mérvben foglalkoznak. Viszont vannak községek, melyek lakóhelyeik minősége, a lakosság száma és foglalkozásának minősége után megérdemelnék a város nevet.

Végül nem szabad megfeledkeznünk az európai népesség mozgékonyságáról. Napjainkban a mezei lakosság a nagy városok felé tódúl s ezek folyton növekednek; ez különösen az iparos államokban vehető észre, például Angliában. Európa már négy, mérföldekre kiterjeszkedő és 1 milliónál

nagyobb számú lakossággal dicsekvő várost mutathat fel; ezek élén áll London, mely lakossága számára nézve egyedül áll a földkerekségen 4.000,000 lakossal. Páris 2.000,000, Berlin 1.050,000, Bécs 1.020,000 lakossal. A fél-milliónyi lakossággal hat, negyed-milliónyival pedig 14 város bír.

1. Sz.-Pétervár . . .	700,000	4. Hamburg . : .	350,000
2. Moszkva	600,000	5. Lyon	340,000
~~3. Konstantinápoly . .~~	~~600,000~~	6. Madrid	332,000
4. Glasgow	556,000	7. Marseille	320,000
5. Liverpool	530,000	~~8. Budapest . . .~~	~~300,000~~
6. Manchester-Salford .	522,000	9. Dublin	300,000
		10. Varsó	300,000
		11. Leeds	300,000
1. Nápoly	420,000	12. Amsterdam . . .	300,000
2. Birmingham . . .	377,000	13. Sheffield	300,000
3. Brüszel	350,000	14. Róma	300,000

Konstantinápoly 400,000
3/B Madrid 378,000

Még élénkebben mutatkozik e mozgékonyság a kivándorlásban. Az ó- és középkorban azt tapasztaltuk, hogy a népek keletről nyugatra és délre vándorolnak; evvel szemben az egyes törzsek kiüzetése vagy önkényes visszavándorlása alig jöhet tekintetbe. Az új-kor avval kezdődik, hogy az európaiak majdnem minden irányban kifelé törekednek. Délen a maurok Afrikába üzetnek, keleten a szlávok az Ural felé törnek, melyen átlépve tovább és tovább terjesztik gyarmataikat. A felfedezések korszaka az európaiak egész seregét viszi Amerikába; ez a költözés napjainkig sem szűnt meg. De mindezen özönlések nem hasonlíthatók össze azokkal, melyek a szabadságharc korszaka óta s különösen e század negyedik tizedének szűk évei óta történtek. Különösen irlandiak, angolok és németek nagy számmal hagyták el hazájukat, hogy Amerikába, Ausztráliába és a Fok-tartományba vándoroljanak. (Az 1815-ik évtől az 1876-ig 8·5 millió ember ment ki az angol és 2.5 millió a német kikötőkből!) Ezekhez járulnak az oroszok gyarmatai Szibiriában és Kaukázusban, a franciáké Algirban, az olaszoké és spanyoloké Déli Amerikában, úgy hogy Európa több mint 12 millió gyarmatost küldött ki. Mindazáltal az európai népesség alapgyökerében sehol sem támadtatott meg a kivándorlás által.

A HAT NAGYHATALOM.

Osztrák-magyar monarchia.

Az Osztrák és a Magyar birodalmak az 1867-ki évben kötött és az 1878-ban (csekély módosítással) 10 évre megújított kiegyezés értelmében dualisztikus alapon nyugvó alkotmányos monarchiát képeznek. Közjogilag a monarchia két, alkotmány és kormány tekintetében külön álló birodalomra oszlik, úgymint: 1. A Magyar birodalomra (Magyar királyság

Translajtania, mely Sz.-István koronájának területét foglalja magában), és a birodalmi gyűlésben képviselt országok és tartományok területére (Ausztriai császárság Cislajtánia) vagyis az Osztrák birodalomra. E két államterület a «pragmatica sanctio» értelmében feloszthatatlanúl (indivisibiliter) és elválaszthatatlanúl (inseparabiliter) van egyesítve s mint ilyen ugyanazon dynasztia uralma alatt áll és bizonyos ügyeket közöseknek tart, a külfölddel szemben pedig egységes államot képez.

Az Osztrák-Magyar monarchia uralkodója I. Ferenc József osztrák császár és Magyarország apostoli királya; szül. 1830-ki aug. 18-án; uralkodik 1848-ki december 2-tól. Ő Felsége törvényhozó hatalmát mindkét birodalmában a parlamenttel osztja meg; a végrehajtó hatalmat pedig nevében e parlamentnek felelős miniszteriumai gyakorolják. Az uralkodó a miniszterek előterjesztésére nevezi ki az állami hivatalnokokat, adományozza a nemességet és a kitüntetéseket, nemkülönben a hadsereg főura. Neje Erzsébet császár- és királyné, Miksa bajor herceg leánya. Rudolf a koronaherceg 1858-ki aug. 21-én szül.

A monarchia vitéz rendjei a következők :

I. Udvari díszrendek :

1. Az arany gyapjasrend (Toison d'or); alapította kegyes Fülöp burgundi herceg 1431-ben. Ez a monarchia legmagasabb rendje és csak egy osztályból áll. Az arany gyapjas rendet csak uralkodók és legmagasabb rangú kath. vallású főurak nyerhetik el. Jelvénye arany nyakláncról lefüggő aranygyapjú.

2. A csillagkereszt rendje, szintén csak egy osztályból áll; ezt a császár- és királyné főrangú hölgyeknek osztogatja.

II. Érdem vitézrendek :

1. A tisztán katonai a Mária Terézia rendje. Alapította Mária Terézia 1757-ben a kollini ütközet emlékéül különös vitézség és hősi tettek jutalmazására; három osztályból áll, ú. m. nagy-, közép (commandeur)- és kis-keresztesekből.

2. A Sz.-István vitézrendje. Mária Terézia alapította 1764-ben, szintén három osztályból áll; eredetileg polgári erények jutalmazására volt szánva, jelenleg azonban katonáknak is osztogatják. A nagy keresztet rendesen csak koronás fők, hercegi vérből eredt, vagy magas állású államférfiak nyerik el; az aranygyapjas rend után ez a legbecsesebb. A rend jele : zöldre zománcolt kereszt közepén vörös mezőn koronázott hármas dombon nyugvó kettős kereszt M. T. betűkkel és «publicum meritorum praemium» körirattal, hátlapján S. St. R. A. betűkkel.

3. A Lipótrend; mindennemű polgári és katonai érdemek jutalmazására szolgál; szintén három osztálya van.

4. A vaskorona-rend, ugyanazon érdemek kitüntetésére szolgál, melyeket a Lipótrendnél említettünk; amannál kevesebb becsű, birtokosai 1., 2., 3. rendű vitézeknek mondatnak a nyert rend foka szerint.

5. A Ferenc József rend, mindennemű, a haza és az uralkodó család körött szerzett érdem kitüntetésére szolgál, születés-, rang- és vallásküllönbsége nélkül; szintén három osztályra szakat, még pedig nagy-, közép- és kiskeresztesekre.

Ezeken kívül van még arany és ezüst érdemkereszt koronával vagy a nélkül, csakhogy ez nem képez vitézrendet, hanem polgári, katonai, egyházi, irodalmi s egyéb érdemek megjutalmazására adatik; tulajdonosaik azonban sem az udvartartáshoz nem számíttatnak, sem rendi tagoknak nem tekintetnek.

A rendjeleket különböző színű szalagon viselik, még pedig: a nagy keresztesknél rendesen a 10 centiméternyi széles szalag a jobb válról a mellen át rézsuton balfelé foly le; a középkeresztesek a rend jelét a nyak körül folyó 5 centiméternyi széles szalagon, a kiskeresztesek végre 4 centiméternyi széles szalagon a balmellen viselik.

Monarchiánk mindkét felének közjogában a közös ügyek gyanánt a külügy, a monarchia külső képviselete, a hadügy és a közös ügyek érdekében szükséges pénzügy jelöltettek ki.

I. A külügyek közös miniszteriuma monarchiánk diplomatiai és nemzetközi ügyeinek vezetésével van megbízva; ennek közvetetlenül alá van rendelve: a cs. kir. házi, udvari és állami levéltár; egy külön fizető hivatal, mely az összes külügyi jövedelmeket és kiadásokat kezeli; a keleti akadémia; a titkos iratok és jegyek megfejtésével és szükséges fordításo kkal foglalkozó osztály és végre a követségek és a consularis hivatalok.

II. A hadügynek közös minisztériuma az egész osztrák-magyar hadseregnek egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozó ügyek elintézésével foglalkozik.

III. A pénzügyi közös miniszterium feladata a közös pénzügy kezelése és a közös budget megállapítása.

A közös ügyekre vonatkozó törvényho zást egyfelől a magyar országgyűlés, másfelől a birodalmi tanács részéről egyenlő számmal egy-egy évre vagyis a törvényhozó testületeknek egy-egy ülésszakára választott bizottságok (delegációk) gyakorolják. A delegációnak 120 tagja van, mindegyik államterület 60—60 taggal van képviselve. A két főrendiház (urakháza) választ 20—20 tagot, a két képviselőház pedig 40—40-et.

A bizottságok évenkint Ő Felsége által egy bizonyos napra összehívatnak és felváltva Bécsben és Budapesten üléseznek. Mindegyik bizottság saját kebeléből választja elnökét s egyéb tisztviselőit; de a két bizottság együttes ülésben nem tanácskozhatik, hanem az illető delegátió nyelvén készített és hiteles fordítással ellátott irásbeli üzenetek által érintkezik. Három sikertelen üzenetváltás után a delegátiók közös ülésre jönnek össze, melyben egyszerüen szavazás által döntik el az ügyet. A bizottságok ülései rendszerint nyilvánosak s a közösöknek elismert ügyekre vonatkozólag mindegyiknek megvan a kezdeményezés joga. A fentebbi államügyeken kivül, bár mindegyik államnak szorosan elkülönített ügyei, mégis közös egyetértéssel intézik el a következőket: a kereskedelmi ügyeket, névszerint a vámtörvényhozást, a közvetett adók iránti törvényhozást, a pénzrendszernek és az általános pénzlábnak megállapítását, a két fél érdekeit illető vasutvonalak körül felmerülő intézkedéseket és a honvédelmi rendszer megállapításait. De

mind ez ügyek nem tartoznak a delegátiók hatáskörébe, hanem a két parlament külön intézkedik felettük, az egyöntetü eljárást pedig nemzetközi jelleggel biró és becikkelyezett szerződések biztosítják. A delegátiók hatáskörébe tartozik még a közös miniszteriumok felelősségre vonása és azok perbefogása.

A fegyveres erőt (a véderőről szóló 1868 : 40 t. cikke) képezik : a hadsereg, a hadi tengerészet, a honvédség és a népfelkelés ; a két előbbinek hivatása Ő Felsége mindkét állama összes területének külellenségek elleni megvédése és a belrend és biztosság fentartása ; teljes hadi létszáma beleértve a tartalékot is 800.000 főben állapíttatott meg, mihez a magyar korona országai a katonai határőrvidéknek polgárosítása után 342,988 fővel járulnak, Ausztria pedig 457,012 fővel.

A védelmi kötelezettség általános és minden erre képes állampolgár által személyesen teljesítendő ; tart 3 évig a sorhad állományban, 7 évig a tartalékban. A képzettség oly fokán álló belföldiek, kik valamely főreáltanodában, főgymnáziumban, vagy ezekkel egyenlő vagy magasabb rendü tanintézetben végeztek tanulmányokat, ha a hadseregbe önként belépnek, béke idején belépésüktől számított egy évi tényleges szolgálat után, mint tartalékosok szabadságra bocsáttatnak.

A hadi tengerészet az 1876-ki kimutatás szerint áll :

1. Páncélos hajókból :
   8 kasamethajó,
   3 fregatt.
2. Gőzhajókból :
   2 fregatt,
   9 korvett,
   9 ágyúnaszád,
   11 más hajó,
   2 monitorból a Dunán,
   18 iskola hajó és hajótestből,
   6 mellékhajóból.

A fel nem soroltakkal együtt összesen 68 hajó, 117,980 tonna tartalommal, 17,796 lóerővel, 443 ágyuval és 16,600 emberrel. Az összes hajók értéke 53.200,000 forintra becsültetik. Főhadi kikötő Pola, Fasenoi erődítményeivel, hadi kikötők még Zára, Ragusa és Boche di Cattaro ; erődített kikötők Trieszt, Lissa, Lussin Picolo és Porto-Quieto.

A honvédség kiegészítő része a fegyveres erőnek ; háboru idején a hadsereg támogatására és a belvédelemre, béke idején kivételesen a közrend fentartására van hivatva. A honvédség kiegészíttetik 1. a tartalékban kiszolgált egyének besorozása által, a mennyiben minden védköteles a sorhadi és tartaléki szolgálat leteltével még két éven át a honvédségben tartozik szolgálni. 2. A kötelezettek közvetetlen beosztása által, kik 12 évi szolgálatra kötelezvék és végre 3. Önkéntesekből.

A népfelkelésnek kivatása levén háboru idején a legvégső erő megfeszítésével a hadsereget és a honvédséget támogatni, az ellenség behatolását megakadályozni, vagy az országba már benyomult ellenséget leküzdeni. A népfelkelési védkötelezettség a 18 éves életkor meghaladása után következő évi január 1-ével kezdődik, végződik pedig a 40 éves életkor betöltése

után és kiterjed mindazokra, a kik sem a hadseregbe, sem a honvédség állományába nem tartoznak. *)

A monarchia külső politikai rangja és államérdekei.

Monarchiánk szárazföldi állam, mert csak egy beltengerrel határos, magában véve jól kikerített egészet képez. Majdnem ugyanazon szélesség alatt fekszik, mint Franciaország, hossz-kiterjedése azonban nagyobb. Területre nézve (624,000 □ $^{K}/_{m}$) csak Skandinavia és Oroszország mulja felül, lakosságának számára nézve is harmadik helyet foglalja el (37.400,000 l.), de aránylagos népesedés tekintetében a többi nagyhatalmak (Oroszország kivételével) felülmulják. Külső politikai rangjára nézve elsőrangú európai nagyhatalom, s mint ilyen szerepvivő helyet foglal el az államcsaládok körében.

Az Osztrák-Magyar monarchia Közép-Európa délkeleti részének egyetlen nagy folyója a Duna mentében terül el; a monarchia történeti fejlődése e folyó partjaihoz van kötve, azért földrajzilag nagyon kedvező fekvésü «Duna-államnak» nevezhető. A monarchiát fekvése egyrészt a területére nyúló tengere miatt, másrészt mert Európa szívében egy nagy természetes közlekedési vonalat (a Dunát) bir, mely a nyugatot kelettel egyenesen összeköti, — továbbá kiterjedt vasuti hálózata által (1877-ben 18,800 $^{K}/_{m}$), mely három helyen lépi át az Alpokat, — nem különben erőteljes és számos lakossága, valamint talajának gazdagsága és területének kiterjedése által elsőrangú európai államnak tekintendő, s mint ilyen tekintélyes befolyást gyakorol a közös érdekü világpolitikai kérdések elintézésében, és egy óriási közlekedés középpontjául szolgál.

A monarchia egyrészt az egész magyar nemzet hazája, másrészt a három európai főnéptörzsnek (germán, román és szláv) legszorosabb érintkezési pontja, mert azok teszik polgárainak legtekintélyesebb számát. Annyi

* A többi európai nagyhatalmak védőereje:

Szárazföldi hatalom:

		Békeállomány.	Hadi állomány.
Oroszország	rendes hadserege	807,591	2.277,000
Franciaország	« «	491,762	1.500,000
Németország	« «	422,389	1.335,798
Olaszország	« «	216,864	791,872
Nagybritannia	« «	201,352	550,189

Tengeri hatalom:

Nagybritannia	320	hajó,	4228	ágyú,	79,035	ember.
Franciaország	508	«	1594	«	28,431	«
Oroszország	134	«	1055	«	25,500	«
Németország	75	«	361	«	9,454	«
Olaszország	64	«	333	«	11,585	«

ellentétes elem, annyi lényegileg eltérő tényező miatt megilletné az ellentétek monarchiájának neve is: a kulturgazdag és kulturszegény népek, — a mesés bőségü és meddő kopár telkek, — az alkotmányos élet légkörében meggyökerezett — és azt csak legujabban élvező népek conglomerátuma levén, belerejének főforrását csak az ellentétek tapintatos kiegyenlítésében, a hagyományos intézmények kiméletes, s a kor szellemének megfelelő átalakításában lelheti. A monarchia utalva levén az alkotmányos élet békés kifejtésére és a belerők fejlesztésére, külpolitikáját nem foglalás vágya, hanem az európai nemzetközi viszonyok megszilárdítását célzó, de erős és békülékeny törekvés vezérli. (A monarchia egyéb viszonyait lásd az illető birodalmak tárgyalásánál.)

A) A magyar állam.

Alkatrészei, nagysága, világhelyzete.

A magyar birodalom magában foglalja Szt. István koronájának területét: Magyarországot (Erdélylyel, Fiume várossal és ennek területével, Horvát-, Szlavon- és Dalmátországokat a Határőrvidékkel együtt. (Dalmátország ez idő szerint tényleg az osztrák birodalom tartományai közt foglal helyet, de jogilag a magyar sz. korona alkatrésze; — Dalmátországot az osztrák birodalommal együtt fogjuk tárgyalni.)

Területe:	□K/m	Lakosság.	Esik 1 □K/m-re.
1. Magyarország . . .	280,400	~~16.000,000~~ 15642179	
2. Horvát-Szlavonország	43,600		
Összesen .	324,000	~~16.000,000~~	~~52~~ 48

Magyarországot a középső Duna nagy medencéje, ezen medence párkányhegységeinek a Duna felé néző lejtői és azon hegységek alkotják, melyek e medencét egy kisebb éjszaknyugati és egy nagyobb délkeleti részre osztják. Dél felől azonban a medence határa nem esik össze az ország határával, mert itt épen a folyók, — a sík legnagyobb mélyedésének jelölői, választják el Magyarországot a Balkán félsziget tartományaitól. A birodalom terűlete egyrészt a Karszton át az Ádriai tengerig nyúlik délnyugatra, másrészről meg nem tartozik hozzá a Száva és a Duna, Zimony és Orsova közt fekvő részének déli vízkörnyéke; legmesterségesebb azonban a nyugati rész, melyen a természetes határ egészen megszűnik. Magyarországnak középpontját azon vidék képezi, melyen a határokról bevezető utak találkoznak: a Vereckei szoros és a Tisza völgye éjszak-kelét felől, a Balaton vidékének mélyedése és a Keleti Alpok horpadása délnyugat felől, a Duna nagy völgye, mely itt közvetíti a nyugatot a déllel, a Brassóból a Sebes-Körös völgyén át Bécs felé menő vonal mind azon könyöknél találkoznak, melyet a Duna Vácnál képez, s melyhez közel esik a főváros. Itt ván azon négy nagy vidék érint-

kezési pontja, mely Magyarországot alkotja. Ugyanis a Kárpátok az Alpok utolsó ágaihoz, a nagy Alföld a Pozsonyi medencéhez itt érnek legközelebb. Valamint Franciaországban a Szajna, Spanyolországban a Kasztiliai fensik, Oroszországban a Volga forráskörnyéke, úgy Magyarországban is mindig a Duna mellékének ezen vidéke a kapocs, mely a délnyugati és éjszaki hegyes vidékeket, a nyugati és keleti rónákat összekapcsolja.

Hazánk Európa minden nagyobb állama közt egyedül áll határainak viszonyára nézve, melyeknek a tenger csak körülbelül 0·011-ed részét teszi, míg ezen viszony Németországnál 0·3, Franciaországban 0·6, Olaszországnál 0·99, sőt az európai Oroszországnál is 0·2-et tesz. A tenger szomszédsága, minden tengerparti művelt állammal érintkezésbe hoz, és azért sokkal inkább egybeköti az emberiséget, mint a szárazföldi határvonalok. Az országok leginkább tengermellékeik által hatnak nemcsak szomszédjaira, hanem az egész emberiségre is. Így pl. az Orosz birodalom a Fekete és Balti tengerekhez való előnyomulása által lépett az európai államok sorába; így több állam világtörténeti szerepe véget ért, mióta a tenger végtelen terei megnyíltak a hajózásnak és az európai nemzeteknek. Magyarországnak is először Könyves Kálmán tehát azon király szerzett tengerpartot, kit középkori fejedelmeink közt mint a legbölcsebbet és leghumanusabbat kell tisztelnünk. Aszerint mint erős vagy gyönge kézben volt a kormány, látjuk a tenger mellékének is ujra megszerzését és elvesztését. 1814 óta hazánk szakadatlanul örvend a tenger birtokának; de ez középpontjától annyira távol esik, többnyire a közelebb fekvő osztrák-trieszti kikötőre vagyunk utalva. A Száva és Kulpa völgyét a tengerparttal összekötő 1873-ban megnyilt károlyvárosfiumei és az alföld-fiumei vasutak sem fognak e bajon teljesen segíteni, mert Fiumében és általában a magyar tengerparton nincs annyi tőke, mennyi a tengeri kereskedés nagyobbszerü lendítéséhez szükséges volna, noha tagadhatatlan, hogy e tekintetben haladás mutatkozik, mert az évek óta puszta kikötő egy idő óta valóban csodálatos módon élénkül. Triesztnek helyzete az Európa testébe mélyen benyuló Ádriaiöböl csücskében a Predili és Szentpéteri alacsony hágók által érintkezésben a Duna völgyével, Olaszország éjszaki termékeny síkságához közel, oly nagy és biztos kikötő birtokában, sokkal előnyösebb, mint a magyar kikötőé. És ha Fiumét jobban is elősegítenék a természeti viszonyok, — bajos a százados megszokás hatalma ellen küzdeni. Magyarországra nézve tehát a tengerpart sohse játszta a művelődés főtényezőjének szerepét. Ezen a középponttól távol eső idegen és többnyire ellenséges indulatu népek által lakott területért pazaroltuk sokáig erőinket anélkül, hogy azon előnyöket, melyeket talán nyujthatott volna, fölhasználhattuk volna. Magyarország forgalmának a külfölddel a szárazföldi határ mindig hasonlíthatatlanúl fontosabb közvetítője volt, mint tengerpartja, mely különben is csak a jelen században van az anyaországgal járható utak által összekötve. Főfeladataink közé tartozik mindenekelőtt a konzervativ, Trieszthez szokott kereskedelmet új ösvényre terelni, azt min-

dennemű kedvezmények által Fiume felé szoktatni; ez nem csekély feladat, ha meggondoljuk, mily szívóssággal szokott ragaszkodni a világkereskedés a megszokott összeköttetésekhez. A kereskedésben — mondjuk ki őszintén — a hazafiság nagyon alárendelt szerepet játszik. A közlekedés mindig a legrövidebb és legolcsóbb irányokat követi, s ha a megszokott pályák azok, melyek ez előnyekben részesítik, ki venné rosz néven, ha azokhoz hű marad? Ily vetélytársszal szemben okvetlenül nekünk kellene a rövidebbet huzni, ha a kormány és a törvényhozás nem gondol arról, hogy az új vállalat, mely rövid idő alatt oly örvendetes lendületet adott egyetlen tengeri kikötőnk kereskedésének, kellő támogatásban részesüljön.

A másik főkülönbség Magyarország és a többi európai állam között: helyzete egyetlen folyó mentén. Éjszakon és éjszakkeleten a folyó környékének vízválasztója, egyszersmind az országnak is határa. A kötelék, mely Magyarországot azon birodalommal összefűzte, mely azelőtt a Visztula és a Dnieszter mentében virágzott, mindig csak véletlen volt és rövid ideig tartott. Lengyelországot éjszakkeletre Oroszország felé és éjszakra Poroszország és a Balti tenger felé vonták érdekei, míg Magyarországéi a Duna folyását követve nyugaton, Ausztriában és délkeleten, a Fekete tenger e folyam torkolati vidéke felé hatoltak legerősebben. Itt Győr, Pozsony, Bécs és a Duna felső vidékén Augsburg, emitt Buda, Mohács, Nándorfehérvár, Nikápoly, Várna és a Rigómező jelzik az évezredes harcnak egyes stádiumait. Az alsó Duna mellékvidékei: Moldvaország, Havasalföld, Bulgária, Szerbia, Bosznia, mindannyian nagyobb vagy kisebb időközben szt. István birodalmának részei voltak; míg Magyarország mintegy az európai államok rendszerén kívül állott. Első királyai, kik nyomatékos kézzel nyúltak a Duna nyugati vidékeinek viszonyaiba, Zsigmond és Hunyady Mátyás, voltak egyszersmind azok is, kiknek uralkodása alatt Magyarország a Balkán félsziget éjszaki részében elvesztette a vezérszerepet. Soha a történet folyamában nem érvényesíthette magát Magyarország egyszerre a Duna felső és alsó vidékein. Maga a folyó nem képezhette soha a határt, a törököknek Belgrád bevételével nyitva volt az út Budáig és a Moóri horpadásig, mint azelőtt a magyaroknak az ó-szerb fensíkig és a tengerig. Nyugaton a magyar egymásután elvesztette a kis medencéket; eleinte az Ensz, később a Szárhegy, majd a Lajtahegység és a Kis-Kárpátok képezték a határt, és a középkori szerződésekben minduntalan előforduló három megye, az osztrák fejedelmek azon törekvéséről tesz tanúságot, hogy hatalmukat a Pozsonyi medencére is kiterjeszteni iparkodtak.

A Kis-Kárpátok vidéke a csehekkel hozta érintkezésbe. A magyar nemzet fellépése és egyesülése a németekkel, megakadályozá az éjszaki és déli szlávok egyesülését. A morvamezei diadal után a visszanyert vidékek oly dynasztiának jutottak birtokába, mely azontúl majdnem szakadatlanúl érvényesítette birodalma helyzetének előnyeit egyrészt a Dunán Németország, Magyarország és a Balkán félsziget felé, másrészt a Szent-péteri horpadáson, a

Semmeringenen, az Ádriai tenger, — és a Morvai kapún át Lengyelország és Oroszország felé.

Magyarország feladata, hogy a nyugoti tartományok magasabb műveltségét felvegye, szelleme által hassa át s közölje a Balkán félsziget hátramaradt, műveletlenebb szomszédjaival s így befolyását érvényesítse. Nyugaton a földmívelést a sűrű népesség mindazon segédeszköz felhasználásával űzi, melyet a nagyon kifejlett ipar és kereskedés nyújthat és mégis csak ritkán termelhet annyit, mennyi saját szükségleteinek fedezéséhez szükséges; keleten és délen, a gyér népesség még alig vette teljesen birtokába a földet, melyet munkájával inkább csak kiaknáz, mint művel, az ipar is alig kezd kibontakozni a kézművesség pólyáiból, a kereskedés meg tisztán a nyers termékeknek külföldi ipartermékeiért való kicserélésére szoritkozik. Magyarországban szintén a földművelés képezi a népesség legnagyobb részének élelmét, de mellette az ipar sincs teljesen elhanyagolva már és naponkint nagyobb haladást tesz. Honunk épen átmeneti korszakban van az inkább nagyszerü, mint jövedelmező gazdasági rendszer és a kevésbé kiterjedt, de intensivebb földművelés között. Magyarország a Duna folyását tekintve, meglehetősen közepén áll a modern európai államok és a keletre emlékeztető gazdálkodásu tartományok között; s ha az előbbiek befolyása nem is érvényesülhetett egész teljességében, a jelen biztosítéka annak, hogy ez a közel jövőben megtörténik.

Földrajzi és politikai egysége.

A nagy magyar Alföld az ország közepe, szive, melylyel a többi vidékek összefüggnek, a lakosság történetére legjelentékenyebb befolyással vala az egész birodalmat összetartó kapocs, a Duna kanyarulata, — mely a dombos, hegyes és síkvidékeket összeköti. A magyar nemzet leginkább a sík és kevésbé emelkedett vidékeken telepedett le. Előbbi környezetének befolyása alatt kereste fel ezen földet, mely leginkább megfelelt igényeinek; de azon általános történeti tapasztalásból is kimagyarázhatjuk az Alföldön való letelepülést, hogy a győző népek mindig nyilt, sík vidékeket foglalják el, míg a legyőzöttek a hegységekbe vonúlnak meg. Elég e tekintetben a Kaukázusra utalni, melynek lejtőin annyi nép romja vonult meg a diadalmas oroszok előtt, vagy a Pirenékbe menekült baszkokra, vagy Bretagne, Wales és Skóczia zord hegyeiben és a mocsáros Irlandban megvonult keltákra. Így a magyarok is, midőn a két síkságon és a Bakony és Mátra lejtőin megtelepedtek, legyőzték az itt lakott törzseket, kényszerítették őket a hegyek közt keresni menedéket a végpusztulás elől. A talaj és a szomszéd népekkel való folytonos érintkezés szoktatta le a magyart a nomád élettől s tette földmívelővé. A földművelés, miként több izben hallottuk, szülő-anyja minden műveltségnek. A földművelő nem barátja ugyan a haladásnak, de oly physikai erőt képvisel, mely dacol minden ellenséggel s ebben rejlik a magyar birodalom ereje.

A középponti síkságot nemcsak orohydrographiailag, hanem ethnographiailag is négy hegyes vidék veszi körül: éjszaknyugaton a tótok, éjszakkeleten a ruthének, délkeleten az oláhok és délnyugaton a horvátok laknak. E vidékek egymással s külfölddel sehol sincsenek közelebb érintkezésben; mindannyi a középre, a magyar földre van utalva, mely azon síkságokat foglalja magában, merre ama felföldek alkotóinak a Kárpátoknak és a keleti Alpoknak leghosszabb lejtőségük és legnagyobb völgyeik nyillanak, továbbá a délnyugati és éjszaki rész hegységei egybekötő hegysort.

Az éjszaknyugati felföldnek nagyrész terméketlen földje szorgalomra és iparra kényszeríti az aránylag sűrü népességet, melyet minden összeköttetés s különösen a termények szükséges kicserélése egészen a Duna síkjára utal. Hazánk tót ajku lakossága, részint mint vándoriparos (drótos, gyolcsos, fűszeres stb.) járja be az országot, részint tutajokon és talpakon szállítja le bérceinek fenyőit és nyájának termékeit a Dunához, hogy az Alföld gabonájáért és boráért cserélje be; minden völgy erre vezeti őt, míg a külfölddel, a Visztula vidékével, melynek termányei az ő földjének gyümölcseivel megegyeznek, csak kevés járható út által van összekötve. A meddig ez állapot tart, addig az éjszaknyugati felföld mindig az Alföldben fogja látni lényének kiegészítő részét, melynek befolyása alól semmiképen sem vonhatja ki magát.

Még inkább áll ez a kisebb éjszakkeleti felföldre nézve, mely terjedelemre kisebb és a külföldtől még teljesebben el van zárva. Éjszakon a Kárpátoknak csak kevés járható hágó által megszakított erdős háta választja el a magyarországi ruthéneket a Dnieszter völgyében lakó törzsrokonaiktól, míg délen a Vihorlát-Gutin hegyláncnak völgyek által szelt sora nem vet a közlekedésnek semmi lényegesebb akadályt. Leginkább Máramaros medencéje van elzárva az Alföldtől; de e medencének főfolyója ama síkságba lép és felső völgyét a Pesti medence egyik magas völgyének tekinthetjük. Az éjszaki és keleti határon a Kárpátok szolgálnak erősségül.

Minden tekintetben leginkább önálló a délkeleti felföld, hol kisebb mérvben megtaláljuk mindazon tényezőket, melyek Magyarországot alkotják. Itt is van nagy medence, melyet egy alacsony választóhegység két részre oszt. Egy horpadás (a Szelistyei) a hegyek közt épen úgy összeköti az Olt völgyét a Maros völgyével és a mezőséggel, mint a Moóri völgyelés a Pozsonyi medencét a Pestivel. Sőt keleten a Hargitta hegység és a határhegység között Erdélyt látjuk kicsiben, melyet bár egész hegytömeg választ el az anyaországtól, melynek minden termékében bővelkedik, folyói által mégis teljes összeköttetésben van vele. A magyar lakosság itt is leginkább az alacsonyabb vidékeket foglalta el; de a keleti bástyánál az ország legveszélyesebb átjáróit mégis magyar nép (székelyek) őrzi. Erdély határai között nyugati és éjszaki a legszaggatottabb. A délkeleti felföldnek szintoly termékeny síksága van, mint az Alföld, dombjain oly kitünő bor terem mint Magyarország előhegységein és dombjain; erdői és bányái gazdagabbak az éjszaknyugati-

felföldénél, lakossága is úgy van elosztva, mint az anyaországé: középen az uralkodó törzs a síkban, a hegyes vidékekben a legyőzött nép. Mindezen körülmények földirati tekintetben Erdélyt hasonló egység gyanánt tüntetik fel mint Magyarországot. De a főlejtősödés oly kizárólagosan erre tart, a folyók mellékei annyira az Alföld folytatásai gyanánt tünnek fel, hogy geologiai tekintetben az egész medence a közép Duna nagyob medencéjének kiegészítő függeléke. E viszonyok súlya alatt Erdély Magyarországnak történeti fejlődésére nézve nagybecsü, szükséges kiegészítő részévé lett, s az anyaország hadi tekintetben leggyöngébb részének, a Tisza keleti vidékének szolgál hatalmas várául. A Kárpátok eme legnagyobb felföldje annyi szétoldhatatlan kötelékkel van a magyar nemzet életéhez kapcsolva, hogy ez attól csak életével együtt válhatik meg.

A délnyugati felföldön szintén a folyók képezik az összekötő elemet. A tengerpart vidékét keskenysége és terméketlensége egészen a hátulsó tartományokra utalják. Hol azonban a hegység lejtősödése a tenger felé nagyobb terjedelmü (Dalmáciában), ott egészen más érdekek a túlnyomók. Horvát-Szlavónországok terményeikre nézve versenyezhetnek a tulajdonképeni Magyarországgal, de folyóiknak iránya és hegységeiknek csapása a Duna síkságának életkörébe sodorták a vonakodó szláv törzseket.

Azonban a Duna medencéje az ország politikai határain túl is szolgál földirati középpontúl. A Balkán félszigetnek a Sztará-planina, a Rigómező, a Sardak és a Dinarai Alpok által határolt éjszaki része szintén azon pont felé lejtősödik, összes folyói azon medence felé tartanak, mely felé a Dráva és a Száva sietnek. Ámde az ezen kapu birtoka utáni törekvés oly nagy és széles működési térre vinné a nemzetet, és oly szerepre kényszerítené, mely csekély számának meg nem felel. A csekély számu magyar népesség nem foglalhatta el a nagy terjedelmü országot egészen, ha annyi ellenség közt fenn akart maradni, mindenesetre azon területet kellett elfoglalnia, mely legkedvezőbb volt arra nézve, hogy hatalmát a többi nép ellenében biztosítsa.

A délnyugati hegyes-dombos vidék hegy- és vízrendszerében is a Duna medencéje képezi ama középpontot, mely felé a folyók folynak és az emelkedések lejtenek. A magyar csak ilyen változatos vidék elfoglalása által biztosíthatta létjogát Európában és állapítá meg fennsőségét a Kárpátok és a Balkán között. Itt ment véghez azon világfontosságú átalakúlás, melyben az egykori nomád nép állandó lakhelyhez szokott és a pogány magyarok keresztény államot alkottak. Ez átalakulásnak maga a talaj is kedvezett. A hegyes völgyes, kellemekben gazdag vidék, könnyen elfeledteté velök a pusztai szabadságot és nélkülözést; itt lett a magyar földmívelővé, míg az Alföldön még ezután is sokáig csak szolgáira bizza a munkát, maga pedig kedvenc életmódját folytatja. A rómaiaktól fennmaradt gyarmatok példányúl szolgáltak gazdálkodásának. Történetünk legfontosabb eseményeinek ez a vidék volt a színhelye: Sz. István Székes-Fehérvártól indúlt a somogyi lázadás lecsillapítására és Veszprém környékén vívatott azon ütközet,

mely a kereszténységet biztosította. Az uj keresztény egyház fejének Esztergom jelöltetett ki székhelyül, míg a földrajzilag fontosabb helyeken, mint Győr, Veszprém, Pécs püspökségek keletkeztek. A nép olasz, német gyarmatokból vette át a nyugati és déli műveltséget; az elszigetelt ormokat a bencések és egyéb szerzetesek rendjei foglalták el s keletkeztek a pannonhalmi, a zirci, a bakonybéli, a jász-apáthi és a pécsváradi monostorok, melyek mind megannyi úttörővé lettek a haladásnak és polgárosodásnak. A trónvillongások is ezen a vidéken zajlottak le, mint hajdani dicsőségünket és hatalmunkat is Buda és Visegrád tüntetik föl leginkább. Végre napjainkban is e vidéknek mozgékony népe a legfogékonyabb akár az anyagi, akár a szellemi vívmányok iránt, s a sokkal zárkózottabb és minden tekintetben konzervativabb Alföld csak lassan szokott e vidék lakosai után indúlni akár az anyagi, akár pedig a szellemi téren.

A nyugati határ, mint láttuk, természettől fogva leggyöngébb. Majdnem kizárólag ott érintkezik a magyar a nyugati műveltséggel. A létért folyó örök nagy küzdelemben a magyar nemzet elvész mint nemzet, ha mindazon előnyöket, melyeket földje nyújt neki, nem birja érvényesíteni. De azon tény, hogy épen ott, hol az érintkezés mindig a legbelsőbb volt, a délnyugati hegyes-dombos vidéken (az egykori dunántúli kerületben) terjedtek el leginkább a nyugat műveltségének eredményei. S hogy mind ennek dacára a magyar nemzet nemcsak teljes erejében fenállott, hanem terjeszkedik is, kedvező előjelül szolgálhat a jövőnkre nézve. A nemzet életét mozgásba hozzák a művelt világ eszméi, de nem fogják elmosni hatalmas hullámaikkal, míg népünk becsületes munkában méltóan ki fogja tölteni helyét Európa közepében és meg fog felelni magasztos hivatásának: a civilizátió áldásait befogadni és terjeszteni oly népek között, kiknek kevésbé szerencsés helyzet jutott osztályrészül; — mert ki az idők árjától elmarad, azt rohamosan elseprik az idő és az élet habjai.

Magyarország tehát a kedvező földrajzi egységén belül sok ellentétből van egybeszerkesztve; de épen ezen különféleség a leghatalmasabb tényezője a nemzet erejének és jólétének, mert van biztos középpont, mely köré az ellentétek sorakozhatnak. Ámde bármily erős valamely terület határa, a rajta lakó nép nem zárkózhatik el szomszédjaitól, hanem békében és harcban egyaránt hatásuk alatt fog állani és viszont ő is fog azokra befolyást gyakorolni; de a természet rendje szerint nagyobb és maradandóbb a műveltebb nemzetek hatása lesz mindig.

A lakosság, annak anyagi és szellemi műveltsége.

Az ország ősi lakosairól csak keveset tudunk, mely tudásunkat a következőkben foglalhatjuk össze. A Kárpátok legrégibb lakosai kelták valának, kik már bányászattal is foglalkoztak. Az ország délnyugati részében az illyr pannonok, délkeleten (Erdélyben) a dákok (gétek) s az ország közepén

pedig a jazigok laktak. A középkor folyamában számos nép fordúlt meg hazánkban, így az ország délnyugati vidékén a nyugati góthokat kell megemlítenünk, kik után a húnok jöttek az országba, kiknek főtanyája valószínüleg Jász-Berény környekén volt. A hún birodalom megdőltével (453) a régi Pannoniába a keleti góthok települtek le, az Alföldet pedig a gepidek foglalták el; kiket a Kárpátokon átjött longobardok semmisítettek meg (568 körül). Midőn a longobardok Itáliába távoztak, az üres térséget az avarok foglalák el, kiknek birodalma egészen az Ennszig terjedt, ezt a birodalmat részint a szlávok, részint pedig a németek semmsítették meg. A kilencedik század vége felé bejött magyarok megsemmisíték egyrészt az itt talált apróbb népek országait és másrészt a Nagy-Morva birodalom megdöntése által hatalmukba keríték a régi Pannoniát és megakadályozák az éjszaki és a déli szlávok egyesülését. A románok, a németek és a ruthének bevándorlása későbbi korszakba esik. A magyar állam consolidalása után az Alföldön, a délkeleti felföld (Erdély) közepén és keleti részén és a délnyugati hegyesdombos vidéken a magyar törzszsel találkozunk, éjszaknyugaton vannak a tótok, éjszakkeleten a ruthének, délkeleten a románok (oláhok), délen pedig a szerbek és horvátok, a németek szórványosan laknak nyugaton éjszakon és keleten. Mindezen nemzetiségek politikai tekintetben egy nemzetet képeznek. A lakosság száma 16 millió, ezek 36%-ka magyar, 17% oláh, 16% szerb-horvát, 12%-tót, 11% német, 3% ruthén, a szlovének, a cigányok, a bulgárok és az olaszok csekély számuak. Megjegyzendő, hogy a 6 millió magyarral szemben több mint hat nemzetiség áll. Vallásra nézve a lakosság 53%-ka róm. kath., 23% protestáns (és pedig 15% helv., 8% ágostai), 10% gör. n. egyesült, 9% gör. kath., a többi 5% zsidókra, unitáriusokra s más kisebb vallás felekezetre esik.

A magyarok a brachykephalokhoz (rövidfejüekhez) tartoznak; nyelvrokonaik a finnek, vogulok, stb. A magyart szabályos arcvonása, többnyire barna testszíne, erős, túlnyomólag barna szakálla és haja, gömbölyded álla, középszerü erős termete jellegzi. Életmódja egyszerű, tápláléka erőteljes, jobbára húsból, itala pedig borból áll.

A ruházat az éghajlathoz mért, csipőig érő, széles újjú és bő vászon ing, széles gatya, mely oly erősen van kötve a derékhez, hogy a mell kidomborodik; magas szárú sarkantyus csizma, kis pörge kalap vagy süveg és a soha nem hiányzó bunda, mely nyáron hűsit, télen pedig melegít — egészíti ki a magyar ember ruházatát. (A módosabbak a gatya fölött még szük zsinoros nadrágot is viselnek.) A nők tiszta, rövid, bő ráncu, többnyire kék színű szoknyát, színes és szoros mellényt, valamint fekete vagy piros csizmát (vagy papucsot) viselnek. A leányok hajukat hosszú pántlikával áttört fonatban eresztik le; az asszonyok pedig konytba kötik.

A család körében a férfi az úr, kit még felesége is kendez és uramnak szólítgat. A férfi házát és környékét jószágomnak, felességét és gyermekeit pedig cselédemnek nevezi, de szeretettel viseltetik családja iránt: angyalom,

rózsám; lelkem, stb. gyöngéd kifejezések, melyekkel övéit szolítgatja, tanuskodnak erről. A lakosság főfoglalkozása levén a földmívelés, a férfiak künn a mezőn gondoskodnak övéikről, míg a tisztaságszerető nők a házi dolgokkal foglalkoznak; gunyhójukat évenkint többször meszelik ki, udvarukat és szobájukat a legnagyobb rendben tartják. A magyar ember a természettől fogva lassú, de ha indulatra gyulad, legmélyebb melancholiából közvetetlenül a legnagyobb hevességbe csap át; minek legszebb tanubizonysága nemzeti tánca (lassú, csárdás), zenéje és dalai. A magyar vendégszeretet európaszerte ismeretes. A «becsület» szó szerepe a nyelvben világos ismertető jele a nemzet hagyományos becsületérzésének és nemes gondolkodásának. A büszkeség csak e szabadságszeretet kifolyása. A vitézség megítélésére elég történetünkre hivatkozni. Rettenthetetlen a tűzben mint a francia, s mint ez, ügyesebb a támadásban, mint a védelemben, legjobban szeret lovon harcolni, mert «lóra termett a magyar» tartja a közmondás, a viszontagság elviselésében bámulatos kitartást tanusít.

Árnyoldalai: a tervszerű munkálkodás, a szívósság, a kitartás, a takarékosság-, és a meggondoltság hiánya és a kelletinél több politizálás.

A helységek kinézése lakói eredetéről tanuskodik. Első pillanatra észrevehető, hogy e nép letelepedése előtt harcias nomád életet élt: a helység hosszú útja egy vonalban és egyenlő közök által elválasztott egyszerü házsor által képeztetik, mi által egész tábor kinézést nyer. A helységek úgy néznek ki, mintha lakóik várnák a kürt megfuvását, hogy sátraikat összeszedjék s lóra üljenek jobb hazát keresendők és hódítandók. A helység közepe táján emelkedő templom jelöli ama helyet, hol egykoron a főhadi szállás állott. Csak az sajnos, hogy az ember hiába keres faárnyékot, mintha lakói el nem feledék volna ázsiai hazájuktól magukkal hozni a keletiek öröklött ellenszenvét a fák ellen. Az önsegély szüksége a rabló megtámadások ellen, szoros együttlakásra kényszeríté az embert s azért e helységek igen népesek. Leggazdagabb irodalma hazánkban a magyarnak van.

Az ország határmegyéit vegyes ajku nemzetiségek lakják. Itt számra nézve többségben vannak a szlávok, kik azonban több törzsre oszlanak, még pedig:

A Horvát-Szlavonországban a horvátokkal és szlavonokkal, kik a horvátok legközelebbi nyelvrokonaik s csak a szökevény uszkokokkal kevertek. A törökök elleni folytonos harcok sajátságos harcias szellemet neveltek itt, mely a határvidék katonai alkotmánya által ápolva a legujabb időkig fennmaradt. A szigorú határvédelem legutóbbi időszakban azonban elveszté jelentőségét és csak a csempészet megakadályozására és a járványok terjesztésének meggátlására szolgált, miért is napjainkban felosztatott. Említésre méltó azon patriarchális élet, mely szerint a földbirtok nem egyesek, hanem családok birtokát képezi; e családok sokszor száz tagból állanak, melyekben egy férfi a családfő és a vagyon kezelője, kinek a tagok föltétlenül engedelmeskednek.

Az Alföld déli vidékén a törökök elől megfutamodott és itt letelepedett szerbek laknak.

Magyarország délnyugati szögletében lakó csekély számu szlovének jobbára elmagyarosodtak.

Az ország éjszaknyugati megyéiben élő tótok (szlovákok) a talaj terméketlensége miatt a földmívelés és a bányászat mellett házaló iparral és kereskedéssel is foglalkoznak; s majdnem minden megyének külön ipara és kereskedése van, igy pl. az árvaiak vászonnal (gyócsosok), a túróciak fűszerekkel, olajjal és csipkékkel (olajkárok és csipkárok) kereskednek, a liptóiak tutajosok (talpasok), Trencsénből jönnek a drótosok, az alsóbb megyékből a fazekasok, üvegesek stb. Azonkívül a lakosság egy része lejön az Alföldre, hol mint aratók vagy közönséges munkások dolgoznak.

Az éjszakkeleti Kárpátokban a ruthének (ruszniakok) laknak, kik a földmívelés mellett leginkább marhatenyésztéssel foglalkoznak.

A birodalom lakosságának harmadik alkateleme a románok (oláhok), kik a délkeleti felföldön vannak többségben. Végre jelentékenyebb számmal még csak németek fordulnak elő a Szepességben, a délkeleti felföldön, Ausztria határán és a bányavárosokban; ezek a XII. század közepe táján vándoroltak be. A felsorolt nemzetiségeken kívül vannak még csekély számú olaszok, örmények és cigányok.

Az anyagi műveltség azon eszközökkel foglalkozik, melyek a lakosság különböző szükségleteinek fedezésére irányozvák és javaknak vagy vagyonnak neveztetnek. A vagyon tervszerű tevékenység (gazdálkodás) által szereztetik (előállíttatik, produkáltatik) meg. Ez vagy a természet meglevő termékeinek értékesítése által történik (nyerstermények), vagy pedig az által, hogy a nyers termékek feldolgoztatnak, mi által nagyobb értéket nyernek (műtermékek), mi kicsiben egyesek által történhetik (házi ipar vagy mesterség) vagy pedig nagyban gazdag segédeszközök vagy gyárak által eszközöltetik (ipar).

A nyers termények előállítására irányzott törekvést három részre osztbatjuk, úgymint: földmívelés-, baromtenyésztés-, és bányamívelésre. A műipar a különböző, és szükségletek fedezése szerint oszlik meg. Az anyagi műveltséghez kell soroznunk még a kereskedést is, mely bel- és külkereskedésre osztható. Mindkettő lehet szárazföldi vagy tengeri.

A nyerstermelés ágai közt legfontosabb a mezei gazdálkodás, nemcsak azért, mivel ez az emberi foglalkozás legáltalánosbika, hanem mivel ez szolgáltatja a legnélkülözhetetlenebb szükségleteket, ez állítja elő a legnagyobb értéktömegeket, biztosítja a keresetet és kedvezőleg hat az ember testére és szellemére. A földmívelés függ mindenek előtt a talaj termékenységétől és az éghajlati viszonyoktól; de nagy befolyással van rá a közlekedés, a gazdálkodási rendszer és a telektörvény. Hazánk földmívelő ország s mint ilyennek nagysága, felvirágzása attól függ, mennyire vagyunk képesek

a talaj felett uralkodni és azt kiaknázni. Tekintve az anyaföld termő képességét és a kedvező égalji viszonyokat, nálunk a földmívelés az első helyet foglalja el s habár az okszerü gazdálkodási érdekek felkaroltattak, közlekedésünk javult s a hiányzó kézi munkán célszerü gépek és erőművek által némileg segítve lőn: földmívelésünk mégis igen szomorú állapotban van, versenyképességünk az európai piacokon veszélyben forog. Oka mindenek előtt az ország gyér népesedésében van, mert ha háromszor sűrübb volna a lakosság, akkor a szükség észszerűbb rendszer követésére kényszerítené az anyaföld kincseinek felhasználásánál. A nálunk követett extensiv gazdálkodási rendszert intensivebbé kellene tenni, mert a mai mezei gazdálkodás sikerét mindenek előtt csak a jövedelmezőség biztosíthatja. Egy hold föld, mely négyszeresen, majdnem ugyanazon költséggel jár, mint az, mely nyolcszorosan fizet. Ha hazánknak háromszor annyi lakosa volna, akkor az adótúlterhelltetés is megszünnék. Vajjon Amerika példátlan adósságai mellett emelkedhetett volna-e oly óriásilag, hogy termékeivel bennünket is elnyomással fenyeget, tömeges bevándorlás nélkül? Bizonyosan nem. Hazánk áldott virányai kétségen kívül igen jövedelmezők, de a kiterjedt homoksivatagságokat csak úgy lehetne jövedelmezővé tenni, ha az országnak kedvező csatornarendszere volna. A kiterjedt csatornázás nemcsak a szállítás olcsóságát eredményezné a tervezett vasutakkal szemben, hanem öntözésre is fel lehetne használni és a romboló hegyi vizeket mellékutakra lehetne vezetni, hol pusztításuk jótékonysággá változnék. Hogy mily óriási eredményeket lehetne felmutatni, elég legyen Belgiumra utalni. Belgium földrészünk egyik legáldottabb és legvirágzóbb tartománya, száz évvel azelőtt kietlen puszta vala, területének 0·4-de (les Sables, futó homok miatt így elnevezve) elhagyatott sivatag vala, melyben a szél tetszése szerint alkotá dombjait. Most e les Sableseken virágzó kertek és buja mezők díszlenek, és ez egyedül e homokterületek csatornázása által eszközöltetett.

A termőföld körülbelül az összes terület 85%-át teszi (ide sorozzuk a szántóföldeket, kerteket, réteket, szőlőket, legelőket és erdőket). A kenyértermányeink (buza, rozs, kétszeres) átlagos mennyisége évenként 50 millió hektoliter; az összes gabonanemeké (kukurica, árpa, zab, köles, tatárka és hüvelyes vetemények): 100 millió hektoliter. A gabonatermeléssel összefüggő malom-iparunknak sikerült a világ piacait meghódítani. A gumós növények közt leginkább a burgonya- és répatermelés érdemel említést. A kereskedelmi és iparnövények közt első helyen állnak a dohány és a epce; mellettük a len és a kender fontosabb termelési és kereskedelmi cikkek. A kerti gazdaságunk örvendetesen halad s sok káposzta terem; a gyümölcsfélékből pedig csekély gond mellett is elég gesztenye, alma, körte, szilva, barack, dió, dinnye, stb. A szőlőművelésünk akár terjedelmét, akár mennyiségét és minőségét, akár borainknak forgalomra való képességét tekintjük, oly terjedelmet öltött, hogy mint világkereskedelmi czikk tekintélyes állást foglal el; évi átlagunk 10 millió hektoliter, s e tekintetben

hazánk közvetlen Franciaország után következik. Erdészetünk, dacára a nagy gondatlanságnak és erdőpusztitásnak, az erdők jelentékeny terjedelme miatt, elég fontos szerepet játszik.

A baromtenyésztés nem fejlődött még kellően, minek okát abban lehet keresni, hogy a rétművelésre és takarmánynövények termesztésére csekély gond fordíttatik. Szarvasmarha állományunk körülbelül 6 millió, tehát alig felel meg akár a népélelmezés, akár a földmívelés, akár a bőripar igényeinek. A lótenyésztés különösen a törvényhozás és a kormány gondoskodása folytán nemzetgazdaságunk fénypontja. Van 2·5 millió lovunk. Jelesebb méneseink: a mezőhegyesi, kisbéri és bábolnai. A juhtenyésztés hanyatlásnak indult, habár mind mennyiség, mind minőség tekintetében jelentékenynek mondható, levén körülbelűl 15 millió darab. A kecsketenyésztés jelentéktelen. Sokkal kedvezőbb a sertésztenyésztés: a terjedelmes tölgyes erdők, az aránylag nagy kukoricatermesztés, fejlettebb szesz-ipar, a sertéshus és szalonna iránt tanusított előszeretet oly tényezők, melyek előmozdítólag működnek s a sertéskereskedést oly virágzóvá tették, úgy hogy nemcsak a belső forgalom, hanem a világkereskedelem tekintetében is kiváló helyet foglal el hazánk. Állomány 4·5 millió. A baromfi-tenyésztés eléggé elterjedt; a méhészet jövedelmező. A halászatot, a mezei ipar e mellék-foglalkozását, különösen a magyar horvát tengerparton üzik, hol a halbőség ezt jövedelmezővé teszi, a Balaton tavi és a folyóvízi halászat azonban hanyatlást mutat. Még alárendeltebb szerep jut a vadászatnak; ez inkább a hasznos időtöltések, mintsem a komoly foglalkozások közé sorozható nálunk; mert vadászat által aligha gazdagodott meg valaki, mig nem egy szenvedélyes vadász ment már tönkre.

A bányászat az ipar azon ága, melyre elég alkalom kinálkozik ugyan honunkban, de nem tudott még azon színvonalra emelkedni, melyet kedvező viszonyainál fogva elfoglalnia lehetne. E szomoru jelenség okát leginkább abban kell keresnünk, hogy népünk minden lassu, de biztosan gyümölcsöző vállalattól idegenkedik; innét van, hogy érctermelésünk egyáltalában nincsen arányban érc és ásványkincseink természetes bőségével Az arany és ezüst termelésünk Európa többi államai mellett első sorban áll (aranybányászatunkat csak Oroszország múlja felül, lelhelyek: Zalathna, Abrudbánya, Selmecbánya, Körmöcbánya, Oravica és Dognácska). Azonban a vasbányászat, mely a mezei és kereskedelmi ipar felvirágzásának főemeltyűje, óriási telepeink és azoknak kedvező fekvése mellett még a belfogyasztást sem fedezik, a külfölddel meg épen nem képes versenyezni; azért mig versenyképességünk előteremtéséről jobban nem gondoskodunk, addig piacainkról sem szoríthatjuk le az idegen gyártmányokat, s még kevésbé kelhetünk sikeres versenyre a külpiacokon. Kőszén-termelésünk, különösen közlekedési eszközeink javulása után, szép jövő elé néz. A rézbányászatnál igen kirivó a hanyatlás. Hasonlót mondhatunk az ólom-, higany-, zink- és ón-termelésről. Konyhasó-termelésünk sem felel meg a külforgalom igényei-

nyek, dacára, hogy hazánk sókészlete e világrészben ritkítja párját; csakis a már forgalomban levő és tervezett vasuti hálózat fog ezen lendíthetni (Maros-Ujvár, Suhatag).

Műiparunk sem fejlődött addig, hogy az őstermelés mellé méltán sorakozhatnék; az ujabb mozgalom e téren is üdvösen fog hatni, noha eddig jobbára a belszükséglet fedezésére irányult a főtörekvés. — A gépgyártás külön és önállólag is képviselve van, — különösen a gazdasági gépek, készülékek és szerek már nemcsak a hazai szükségletet fedezik, hanem a világ piacain is jelentkeznek. Ez iparágnak középpontja Budapest. A szállító eszközök gyártása nálunk, hol a mult idők mulasztásait gyorsan kell pótolni, megfelelő lendületet nyert. A kocsigyártásunk előrehaladt iparágak közé sorozható; ide sorozhatjuk még a hajógyártást is. Az óragyártás szűk körben mozog; zsebórák gyártásáról alig lehet szó, mert az ipar e neme jobbára a genfi órarészek összeállítására szorítkozik, az olcsóbb faju fínomabb inga-órak gyártása már jobban van képviselve, de ez is csekély. Agyagiparunk virágzónak mondható: a téglavetés gyárilag is üzetik, mig a közönséges agyagárúk oly terjedelemben gyártatnak, hogy kivitelre is jut. Sokkal szerényebb szerepet játszik a porcellángyártás. Az üveggyártás, dacára a termelés kedvező előfeltételeinek, alacsony fokon van. — A szappangyártás, mely azelőtt oly virágzó volt, hogy évenkint 3·5 millió klgr. szappan állíttatott elő, jelenleg annyira sülyedt, hogy évi átlagunk 0·3 millió klg. A répacukor-gyártást a megsemmisülés fenyegeti; de a szeszipar szép jövővel áll szemben. A len- és gyolcsipar jelentéktelen; mig a gyapjúipar, fokozatos fejlődésében, az előhaladottabb iparágak közé sorozható, sőt helyenkint a népipar jellegével bír. A bőrgyártás, ha mutatkozik is újabban némi lendület, még sem mérkőzhetünk a szomszéd államoknak e nemü cikkeivel. Végre a papirgyártás azon iparágak egyike, melyeknél a gyors fejlődés elvitázhatatlan.

A magyar birodalom geographiai helyzeténél fogva Európa közepén levén, kereskedésével tekintélyes állást foglal el. Külkereskedelmünk, részint szárazföldi, részint tengeri, de a tengeri kereskedelem nincs arányban sem a birodalom területi nagyságával, sem a kontinentalis külkereskedelemmel, mivel az összes külforgalomnak csak egy tizedét teszi, s míg tengeri kereskedelem tekintetében szintén kedvezőtlen helyzetü szomszéd Ausztriával sem hasonlítható össze. A két állam fő tengeri kikötőjét összehasonlítva: Fiumében évenkint 5200 hajó fordul meg 340.000 tonna tartalommal, Trieszt-ben pedig 16.000 majdnem 2.000,000 tonna tartalommal, pedig ez utóbbi években tetemesen csökkent. A kontinentalis külkereskedés minden szomszéd tartományra kiterjedt, de legélénkebb a külforgalom a szomszéd nyugot felé.

A belkereskedés tulnyomólag szárazföldi, azaz jobbára hajózható folyókra vasutakra, és közönséges utakra szorítkozik. — Hazánk földrajzi fekvésénél fogva Európa államai közé van ékelve, tehát leginkább van

hivatva, éjszak és dél, kelet és nyugat között a forgalom közvetítésére; hogy eddig nem vált még a közvetítés középpontjává, leginkább azon sajnos körülménynek tulajdonítható, hogy eddig világpályák gyanánt szolgáló összekötő vasutaink nem voltak. E bajon segítendő jött létre a kassa-oderbergi, a galiciai, a temesvár-orsovai vasút, ezt követte a tömösi összeköttetés, és közel jövőben Szerbia felé is létrejő a kereskedelmünk elmaradhatatlan föltétele, a vasuti összeköttetés s ez által kereskedésünk dél felé terjeszkedhetnék és elfoglalhatná ott az őt megillető helyet. Hazánk nyers terményeinek piaca nyugaton van, iparcikkei pedig keleten kelnek el; nagy baj az, hogy mig az előbbenieknek a fogyasztási hely elérésénél a Duna drágább folyását (felfelé) kell követniök, s így drágulnak, mig az utóbbiak, melyeknek magasabb belső értéköknél fogva a drágább szállítás kevésbé árt, lefelé az olcsóbb szállítást veszik igénybe.

Az anyagi jólét leghatalmasabb tényezője a szellemi műveltség; ez állapítja meg az állam hatalmi állását és rangfokozatát. A szellemi műveltséget legjobban meg lehet itélni: a népnevelés és közoktatás állásából s a közművelődés előmozdítására alakult intézetek és társulatok állapotából.

A köznép polgári és társadalmi állását legjobban feltünteti az elemi oktatás állapota, melyről a legujabb időben kellőleg gondoskodnak. Az 1868-ik évi XXXVIII. t. c. az összes honpolgároknak általános iskola kötelezettségét rendeli el 6—14 években, megszabja az ismeretek fokát és megteremtette az iskolák felügyeletét. A polgári osztály kiképeztetését a polgári iskolák eszközlik. A középiskolák (gymnaziumok és reális-kolák) mint a felsőbb tanintézetek előkészítői szerepelnek. A felsőbb tanintézetekhez az egyetemek (teljes egyetem, négy karral, úgymint hittani, jogi, orvos- sebészeti és bölcsészetivel csak a budapesti bír, a kolozsvárinak hiányzik a hittani, a zágrábinak az orvosi kar) és a budapesti műegyetem soroztatnak. Külön szakintézetek: a jogakadémiák; hittani tanintézetek, szülészeti, mezőgazdasági, erdészeti, bánya, iparos, kereskedelmi, hajózási, katonai, és más iskolák. Emberbaráti intézetek közé sorozzuk a váci siketnémák és a budapesti vakok intézetét, s az árva intézeteket. A tudományos és képzőintézetek közt említendő a magyar tudományos akadémia és a zágrábi dél-szláv tud. akadémia. A tudományos társulatok és intézetek mint szellemi művelődés fontos tényezői közül nevezetesebbek: a Kisfaludy-társaság, Sz.-István-társulat, budapesti orvosi társaság, a magy. kir. természettud., a földtani, a földrajzi s a történelmi társulatok. Intézetek közül a nemzeti muzeum Budapesten, a zágrábi, az erdélyi, kolozsvári, a nagy-szebeni, a felső magyarországi (Kassán) stb. muzeumok. Képzőművészetek előmozdítására a magyar képzőművészeti társulat, az országos minta-rajztanoda, az országos zeneakadémia hivatvák. A színházak szintén fontos szerepet játszanak a szellemi művelődés körében és e tekintetben az utóbbi években örvendetes haladás észlelhető. Debrecen, Arad, Temesvár, Székes-Fehérvár stb. állandó díszes

színházat nyertek. Sőt a napi sajtót sem szabad kifelednünk, mert az óriási fejlődés, melyet felmutatni képes, legjobban bizonyítja szellemi művelődésünk terjedését.

Államforma s kormányzat.

Az államformát az államfőhatalom és a népképviselet szabja meg, mig a kormányzat a közigazgatási gépezetről szól. Magyarország alkotmányos állam: a törvényhozó hatalom a király és az országgyülés között oszlik meg. Az uralkodóház az Ethiko fenséges törzsből származó Habsburg-Ausztria-Lothringiai család, mely a magyar sz. korona és az osztrák birodalom örökös országai felett uralkodik. Mindkét birodalomban az elsőszülöttet illeti meg a trónöröklés joga, még pedig úgy, hogy csak a férfiág teljes kihaltával megy át a női ágra. A magyar közjog csakis a koronázott király szabadalmait ismeri el teljes jogérvényüeknek. Az uralkodóház a római kath. hitet vallja, melyre a fejedelemasszony is, ha más hitben neveltetett, esketés előtt át szokott térni, mindkét nemen lévő gyermekek is e hitvallásban neveltetnek. A magyar király az apostoli címmel él.

A magyar állam törvényes képviselete: a magyar országgyűlés mely kettős kamarai rendszerü főrendi és képviselőházból áll. A főrendiház tagjai: 1. az egyháznagyok (a római kath., görög kath. és görögkeleti érsekek és püspökök); a pannonhalmi benedekrendü főapát, a zágrábi prépost, mint auraniai perjel és a prémontreiek nagyvárad-foki prépostja, vagyis e címnek birtokosa; (a jászói prépost) 2. a világi főurak (a zászlós urak, a pozsonyi gróf, a két koronaőr, az örökös és a többbi főispánok, beigtatásuk ideje szerint, a született és meghonosított mágnások, t. i. a hercegek, grófok és bárók. 3. Az uralkodóház főhercegtagjai magyar birodalmi birtokuknál fogva. Horvát-Slavonország azon világi és egyházi méltóságai, kiknek 1848 előtt a felső táblánál székük és szavazatuk volt; a magyar tengerpart kormányzója és végre a társországok saját országgyülésének két képviselője; ez utóbbiak képezik a ház egyedüli választott elemét. Elnököt a ház tagjaiból az országgyűlés egész folyamára a király nevez ki, a másodelnök is ő felsége által neveztetik ki, de csak egy évre.

A képviselőház tisztán a népképviselet alapjára van fektetve; és áll három évre szóló, egy országgyülésre egyenes választás útján közvetetlenül választott képviselőkből. A képviselőház áll 444 tagból, még pedig Magyarország Fiume egy képviselőjével 410-et küld, míg Horvát-Szlavónország saját országgyüléséből 34-et választ.

Törvény erejével csak az bír, miben mindkét ház határozatilag megállapodott és mit a király a kormány előterjesztésére szentesítette. A gyülések mindkét házban nyilvánosak.

A végrehajtó hatalmat a kormány gyakorolja. Ez áll 10, ha pedig a miniszterelnök tárcát vállal, 9 felelős miniszterből, ezek: a miniszter-elnök, az ő felsége körüli miniszter, a belügyi, országos pénzügyi, köz-

munka- és közlekedésügyi, földmívelési, ipar- és kereskedelemügyi, vallás- és közoktatásügyi, igazságügyi, honvédelmi, végre a tárca nélküli horvát-szlavon és dalmát miniszter. A miniszterelnököt és ennek előterjesztésére többi minisztertársait ő felsége a parlamentáris szokások szerint az országgyűlés többségének tagjai közül nevezi ki: ezek a kormányzásuk ideje alatt történtekért az országgyűlésnek felelősek.

Horvát-Szlavón-Dalmátország * társországok, a hozzájuk tartozó polgárosított Határőrvidékkel oly terűletet képeznek, mely külső diplomatiai képviselet és közvédelem, valamint a pénz-, hadügyi és némely közgazdasági viszonyokra nézve Magyarországgal közös törvényhozás s közigazgatás alatt áll, de a beligazgatás egyéb ágai tekintetében törvényhozási s kormányzati önállóságot élvez. A velünk közös ügyei a magyar felelős miniszterium körébe tartoznak; ez okból az illető miniszteriumoknál a horvát-szlavon ügyekre külön szakosztály áll fenn; az autonom ügyekben pedig a Zágrábban székelő országos kormány intézkedik; ennek élén a magyar miniszterelnök előterjesztésére és ellenjegyzése mellett a király által kinevezett és a horvát-szlavon képviselőháznak felelős bán áll.

Magyarország 65 vármegyére és Fiume város és kerületére, — a polgári Horvát-Szlavonország 8 megyére, a még be nem kebelezett határőrvidék pedig 6 kerületre oszlik. A vármegyék és néhány város oly törvényhatóságok, melyek az önkormányzatot és az állami közigazgatás közvetítését gyakorolják. A megyék és önálló törvényhatósággal biró városok élén ő felsége által kinevezett főispánok állanak. A törvényhatóságok középponti tisztviselői az alispánok, a városokban pedig a polgármesterek.

Megemlítendő még a községi szervezetnél, hogy vannak rendezett tanácscsal biró községek (városok), melyek tágasabb hatósági körrel vannak felruházva és közvetlenül az alispán utján érintkeznek a törvényhatósággal; a nagy és kis községek pedig szolgabiró utján veszik a törvényhatóság rendeleteit és szűkebb hatáskörrel bírnak. Nagy községek azok, melyek a törvény által rájok ruházott teendőket saját erejökből képesek teljesíteni, míg a kis községek e célra más községekkel kénytelenek szövetkezni.

Buda-Pest külön törvényhatóságot képez, élén a főpolgármester áll, ki a király által a belügyminiszter ellenjegyzése mellett kijelölt három egyén közől a közgyűlés által 6 évre választatik; a fővárosban még egy polgármester és két alpolgármester van.

Az igazságszolgáltatás rendszere a következő: a magyar kir. Curia, a legfőbb itélőszék; ezzel egyetemben még mint fegyelmi hatóság és némely alapítványok kezelője is működik. A Curia két osztályra szakad, úgymint: semmítőszékre, mely polgári ügyekben és az esküdt-

* Dalmátország ténylegaz osztrák állam tartományai közt foglal helyet; de jogilag a magyar szent korona birtokát teszi, erről Magyarország soha le nem mondott, hanem jogát az 1868. 30. törvénycikk 65. §.-ban is világosan kijelentette.

széki sajtóbíróságok határozatai ellen intézett semmiségi panaszokban, birói illetékességi összeütközések és kegyelmi esetek ügyeiben jár el; legfőbb ítélőszékre, mely Magyarországban a polgári és büntető ügyekben a harmadfokú s legfőbb birói hatóságot képezi. Mint másodfokú törvényszék szerepel a budapesti kir. ítélőtábla és a marosvásárhelyi kir. tábla. Első folyamodású kir. biróságképen 106 kir. törvényszék szerepel. Mint egyes biróság 375 kir. járásbiróság állíttatott fel. Minden elsőfoku kir. törvényszék mellé egy királyi ügyész és a szükséghez képest egy vagy több kir. alügyész van kinevezve. Az ügyészek feladata hivatalból az ország közbékéje ellen vétők, vagy a bűnfenyítő vizsgálat alá esők ellen fellépni.

Hajdan Magyarországnak 5 kerülete volt; e felosztásnak azonban jelenlenleg semmi jelentősége sincsen.

(Az országok helyrajzának átismétlése a tanárra bizatik.)

A) Osztrák császárság.

Alkatrészei, nagysága, világhelyzete.

Ausztria, vagy a birodalmi gyűlésen képviselt országok, következő alkatrészekből állanak:

	□ K/m	lakos	esik 1 □ K/m
1. Felső-Ausztria főhercegség	19,900	2.143,928	108
2. Alsó-Ausztria «	12,000	746,097	62
3. Salzburg hercegség	7.200	154,184	22
4. Stájer «	22,500	1.178,067	52
5. Karinthia «	10,400	338,705	33
6. Krajna «	10,000	469,996	47
7. Tirol fejedelmesített grófság Vorarlberggel	29,350	895,653	31
8. Tengerpartvidék (Görc és Gradiska fejedelmesített grófságok, Isztria őrgrófság és Trieszt városa	8,000	622,899	78
9. Dalmácia királyság	12,800	467,534	37
10. Cseh «	52,000	5.361,506	103
11. Morva őrgrófság	22,200	2.079,826	94
12. Szilézia hercegség	5,150	558,196	108
13. Galicia királyság	78,000	6.000,326	76
14. Bukovina hercegség	10.500	548,518	53
Összesen:	300,000	21.565,435	72
Magyarország:	324,000	16.000,000	50
Az egész monarchia:	624,000	37.500,000*	60

* Az 1869-ki népszámlálás Ausztriában csak 20.217,531, a magyar birodalomban pedig 15.417,327 lakost mutatott fel; a fenti lakosok számai az 1877-ik évi becslés eredményei.

Ez összegekből látható, hogy a magyar királyság 24,000 klméterrel nagyobb mint Ausztria, mely utóbbira azonban a monarchia összes lakosságának 59%-ka esik, mig Magyarországra csak 43% jut. A viszonylagos lakosságra nézve is, mely az ország nagyobb lakottságának legjobb mérve a magyar birodalmat kilométerenkint 22 lakossal mulja felül Ausztria. Az általános lakosságra nézve monarchiánkat csak Oroszország és Németország mulja felül. *

Az ausztriai császárság világhelyzeténél fogva Európa közepén arra van hivatva, hogy éjszak és dél, kelet és nyugat között közvetítő szerepet játszszék. Itt is a Duna képezi ama összekötő kapcsot, mely az éjszaki és a déli részeket egybefüzi. A Duna birtoka az Adriai tenger beszökellő öble és a kedvező vasúti összeköttetés, mely két helyen is átlépi az Alpokat, oly előnyök, melyek nagyszerü közlekedés közzéppontjává tették, annál is inkább, mert az egész Éjszaki és Keleti tenger felől jövő főközlekedési vonalok terűletén át vonulnak dél felé.

Ausztria földrajzi szempontból nem képez kikerekített egységet, mert eltekintve Dalmáciától, Galiciától és Bukovinától, melyek különböző irányokban nagyon kinyújtják terűletét és annak főtömegétől messze nyúlnak el, maga a főtömeg is csak lazán függ össze. Hegyei és folyói inkább hátrányára, mint előnyére vannak politikai egységének; ehhez járul azon körülmény, hogy Ausztria terűlete 14 autonom országra és tartományra oszlik; — mindezen körülmények éles ellentétben tüntetik fel a Lajtán inneni államterűletet Magyarországgal szemben, mely szépen kikerített geographiai egységet mutat, de amennyiben terjedtebb határvonala van és a terűletének külfelé való nagyobb tagoltsága mellett több érintkezési pont kinálkozik a kulturelemek beszivárgására: Ausztria előnyben van Magyarország felett, mely utóbbinak jóval csekélyebb része érintkezik közvetetlenül a külvilággal. Hozzá járul azon körülmény is, hogy határvonalunk nagy része nem a külállamok, hanem a szomszéd osztrák tartományok felé húzódik. Amott minden 50-ik kilométer vesz részt a külállamokkal való érintkezés előnyében, nálunk csak minden 220-ik klm. részesül ily előnyben.

A lakosság, annak anyagi és szellemi müveltsége.

A birodalom tömörülésére nagyon bénítólag hat azon körülmény, hogy lakossága, habár túlnyomólag r. katholikus is, nyelvre és nemzetiségre nézve nagyon különböző.

Első helyen állanak a n é m e t e k, nem ugyan a számra, hanem a műveltségre és befolyásra nézve; ezek Alsó-, Felső-Ausztriában, Tirolban,

* Viszonylagos lakosságra azonban felülmúlja: Belgium (mely 173 lakost számlál 1 klm.), Holland (122), Nagybritannia (100), Itália (81), Németország (72), Franciaország (68) és Svájc (64). — Legritkább lakosságú Svéd-Norvégia (7) és Oroszország (13).

Stájerországban, Karintiában és Sziléziában képezik a többséget. Az ausztriai németek túlnyomólag a felső-német (oberdeutsch) törzshöz tartoznak és annak minden előnyeiben és hátrányaiban osztozkodnak. Legészszerűbb és legszorgalmatosabb mezei gazdák, az ipar és kereskedelem terén is a legtevékenyebbek és azért nagyobbrészt jólétnek örvendenek. Más nemzetiségekkel való érintkezésükben mozgékonyságuk, ügyességök és vállalkozási képességök fokozódik; de nemzetiségi jellemök változik, s a szomszéd törzsek szokásaival azok nyelvét is elsajátítják a nélkül, hogy más sajátságaikat elvesztenék. Általában más népekkel érintkezésükben a lehető legcsekélyebb ellentállási képességet tanusítják, s csakis a fajbeliek folytonos özönlése által képesek nemzetiségöket fentartani. A csehek és lengyelek német elem által erősödnek, a szlovéneknél hasonló jelenség tapasztalható; Tirol déli részein az olasz elem terjeszkedik éjszak felé a német rovására. A németnyelv magasabb fejlettségénél fogva a tudomány, a műveltebb körök, a közlekedés és a hadsereg hivatalos nyelve.

Számra nézve többségben vannak a szlávok; ezeket éjszaki és déli szlávokra oszthatjuk fel. Az éjszakiakhoz tartoznak:

A csehek (Cseh- és Morvaországban), kik szellemileg legmagasabb fokon állanak köztük, mert a német elemmel legtovább állottak összeköttetésben. A cseh szorgalmas, kitartó és nemzetiségéhez szívósan ragaszkodó.

A lengyelek (Galiciában) könnyed, mozgékony és vérmes természetűek, szívök minden iránt a mi nagy, magasztos és nemes, igen fogékony Dicsőség, becsület, pompa s mindenek előtt a haza az, mi a lengyel egész lényét áthatja, lelkesíti. De mozgékony, gyorsan felgyúladó természete sokszor könyelműséggé fajul, mint azt a történet bőven bizonyítja; — az egyenetlenségen és pártoskodáson kívül bukását leginkább azon körülményben kell keresnünk, hogy háta megett levő szomszédja a reform terére lépve (Nagy Péter törekvései folytán) megelőzte a haladásban. Valóban megdöbbentő, de való példa ez azon igazság támogatására, hogy a ki elmarad a kortól, azt elsöpri az idő árja!

A ruthének vagy rusznyákok (Galicia és Bukovinában.)

A déliekhez soroljuk a vendeket vagy szlovéneket (Krajnában, a Tengerparton, Stájerországban és Karintiában.)

A román törzshöz tartoznak az olaszok (Tirol déli részeiben, Triesztben, Isztriában és Dalmáciában), a friaulok (Görz és Gradiskában) és végre a ladinok Tirol déli részeiben.

Az anyagi műveltségnél első helyen kell a földmívelésről szóllanunk, mely elég magas fokon áll, különösen az osztrák császárság éjszaki tartományaiban, hol a közönséges gabonanemüek nagy szorgalommal termesztetnek.* Különösen Csehország tünik ki rozs termelésével. Kukorica

* Gabona termesztésben egész monarchiánkat a 4-ik hely illeti meg az európai államok közt, mint azt a következő táblázat mutatja:

termesztésben Stájerország és Bukovina tünnek ki. A burgonyatermesztés minden tartományban nagy jelentőségü. A hüvelyes vetemények bőven fordulnak elő Cseh-, Morvaország és Galiciában. Kerekrépát Cseh-, Morvaországban, Sziléziában, Alsó-Ausztriában és Galiciában termelnek nagy szorgalommal. A len Cseh-, Morvaországban, Sziléziában és Stájerországban, a komló Csehországban, a kerti növények pedig nagyobb városok környékén míveltetnek jelentékenyebb mérvben. A gyümölcstermelés égalji tekintetben kedvező vidékeken virágzó, így: a narancs, citrom, füge, gesztenye déli Tirolban és az Ádriai tenger mellékein, más gyümölcsfélék, különösen Botzen, Marburg, Leitmeric, Melnik környékén termesztetnek sikerrel. Eperfára a déli vidékeken, a szőlőre is több helyen nagy gondot fordítanak.

A baromtenyésztés nem érte el azon fokot, melyet elérnie lehetne és kellene, habár egyes tartományokban virágzónak mondható. A juhtenyésztésben Morvaország, Szilézia és Csehország tünnek ki. A szarvasmarhatenyésztést az alpesi legelők is előmozdítják. A lótenyésztés jelentéktelen, megemlítendők a galiciai kicsiny, de kitartó és a salzburgi, stájer és karintiai nehéz lovak. A sertéstenyésztés szintén alacsony fokon áll; még csak a baromfi-, méh-, selyembogár-tenyésztés említendő meg mint eléggé jövedelmező foglalkozás. Az Ádriai tengeren jelentékeny a tinhal- és a szardellafogás.

Az ausztria császárság hegyei mindenféle becses ásványt rejtenek magukban, de azok mennyisége korántsem elegendő arra nézve, hogy a bányamívelést háladatos iparággá tegye; legfontosabb: a vasbányászat * (Stájerország, Karintia, Cseh- és Morvaországban); a sóbányászat,** mely vagy kősó (Galiciában), főttsó (Felső-Ausztria, Salzburg, Tirol, Stajerországban), vagy tengerisó (a tenger partján.) [A kőszénbányászat *** Salzburg és

	Hektoliter.		Hektoliter.
Oroszország	636.000,000	Svédhon	31.000,000
Németország	260.000,000	Belgium	24.000,000
Franciaország	235.000,000	Dánia	21.000,000
Osztrák-magyar monarchia	215.000,000	Holland	12.000,000
Nagybritannia és Irland. .	130.000,000	Portugal	11.000,000
Spanyolország	90.000,000	Svájc	5.000,000
Italla	73.000,000	Görögország	4.500,000
Románia	50.000,000	Norvégia	3.800,000

* Nagybritannia 66.700,000, Németország 18.000,000, Franciaország 13.700,000, Belgium 6.000,000 és Osztrák-magyar monarchia 3.300,000 méter-mázsa vasat nyer évenkint.

**	Nagybritannia	13.300,000
	Franciaország	8.000,000
	Oroszország	6.000,000
	Németország	5.000,000
	Osztrák-magyar monarchia	4.500,000 méter mázsa sót nyer évenkint.
***	Nagybritannia	1260.300,000
	Németország . .	423.200,000

Bukovina kivételével mindenüt jelentékeny; legjövedelmezőbb Cseh-, Morvaország és Sziléziában. Ezüst Csehországban, ólom Karintiában, zink nyugati Galicia- és Krajnában, ón Csehországban, higany Krajnában nyeretik.

A műiparban az osztrák császárság sokkal több eredményt mutat fel, mint a nyers termények létrehozásában; azért műipari cikkeinek kivitele, különösen kelet felé folyton fokozódik. A vas-ipar két csoportra osztható, a délire, hol Alsó-, Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia és Krajna — és az éjszakira, hol Csehország, Szilézia és Galicia tünnek ki. A len és kender (Csehország), valamint a gyapot (Alsó-Ausztria) és a gyapjúszövés (Morvaország és Szilézia) igen magas fokon állanak. Jelentékeny továbbá a papir, üveg, porcellán, kőedény és chinaezüst cikkek gyártása, továbbá a répacukorgyártás és a szeszes italok készítése. A zenészeti és sebészeti szerek készítése szintén igen jövedelmező iparág. Mindez iparcikkek készítésében és gyártásában első sorban Csehország tünik ki; utána következik Morvaország és Alsó-Ausztria, hol különösen Bécs ama középpont, mely köré az alsóausztriai ipar csoportosul.

Az osztrák császárság geographiai fekvésénél fogva jelentékeny kereskedelmi állást foglal el. Az igaz, hogy a tenger partjának hossza nincsen arányban a császárság nagyságával s nagyobb folyói közül egy sem szakad területén a tengerbe, továbbá vasuti hálózata eddigi fejlődésében még nem elégíti ki a forgalom igényeit, csatorna-rendszere pedig csekély; de fekvése, az iparáruknak gazdagsága, jeles kikötője, minden irány felé tartó hajózható folyók, oly tényezők, melyek kereskedelmét folyton emelik.

Tengeri kereskedelme, tekintve a csekély terjedelmü tengerpartot, Magyarország ebbeli kereskedéséhez képest virágzónak mondható, habár a birodalom nagyságával épen nincsen arányban. Legnagyobb tengeri kereskedő városa Trieszt, hol az osztrák-magyar Lloyd gőzhajótársulat az, mely az összes monarchia tengeri forgalmának nagyobb részét közvetíti. Sokkal fontosabb szárazföldi kereskedése, mely az összes szomszéd tartományok felé, de különösen a szomszéd Magyarország és a német császárság felé, melyen át kereskedelmi összeköttetésben áll nemcsak a nyugat-európai, hanem az Atlanti Oceánon túl fekvő államokkal is. A birodalom geographiai fekvésénél fogva kiválólag átmeneti kereskedésre van utalva; e tekintetben haladás mutatkozik, különösen a nyugati iparcikkek és a keleti nyers termények kicserélésében.

A lakosság szellemi műveltsége nemzetiségek és tartományok szerint nagyon különböző. A népnevelésre kártékonyan hat az a körülmény, hogy

Franciaország	175.000,000	
Belgium	162.000,000	
Osztrák-magyar monarchia	134.000,000	
Oroszország.	14.000,000	
Spanyolország	6.000,000	
Itália	1.200,000	méter-mázsát nyer.

helyiyel-közzel két, három, sőt négy nyelv tanítása válik szükségessé. A népiskolák látogatása az egész birodalomban kötelező ugyan, de vannak mégis tartományok, hol a tanköteles gyermekek csak 33%-ka (Krajna, Tengerpart) látogatja az iskolát. Legvirágzóbb a népnevelés az ausztriai főhercegségben, Salzburgban, Cseh-, Morvaországban és Sziléziában; legkedvezőtlenebb Dalmácia-, Galicia- és Bukovinában. Az összes népiskolák száma 15,166, 2.134,683 tanulóval; ezek az iskolakötelesek 64%-át teszik; ide sorolható 60 alsó földmívelési iskola és 140 ipariskola. A középiskolák száma 230. (91 gymnázium, mint előkészítői az egyetemeknek, 78 reáliskola, a technikai pályára készít elő és 61 reálgymnázium, mely mind a két iránynak megfelel.) Ide sorolhatók a kereskedelmi iskolák (21), több kisebb hajózási iskola, a nagy városok felső ipariskolái, a földmívelési és erdészeti középtanodák (13) stb. Van 7 egyeteme (Bécs, Grác, Innsbruck, Prága, Lemberg, Krakó, Csernovic) és 7 műegyeteme (Bécs, Grác, Prágában kettő 1 ném. és 1 cseh, Brün, Lemberg, Krakó.) Ezeken kívül főiskola jellegü 38 theologiai intézet, a keleti akadémia, a földmívelés főiskolája Bécsben, két bánya akadémia (Leoben, Pribram), a trieszti hajós akadémia, 4 kereskedelmi akadémia, 1 képzőművészeti akadémia, a katonai főtanodák. (Bécsujhelyen gyalogság és lovasság, Bécsben tüzérség és műszaki akadémia.) A tudományosság és művészet előmozdítását több tudományos és művészeti intézet eszközli. Az osztrák császárságban törvény által ki van ugyan mondva a vallás és lelkiismeret szabadsága, mivel azonban az összes lakosság 92%-ka r. kath. vallásu, birodalom jellege mégis katholikus.

Államforma, kormány és politikai felosztás.

Az osztrák örökös tartományoknak kormányformája 1848-ig absolutistikus volt. Midőn 1848-ban ez az állapot tarthatatlanná lett, I. Ferdinánd (mint magyar király e néven V.) a Lajtán túl is alkotmányt hirdetett ki. Ámde az új alkotmány alapját képező elvek nem feleltek meg a várakozásnak és forradalom ütött ki Bécsben, melynek elnyomatása az alkotmány felfüggesztését okozta. Midőn I. Ferenc József, jelenlegi uralkodónk, az időközben szintén felfüggesztett magyar alkotmány helyreállításán fáradozott és ennek érdekében a magyar korona országaival megindította a tárgyalásokat, az egyesség egyik föltétele gyanánt kiköttetett, hogy az örökös tartományokban is teljes alkotmányosság lépjen életbe; így vált szükségessé, hogy az alkotmányosság azon alapelvei, melyek a magyar korona területén már századok óta világos törvények és szüntelen gyakorlat által a nemzet vérébe mentek át, az örökös tartományokban is meghonosúljanak. Ez 1867. dec. 21-én kelt állam-alaptörvények által történt; melyekben egyrészt az alkotmányosság azon sarkelvei állapíttattak meg, melyek szerint az osztrák birodalom örökös tartományaiban az alkotmányos kormány rendszere kezelendő és fejlesztendő; másrészt a

magyar korona és az osztrák birodalom bizonyos közös ügyeinek alkotmányos elintézése szabályoztatott.

Az osztrák alkotmány főbb vonásai a következők:

A császár és király ő felségének személye szent, sérhetetlen és felelősségre nem vonható; a végrehajtó hatalmat felelős miniszterek és azoknak alárendelt tisztviselők és közegek gyakorolják. A császár nevezi ki és bocsátja el a minisztereket; ő osztogatja ki a címeket, rendeket és egyéb állami kitüntetéseket; a hadsereg fővezére, ő t illeti meg a háború és béke joga; ő köti az államszerződéseket; de mind ahhoz, a mi államterületre terhelet, vagy egyes polgárokra kötelezettségeket ró, a törvényes képviseletnek hozzájárulása szükséges. A pénzverés joga a császár nevében gyakoroltatik. A fejedelem trónraléptekor a képviselet mindkét háza előtt eskü gyanánt fogadást tesz, hogy az állam alaptörvényeit sértetlenül hagyja, és azok szerint kormányoz.

A törvényhozó testület a birodalmi tanács (Reichsrath), mely két kamrából áll, t. i. az urak és képviselők házából. Az urak háza (Herrenhaus) tagjainak száma nincs meghatározva a képviselőház 353 képviselőből áll.

Az urakházának tagjai a császári ház nagykorú főhercegei, azon belföldi nemes családok nagykorú fejei, kiket ő felsége örökös tagsági joggal felruházott; az érsekek és a hercegi címmel felruházott püspökök méltóságuknál fogva, végre az állam, az egyház, a tudomány és művészet körül érdemeket szerzett férfiak közül azok, kiket ő felsége éltök fogytáig birodalmi tanácsosoknak nevezett ki. Az elnök és alelnök a ház tagjai közül egy ülésszakra a császár által neveztetik ki.

A képviselőház (Abgeordnetenhaus) tagjai az egyes választó kerületek által 6 évre választatnak. A fontos állami érdekek képviselése tekintetéből négy különcsoport alakíttatott, úgymint 1. a nagybirtokosok, 2. a városok és iparos községek, 3. az ipar és kereskedelmi kamarák tagjai és 4. a falusi községek vagy mezei lakosság csoportja, ez utóbbi csoportnál a választás indirekt, a többieknél direkt.

A birodalmi tanácsot évenkint a császár hívja egybe. — A birodalmi tanács tagjai a történt szavazás miatt sohasem, a parlamentben tett nyilatkozatukért pedig csak azon testület tagjai által vonhatók felelősségre, kik közül maguk is valók. — Hogy valamely javaslat törvény erejére emelkedjék, arra mindkét háznak beleegyezése és a fejedelem szentesítése szükséges. A miniszterek kormányzásuk minden intézkedéseért felelősek a birodalmi tanácsnak.

A birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományokban van 17 országgyűlés, melyek csak egy-egy kamrából állanak. Némely tartományok egyes vidékei külön képviselettel is birnak (mint pl, Görz-Gradiskának külön, Isztriának külön, Vorarlbergnek külön, sőt még Trieszt városának is külön képviselete van). E tartománygyűlések császári egybehívás

folytán évenként egyszer gyülnek össze az illető ország fővárosában. Hatáskörükbe tartoznak mindazon törvényhozási ügyek, melyek a birodalmi gyülés körén kivül esnek. Az egyes tartománygyűlések elnökei a Landeshauptmann címet viselnek (Dalmáciában Landtags-Präsident, Alsó-Ausztriában Landesmarschall, Csehországban Ober-Landesmarschall) és a császár által a tartománygyűlési tagok közül 6 évre neveztetnek ki. — Folyó ügyek elintézésére minden tartományban külön országos választmány van.

A kormány élén 9 miniszterium van Bécsben, ezek: a belügyi, a vallás és közoktatásügyi, a kereskedelmi, a földmívelési, a honvédelmi, az igazságügyi, a pénzügyi, a tárcanélküli, végre a galiciai miniszter.

Az első három miniszterium teendői a politikai kormányzat hatáskörét képezik: a politikai kormányzat élére minden tartományban egy tartományi főnök (Statthalter vagy Landespräsident) van rendelve, kinek vezetése alatt áll a tartományi hivatal (Statthalterei vagy Landesregierung). Minden tartomány politikai Amtsbezirkek-re osztatik fel, melyek élén a Bezirkshauptmannschaft-ok állanak, de ez utóbbiak hatásköre alúl a városok ki vannak véve, mert ezek közvetetlenül érintkeznek a tartományi hivatallal.

A Német birodalom (császárság).

Alkatrészei, nagysága, világhelyzete, geogr. és polit. egysége.

A német birodalom a következő 26 államból áll:

Királyságok:

1. Poroszország (következő tartományaival: Brandenburg, Szászország, Pomeránia, Szilézia, Posen, Poroszország, Westfália, Rajnai tartomány, Hessen-Nassan, Hannover, Schleswig-Holstein és Laxenburg hercegség, mely utóbbi Poroszországgal personal-unio által van összekötve).
2. Bajorország.
3. Szászország.
4. Würtemberg.

Nagyhercegségek:

5. Baden.
6. Hessen.
7. Mecklenburg-Schwerin.
8. Szász-Weimár.
9. Mecklenburg-Strelitz.
10. Oldenburg.

Hercegségek:

11. Braunschweig.

12. Szász-Meiningen.
13. Szász-Altenburg.
14. Szász-Coburg-Gotha.
15. Anhalt.
Fejedelemségek:
16. Schwarzburg-Rudolfstadt.
17. Schwarzburg-Sondershausen.
18. Waldek.
19. Öregebb ágú Reuss.
20. Ifjabb ágú Reuss.
21. Schaumburg-Lippe.
22. Lippe.
Szabad városok:
23. Lübeck.
24. Bremen.
25. Hamburg.
Birodalmi tartomány:
26. Elsass-Lothringen.

A német császárság az 1870-ik év végén létrejött éjszaki és déli Német-Bund szövetkezése folytán jött létre. Kiterjedése 544,900 □ $^{K}/_{m}$, lakósainak száma 42.700,000. Kiterjedésre nézve tehát 3-ik, lakosságra nézve pedig 2-ik helyet foglal el az európai államok közt.

Németország középponti helyzete által a népvándorlás korszakában átmeneti tartománynyá lőn. Nyugati és déli határain kulturnépek vették körül; Galliából és Italiából nyerte műveltségét. A népvándorlás korszakában keleti részei megürültek, hová szomszédos szlávok nyomúltak be. De a többi határait is különböző törzsek vették körül, melyek sok helyütt területére is behatoltak, így: keleten a szlávok, éjszakon a rokon germántörzsek, nyugaton és délen a románok. Legfontosabb minden esetre a nyugati határ, mely felől a francia kultura hatolt területére. Éjszakon ugyan az Atlanti oceán két beltengere érinti, de ezek közöl az egyik, a Keleti tenger, majdnem egészen el van zárva a világtengertől; azonfelől mindkettő könnyen zárható el az idegen hatalmak által. Délfelől az Alpok akadályozzák a kényelmes közlekedést. Ebből látható, hogy Németország világhelyzete nem mozdítja elő annak tengerentúli kereskedését és tengeri hatalmát (Hamburg kivételével alig bir nevezetes kikötővel, melyek többnyire zátonyok által vannak elzárva). Fekvésénél fogva Európa szívében, leginkább belkereskedésre és szárazföldi közlekedésre van utalva. Mindazonáltal jelentékeny a tengeri kereskedése is, mit inkább a németek iparkodásának, mint a birodalom világhelyzetének tulajdoníthatunk; legfontosabbak az Éjszaki tenger partjain levő kikötői (Hamburg, Brema), melyek a világforgalom jelen középpontjához, az Atlanti oceánhoz, közelebb esnek, mint a Keleti tenger mellékiek. Helyzeténél fogva, mint

már láttuk, alkalmatosnak bizonyúlt a fontosabb európai harcok eldöntésére.

Németország azon területekhez tartozik, melyek nem dicsekedhetnek geographiai egységgel. Az egész birodalom sok egymástól elkülönített vidékre oszlik, melyek többé kevésbé összeköttetésben vannak ugyan egymással, de hiányzik egy centrum, a mely köré csoportosúlhatnának. Az Alpok hegyrendszeréhez a Sváb-bajor felföld csatlákozik. A birodalom belsejében a német Középhegységen belűl pedig ott találjuk az Alsó-svábfrank és a Felső-pfalz felföldjét, valamint a Felső-rajnai síkságot. Az éjszaki német Középhegység pedig több elkülönített területből áll, úgymint a szász hegyesvidékből, a thüringi dombosterületből, a weserhegyvidékből, a hesseni domvidékből, és a keleti és nyugati-alsórajnai hegyvidékből. A germán alföld a vend (Visztula és Elba közt), a szász (Elba és Ems közt) és az alsó-rajnai (Ems és Schelde közti) síkságokra osztható fel; ezeknek elseje az ural-kárpáti és az ural-balti magaslat által három külön területre szakad. Ebből látható, hogy sem kiterjedt középponti alfölddel (mint pl. Magyarország) sem magasan fekvő középponti fensíkkal (mint Spanyolországban), sem pedig középponti folyóvölgygyel (minő Franciaországban a Szajna, Angolországban a Themse) nem bir, honnét a többi részek fölött könnyen lehetne uralkodni, hanem szét van darabolva apró területekre, hol a síkságok, a fensíkok, a medencék, a lépcsőzetesföld és hegysorok, láncok és völgyek egymással váltakoznak. Általánosan két részre osztható fel: éjszakira és délire, melyet a Majna összekötő völgye közvetít egymással. Egyedül délen és nyugaton van természetes határa (az Alpok és Vogesek), többi oldalról egészen nyitva áll. Ezen isolált területváltozásoknak jó és rosz következményein visszatükröződik a németek házi és társadalmi, a politikai, irodalmi, vallási, ipar és kereskedelmi élete.

A különböző elkülönült területeken rendesen különböző törzsek laknak, kiknek házi és társadalmi életében az illető vidékek sajátságai érvényesűltek. (Svábok, frankok, bajorok, szászok, thüringiek, hesseniek, rajnaiak stb.) E számtalan külön törzs kevés hajlandóságot mutatott egy politikai egészszé összeolvadni, hiányozván egy központi terűlet, melyen egy nagy, az összes politikai érdekeket felölelő város keletkezhetett volna, miáltal a természet által előmozdított separatismus fejlődött ki. Ebből magyarázhatjuk a németek politikai és nemzeti szétdaraboltságát, mely a legrégibb időtől egész napjainkig jellemzi történetüket. Hozzá járult a határok nyíltsága, mely az ellenséges szomszédok betöréseit előmozdítá és a németek politikai állását nehezíté.

A politikai központ hiánya megakadályozá a szellemi gyúpont képződését is, melyből a tudomány és a művészet terén minden irányban befolyást lehetett volna gyakorolni. A politikai szétdaraboltságot a talaj szomorú következményének tulajdonítottuk; de szellemi tekintben ezen körűlmény üdvösen hatott, mivel egy szellemi középpont helyett majdnem

minden vidéken külön gyúpontok keletkeztek, melyek mindegyike tehetségei és természeti előnyei szerint a lehető legmagasabbra törekedett. Németország különböző területén a tudományokban és művészetekben számos kiváló város kelt versenyre egymással, mindegyik sajátságos szellemi életet és törekvést fejtett ki, mindegyik valami sajátságost hozott létre, mivel a többiek nem dicsekedhettek, s ez által a szellemi műveltség megmenekült az egyoldalúságtól és változatosság jött létre. (Berlin, München, Nürnberg, Drezda, Lipcse, Weimar, Frankfurt stb.) Kétségbe vonhatatlan, hogy az elkülönítő talajalakulás nagy részben befolyással vala a vallási szakadásra is.

Végre a talaj az ipart és kereskedelmet is befolyásolta. Nem szükséges részletesen bizonyítgatni, hogy az ipar némely ágai a vidékek nyersanyaga szerint mikénti fejlődött és tökéletesült valamely irányban, elég lesz a szászországi Érchegységre, a rajnai hegyes vidékre vagy más különös iparágakat kifejtő hegyes vidékekre utalni. A kereskedelemnek sem volt egy közös gyúpontja; hanem különböző, a kereskedelemnek kedvező, helyeken kereskedelmi emporiumok keletkeztek, melyek előmozdíták a lakosság jólétét. (A majnai Frankfurt, Lipcse, Augsburg, Hamburg, stb.)

A lakosság, annak anyagi és szellemi műveltsége.

A németek jobbára dolichokephalok, erős többnyire magas testalkatuak szőkék és kék szeműek. Délfelé azonban a testszín barnába megy át, sőt itt a brachykephalismus is túlnyomó, mit az idegen elemekkel való erősebb keveredésnek tulajdoníthatunk; a déli németek általában nemcsak nyelvre, hanem testalkalra, erkölcsökre és szokásokra nézve is eltérnek az éjszakiaktól. A németek jellemzése nagyon nehéz, mert az ethikai, történeti és műveltségi viszonyaik megakadályozák egy egységes nemzeti jelleg kifejlődését. A provincialis sajátságok, a kifejlett individualitás akadályul szolgált a német egységnek, mit részben a ,természeti viszonyoknak is tulajdoníthatunk. Nagyban a németeket phlegmatikusoknak, részben phlegmatiko melancholikusoknak lehet nevezni. Előnyeik: a szorgalom, a kitartás, a bátorság, az erkölcsösség, a valásosság, a kedélyesség és a családiasság. Hiányzik ugyan a franciák könnyen gyuladó enthusiasmusa, azok elméncsége, könnyedsége és pallérozottsága, de megvan az alaposság utáni törekvésök s különösen jellegzi őket ama szívósság, melylyel az egyszer kitüzött cél felé törekesznek. A németekben nincs meg az az elfogultság, melylyel például az angolok, a franciák, vagy mi is népünk tetteit, gondolatait, tehetségeit túlbecsüljük s azokat legelsőknek tartjuk; ők bejárják az egész világot s a külföldön tanultakat hasznosan érvényesítik, miért igazi világpolgároknak nevezhetők, habár sokszor az utánzás puszta majmolássá válik. A németek mindent összehordanak, mit a külföldi tudomány és művészet nyujt s ez a felkent szellemek javára válik, kik azt felhasználják, átalakítják

és átszellemítik, mi a tudomány általánosítására vezet. A mély gondolkodás nevelte azon számos valódi bölcsészeket, kik leginkább általános szempontokat kerestek, honnét rendezik a részleteket, csakhogy sokszor oly magasra emelkednek, hogy a részletek ez által homályosokká, nyelvök pedig határozatlanná vált. Művészetökben hiányzik a görögök plastikai üdesége, az olaszok élénk színezése és melegsége, építészetök remek művei ködösek ugyan, de magasztosak. A németek árnyoldala: a pedanteria, mások kicsinylése, kérkedés, utánzás, az eredetiség hiánya, mihez járul az irígység s különösen a kenyérirígység és a rágalmazás. A módszerekbe való szorítás szenvedélyük, az embereknek rang és cím szerinti osztályozása náluk sokszor a kiállhatatlanságig megy. Vallásra az éjszaki németek általában protestansok, a déliek meg római katholikusok.

A nem németek száma valami 3·5 millió; a románok, a franciák és vallonok, a szlávok pedig a lengyelek és vendek által vannak képviselve.

Az anyagi műveltséget a földmíveléssel kezdjük tárgyalni, mely Németországban is legfontosabb élelmezési ága a népnek. Habár a talaj, a Középhegységhez csatlakozó lépcsőzetes terület és a folyó völgyek kivételével, terméketlen, a mezei gazdálkodás mégis igen magas fokon áll, s csupán a nyugati államok mulják felül. A gabona minden nemét termelik. Különösen említésre méltó a rozs, mely a silányabb talajban is megterem; a búzát csak a termékenyebb helyeken termesztik ugyan, de elég a birodalom szükségleteinek fedezésére; az árpatermelés megfelel a kifejlett sörfőzés és malomipar szükségleteinek, a zab is arányban van a lóállománynyal. Németország déli részein megemlítendő még a búza helyettese: a tönköly (német árpa). A kukoricát leginkább takarmány kedvéért (zölden) termelik; a tatárka fontos élelmi cikk, különösen a homokos vidékeken. Figyelmet érdemel a burgonya, melyet nemcsak iparcélokra, hanem mint főélelmezési cikket egész birodalomban nagy mérvben termesztenek és a terméketlen, de sűrű népességű vidékeknek majdnem ez a kizáró tápanyaga. Virágzó a hüvelyes vetemények, a zöldség, a takarmányfűvek, a gyümölcs és a szőlő termesztése, ez utóbbi különösen jó minőségű a Rajna völgyében, és e folyó mellékvölgyeiben. Jelentékeny az erdőállomány is.

A marhatenyésztés a legjobb sikerrel dicsekedhetik. A lótenyésztésben különösen az éjszaki államok (Holstein, Mecklenburg, Hannovera, de Würtemberg is) tűnnek ki; a lóállomány 3·5 millió. A szarvasmarha-tenyésztés legjelentékenyebb az Alpok vidéken és éjszakon; van mintegy 15 millió drb. A juh nemesítésére (Spanyol merino által) oly nagy gondot fordítanak, (Szászország, Brandenburg, Szilézia, Hannovera, Mecklenburg), hogy Németország a juhtenyésztés tekintetében a világ egyik legnevezetesebb állama; van 30 millió db. A sertéstenyésztésben kitűnnek Westfália, a porosz, Szász tartomány és Bajorország. Jelentékeny még a baromfitenyésztés (a pomerániai lúdtenyésztés). Végre megemlítendő még a halászat.

A bányászat majdnem minden tartományban jelentékeny; említést érdemel az ezüst-, réz-, zink-, ólom- és a csekély higanybányászat; főfontosságú a vas-, kőszén- és sóbányászat. A vasbányászatban kitűnnek: Szilézia, Rajnai Poroszország, Thüringia, Szászország és Nassau. Kőszénnyerésben Németországot csak Nagybritannia múlja felül; legkiterjedtebb a wesztfáleni kőszénvidék (Ruhrbecken), utána jő a felső sziléziai kőszéntelep. Igen jelentékeny a sónyerés is, különösen mióta Szászfurti (szász tartományban) és Sperenberg (Brandenburgban) környékein koloszszalis sótelepeket fedeztek fel.

Az ipart jelentékenynek mondhatjuk ugyan, de nem felel meg a birodalom szükségleteinek, mert iparcikkeinek egy harmadát a külföldről kapja. A német ipart az éjszak-amerikaiak talán kissé szigoruan birálták, midőn «olcsónak, de rosznak» itélték, de nem minden alap nélkűl. Legfontosabb iparágakhoz kell sorolnunk a gyapjúszövést (a rajnai tartományokban, Sziléziában, a Szász királyságban és Würtenbergben), a vászonkészítést (Lausitz, Szilézia, Westfalen) és különösen a vasipart, mely tekintetben Poroszország a többi államokat messze túlhaladja, főhelye Westfalenben van (Krupp esseni acélöntője). A faiparban különösen a déli államok tünnek ki. Üveggyártásuk azonban sem a Csehországéval, sem pedig Franciaországéval nem állja ki a versenyt.

Kedvezőbb a kereskedés, mely a nyersanyagok bősége, a birodalom fekvése, kedvező folyórendszere, kiterjedt csatorna- és vasúthálózata és a közbenső vámok eltörlése által óriási kiterjedést nyert. Hamburg és Bréma az első kereskedelmi városok, ezután jön Lübeck, Wismar, Rostock, Stettin, Danzig, Königsberg és Memel mint másod rangú kereskedelmi emporiumok, melyek a külkereskedést közvetítik; míg Lipcse, Frankfurt, Braunschweig, Boroszló, Berlin stb. a belkereskedést mozdítják elő.

Szellemi műveltség tekintetében Németország igen magás fokon áll. Elemi oktatásra nézve első helyet foglal el az európai államok közt, van 60,000 elemi iskolája 6 millió tanulóval, e tekintetben kiválik Poroszország. A felsőbb oktatásra előkészítő intézetek a gymnáziumok és a lyceumok; az ipar és kereskedelmi célokat előmozdítják a reáliskolák, ipartanodák, technikus iskolák és az akadémiák. Európában Németországnak van legtöbb (20 teljes) egyeteme, mely kedvező viszonyt főleg korábbi állami szétdaraboltatásának köszönheti. A nagyobb városok, egyetemek és tudományos társulatok nyilványos könyvtárai, melyekben 6 millió könyvet lehet ingyen használni, továbbá a különböző tudományos és művészi gyűjtemények és intézetek nagyban mozdítják elő a tudományok és a művészetek haladását. — Általános azonban a panasz, hogy a fiatalságot szellemileg a test rovására túlterhelik és a nevelésre, különösen a gyakorlati életet illetőleg, kevés gondot fordítanak.

Alkotmány, kormány és politikai felosztás.

Az 1866-ki évben a «Deutscher Bund» feloszlott és a következő évben létre jött az éjszaki német szövetség, mely 22 államból állott. Az 1870. és 71-ki év meghozta a déli államok és Elsass-Lothringen csatlakozását és 1871-ki ápril 16-án a «német birodalom» alkotmánya jött létre. E szerint a birodalom áll 22 monarchikus, 3 köztársasági szervezettel biró államból és 1 közvetetlen birodalmi tartományból. A közvetetlen tartomány («Reichsland») Elsasz-Lothringen a három köztársaság, a három szabad város: Hamburg, Lübeck és Brema; a 22 monarchikus állam között van 4 királyság, 6 nagyherczegség, 5 herczegség és 7 fejedelemség. A német császárság szövetséges állam alkotmányos kormányformával, melynek élén egy császár (a porosz király) áll. A birodalmi törvényhozást a szövetségi tanács (Bundesrath) a birodalmi gyűlés a császárral mint a szövetség fejével egyetemben gyakorolja. A császár a birodalom nemzetközi képviselője, őt illeti a béke és a háború joga; a háború üzenéshez azonban, a megtámadtatás esetét kivéve, a szövetségtanács beleegyezése szükséges. A császár nevében köttetnek és bontatnak fel a külföldi szövetségek és más egyezségek; ő a hadsereg fővezére, ő nevezi ki a legfőbb katonai méltóságokat (Bajorország kivételével) és állami hivatalnokokat, ő hívja össze, napolja el és zárja be az államtanácsot és a birodalmi gyűlést, ő hirdeti ki és őrködik a birodalmi törvények fölött.

A birodalmi tanács a császár által kinevezett államkancellár elnöklete alatt 58 tagból áll, kik az egyes államokat képviselik (Poroszország küld 17, Bajorország 6, a szász királyság és Würtenberg egyenkint 4, Baden és Hessen 3—3, Mecklenburg-Schwerin és Braunschweig 2—2, a többiek Elsass-Lothringen kivételével egyet).

A birodalmi gyűlés tagjai általános és közvetetlen választás által titkos szavazással 3 évre választatnak, számuk jelenleg 397. A birodalmi törvények a tartományok törvényei fölött állanak.

Poroszország óriási túlsúlya, mely ötször nagyobb terűletre és népességre nézve, mint a legközelebbi szövetséges állam Bajorország, az egyes gyönge szövetségesek önállóságát mindinkább csökkenti s habár külsőleg meg is hagyja a függetlenségöket, tényleg alárendeltjeivé lesznek. Jelenleg még minden állam külön alkotmánynyal, sőt részben saját törvényekkel is bir, de központosítási törekvések is folyton haladnak.

Németországban a hadkötelezettség általános, minden harcraképes férfi 7 éven át a rendes katonasághoz tartozik (3 évig tényleges szolgálat és 4 évi tartalék) a következő 5 éven át pedig a honvédséghez (Landwehr vagy Seewehr). Ezen hadszervezés több-kevesebb módositással egész Európában utánzásra talált.

A birodalom politikailag az illető szövetséges államok szerint osztá-

tik fel; az egyes államok pedig kormánykerületekre; de ezek mellett szokásosabb a történeti alapon nyugvó felosztás.

Itália (királyság).

Nagysága, világhelyzete, geogr. és politikai egysége.

Itália az 1870-ki év óta, eltekintve a fél souverain San-Marino és Monaco területektől, egységes államot képez. Terűlete 296,300 □ $^{n}/_{m}$, lakosainak száma 27.700,000.

Itália középső helyet foglal el Európa déli félszigetei közt és ez legeurópaiabb félsziget (a Balkán félsziget ázsiai, a pirenéi áfrikai jellegű), mert éjszaki részével a Pó síkággal és az Alpokkal Európa közepébe hatol. Bár minden oldalról természetes határok veszik körül, mégis összekötő helyzete van a Földközi tenger melléki országok közepén s ennek köszönheti, hogy már az ó-korban a kereskedés középpontjává lett, ez képesítette a világuralom gyakorlására. A kelet-indiai út és Amerika fölfedezése által a világkereskedés az Óceán partjaira tette át székhelyét s így világhelyzete sokat veszített ugyan fontosságából, mindazáltal a Földközi tenger tartományai között a legjelentékenyebb helyet foglalja el. Kedvező fekvése leginkább a szélesebb nyugati partvidék javára szolgált, mely a kultura és világuralom székhelye lőn; míg a keskeny, szírtes partu, kikötőkben szegény és szigetek nélküli keleti partvidék csekély történeti fontossággal bir és a legrégibb idő óta inkább pásztor, mint földmívelő és kereskedő törzsek hazája vala, éppen úgy, mint az átellenben levő Illyria nyugati partjai, s ezért a keskeny keleti partvidék lakói mindig a fontosabb nyugati terűlet befolyása alatt állottak. A nyugati partvidék középpontjában Itália természetes fővárosa Róma emelkedik, mely azonban nem birt mindenkor az egész félszigeten uralkodni, mivel lakosainak politikai egysége megnehezíttetett a félszigetet ketté választó hegység, s az aránytalanul hosszú partok által, mely körülmény a lakosság érdekeit inkább kifelé utalta. Olaszország közép- s ujkori történetéből látjuk, hogy majdnem minden a Középtengerrel határos állam, rövidebb vagy hosszabb időre elfoglalva tartá a félsziget egyes részeit (a byzanciak, az arabok, a németek, a magyarok, a spanyolok, a franciák).

Az olasz félsziget nem dicsekedhetik geographiai egységgel, mely a különféle belső különbségek kölcsönös kiegyenlítésének kifejezése. Itáliában hiányzik a tagozottság változatossága, helyette a párhuzamos egymásmellettiséggel, a symetria egész sorozatával találkozunk. Belső tagozata igen egyszerű: már régóta felső Itáliára (Gallia cisalpina, Liguria és a venetek földje), alsó Itáliára (Nagy-Görögország) és a kettő közt fekvő (tulajdonképpeni Itália) közép Itáliára osztották, mely felosztás később ismét feltünik Lombardia területében, a pápai államban és a nápolyi királyságban,

sőt e természet okozta felosztással a mai egységes királyságnak isszámolnia kell. A félsziget oro- és hydrographiai viszonyai mutatják, hogy e területeknek földrajzilag okadatolható létök van. Az éjszaki — Európa törzsére támaszkodó részt éjszakon és nyugaton az Alpok, délen pedig az Apennin veszi körül, keletre a tenger felé lejtősödik; termékenysége, kedvező klimája, kényelmes közlekedése és lakóinak tevékenysége egy egységet alkotnak, — e rész a középkorban inkább Németországgal, mint Itáliával látszik összeköttetésben lenni, azért continentalis Itáliának nevezhetnők. Valamint éjszakon Lombardia szárazföldi, úgy délen Sicilia tengeri ráadásnak tekinthető; mindkettő a tulajdonképpeni félsziget éléstára. Maga a tulajdonképpeni félsziget a magas Apennin által ketté választatik, melyen a folyók sehol sem törnek át. Középen, a hol a félsziget legszélesebb, a hegység két láncra szakad, hogy annál hatalmasabb válaszfalat képezzen a két partvidék között. Mindezen szakadozottság dacára Itália egykoron vezérei által kivívta magának majdnem az egész világ fölött a politikai hatalmat, később pápái által szellemi fölényt gyakorolt s végre művészete által törvényeket szabott a világnak. Róma városa egygyé olvasztá a félsziget népeit, ez egyesítésben előmozdíttatott középponti helyzete által; e világváros nem központja ugyan az egész félszigetnek, de közepében fekszik annak, a mit tulajdonképpeni Itáliának neveztünk.

A lakosok, azok anyagi és szellemi műveltsége.

Nincs ország, hol annyi utazó megfordulna, mint Olaszországban, e sok utazó nagyon különböző véleménynyel van az olaszokról, legtöbben reményeikben csalatva érzik magukat s nem tudnak róluk sok jót mondani. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy az utazók legtöbbje mily elemekkel jő többnyire érintkezésbe, ha az ember csupán ez elemeket venné tekintetbe, akkor a mi képünk se lehetne valami kedvező, mert hisz jól tudjuk, hogy a sokak által látogatott vidékeken mennyire igénybe szokták venni bizonyos emberek (kocsisok, vendéglősök, vezetők stb.) az idegen erszényét. Azután a touristák legtöbbje podgyászával együtt tetemes málhát szokott magával hordani előítélete képében, mely szerint minden idegent megitélni szokott; ezeket már az olaszok fekete haja, sötét arcszíne és a fekete cillogó szemei is elijesztik. Elfogulatlanul itélve a kedvezőbb véleményüeket kell követnünk, noha az igazság érdekében, az ellenvéleményüek itéletét is tekintetbe kell vennünk. Az olaszok általában cholerikus vérmérsérlet előnyeit és hátrányait egyesítik, a nélkül azonban, hogy e temperamentum elfajulásába esnének, mert ők is a nyugati kultura élén haladnak. Ők az életet a szebb oldaláról fogják fel, s éjszaki szomszédjaik pedanteriája és feszessége egészen ismeretlen előttük; Európaszerte annyira dívó osztályozását a polgároknak, rang, születés, vagyon stb. szerint nem ismerik vagy csak kevés tudomást vesznek róla. A természethez hívebb Itáliában a rendi különbség

nem hangsúlyoztatik oly sértőleg s annyi dölyffel a felsőbb rendüek által, mint sok más helyen, mely arccsapása a fitogtatott humanitásnak és keresztségnek. Azon csekélység, melylyel a déliek beérik, azon könnyűség, melylyel a physikai szükségletek megszerezhetők, — szabadabbá teszik az embert s könnyen azon gondolatra juttatják, hogy nem csupán azért van teremtve, miszerint lélekölő testi erőlködés közt tengesse életét. Az olaszok józansága és megelégedettsége éles ellentétben van az éjszakibb népek anyagias élvezetével, miért is az olaszok nyugalom szeretete (dolce far niente) közmondássá lőn. De igazságtalanság volna az egész olasz népet lomhaságról vádolni. Kiérve a városokból a mezőre, pl. a szerencsés Campaniában, bámulatra ragad bennünket azon gondozás, melyben a szántóföldek részesülnek. Itt a földmívelés a leggondosabb kertmíveléssé válik, melyben a lakosok hangyaszorgalma a legkisebb gyomot sem türi meg. Toscánában, Umbriában, a Markokban és Lombardiában a lakosság sürgés-forgása a mezőn, azok teraszos munkálkodása, a piemonti kőfaragók, építők s egyéb munkások kitartása és tevékenysége a legnagyobb elismerésünket érdemlik ki. Az olasz munkás elégedettsége és józansága nálunk is becsültetik, miről könnyen meggyőződhettünk vasutépítkezéseinknél, a Duna szabályozásnál s egyéb nehezebb munkálatok alkalmával. A tisztaság az olaszok gyenge oldala, min azonban kevésbbé fogunk megütközni, ha meggondoljuk, hogy a déli klima nem mozdítja elő hasonló mértékben a tisztaság érzékét, mint az éjszaki. Az olaszok, mint említve volt, a többi déli népekkel együtt kevesebb érzéki szükséggel birnak, minél fogva az éjszakiak kényelmesebb életmódja ismeretlen előttük. A szabad ég alatt való folytonos tartózkodás árt a háziasságnak és belső családiasságnak. A politikai pártoskodás élesíti ugyan az ember szellemét, élénkíti a tetterőt, de kártékony hatásu az erkölcsökre, mivel a pártérdek minden más érdeket háttérbe szorít, sokszor a legmagasztosabbat is. A történetből tudjuk, hogy nincs ország, hol a pártoskodás oly annyira virágzott volna, mint Itáliában, innét magyarázható, hogy Itália hazája azon politikának, a melyet machiavellisztikusnak szoktunk nevezni: az intriguák politikájának édenje s a legvadabb szenvedélyek szinhelye; innét van az, hogy az olaszok politikai jellemvonásai ravaszságban, gyűlöletben, álnokságban és bosszúvágyban összpontosulnak, s hogy a politikai gyilkosságnak legtöbb védője Olaszországban akadt. — Egészen más tér az, melyen az olaszok nagyoknak és szeretetreméltóknak tűnnek fel. Itáliában a művészet és a tudomány virágzása a középkor utolsó századaira esik ugyan, bár az egykoron virágzó egyetemek (még most is 20 van) elveszték régi hírnevöket és a mostani művészeti és irodalmi akadémiák inkább szellemes enyelgéseknek tekinthetők csak, — a nép azonban még most is megőrizte a tudományok iránti hajlamát és szeretetét és ha még most is egészen kis községekben ragyogó című és szervezett szertartású irodalmi akadémiákkal találkozunk, nemde be kell vallanunk, hogy e nép legalább is jákszani tudja a szellemest? Legnagyobb előnye a szép iránti nagy mérvű fogékony-

sága, ezen szerencsés adománynyal más nemzeteknél csak kevés bir, míg itt az egész nemzet tulajdona az. Minden olasz úgy szólván festő, zenész, költő és sehol a világon nincs annyi rögtönző (improvisator) mint itt. A szépészeti érzék az egész nép közös tulajdona oly annyira, hogy a legközönségesebb pórnő ízléssel összeállított ruhaszínezetében is jelentkezik az egész nemzet szépészeti érzéke.

Az olaszok vallásra (csak 2% nem katholikus) és nyelvre nézve nagyon egységes nemzetet képviselnek.

Itália egyedüli földmívelő állam, mely a sűrűen népesített országok közé tartozik, habár a lakosság nagyon aránytalanul van felosztva. Az anyagi és szellemi műveltség tekintetében általában éjszakról délfelé fogyatkozás mutatkozik. A kiterjedt hegység és a terjedelmes posványos területek miatt csak kevés hely alkalmas a földmívelésre, mihez járul azon körülmény, hogy (Piemont kivételével) a földbirtok csak néhány ember kezében van (különösen Lombardiában és Velencében), míg a pór csak bérlője az általa művelt területnek s így kevesebb gondot fordít annak kultiválására. Olaszország gabonatermesztése jelenleg nem fedezi az ország szükségeit, s így utalva van Oroszország, Egyiptom és Amerika gabonájára. Az olasz rizs sokra becsültetik, fő termesztési helye a Pó síksága, kevesebb terem közép és déli Itáliában. A dohánytermesztésre igen alkalmas ugyan a talaj, de a monopol akadályul szolgál s a termesztett mennyiség, még az ország szükségleteit sem fedezi. Déli Itáliában és Siciliában kiterjedt a gyapotmívelés. Igen jövedelmező a szőlőmívelés, csakhogy kevés faj alkalmas a kivitelre. Az olajfa és a déli gyümölcsök (citrom, narancs, füge, datolya, mandola stb.) igen fontos keresetágat képeznek. A selyemtenyésztés szempontjából igen kiterjedtek az eperfaültetvények. A kiterjedt erdőségek, oktalan pusztítás dacára is, elegendő anyagot szolgáltatnak a ház- és hajóépítésre. A magasabban fekvő helyek gesztenyeerdői főélelmezési és kereskedelmi anyagot szolgáltatják a szegény hegyi lakóknak.

A baromtenyésztés nem áll valami magas fokon. Legfontosabb még a juh- és kecsketenyésztés. A szarvasmarhatenyésztés némely vidékeken, mint pl. Lodi környékén virágzónak mondható, mert a jól nedvesített rétek 6-szor is kaszálhatók; a vaj és a sajt (parmezansajt) fontos kiviteli cikket képeznek; délfelé a bivalytenyésztés lép előtérbe. A sertéstenyésztés szintén jövedelmező. A ló helyett itt az öszvér és szamár lép előtérbe. Legfontosabb azonban selyembogár tenyésztése, s e tekintetben Felső-Itália válik ki, habár a legujabb időben a selyemhernyóbetegség súlyosan sujtá ez iparágat s evvel együtt a hernyótenyésztésen alapuló jólétet, mégis valami 700 millió frankot jövedelmez. Megemlítendő még a méhészet és a halászat.

A bányászat csekély jelentőségü; még a legfontosabb ásványa, a kén is csak a legkezdetlegesebb módon bányásztatik. A siciliai kénbányák a legujabb időkig majdnem az egész világot monopolizálták, most azonban jelentékeny vetélytársuk akadt a pyritben, melyet világszerte a kénnyerésre

kezdenek alkalmazni. A sardiniai zinkbányászat fénypontja bányászatának. A vas (Elba és Sardinia) nem fedezi az ország szükségleteit; említésre méltó még a márvány (Carrara), az alabastrom, a borax és a tengeri só.

Műipar tekintetében a közép-európai államok mögött marad. Legvirágzóbbak még azon iparágak, melyeknél a természet többet tesz, mint az ember, milyen az igen jövedelmező selyemipar s e tekintetben első helyet foglal el Európában; ilyen az olajgyártás (Lucca) a vaj- és a sajtkészítés stb. Az üveg, a bőr, a húr, a szalmakalap (Florenz), a maccaroni gyártás stb. inkább csak helyi érdekűek.

A kereskedés a középkor óta tetemesen csökkent, minek főokát az új utak felfedezésében kell keresnünk, melyek új pályákra terelték a kereskedést; csakis a szuezi csatorna megnyitása, — melylyel a Középtenger a régi fontosságát részben visszanyeré, — és az Alpokon keresztül vezető vasutak megnyitása okoztak kedvezőbb fordulatot az állam kereskedésében, a bevitel azonban még jóval felülmulja a kivitelt. Különös beviteli cikkek a gabona, a gyarmatáruk, iparcikkek, kőszén, gyapot; kiviteliek pedig az olaj, déli gyümölcs (majdnem egész Európába), bor, selyem, rizs, sajt, kén, márvány és faárúk.

Itália a szellemi műveltség terén a középkorban elért rangját, midőn Európa szellemi vezérének hivták, nem tartotta fel napjainkig, mert a 16-ik század elején az uj tengeri utak felfedezésével nemcsak Itália virágzó kereskedése hervadt el, hanem az ország egyes részei hosszas harcok után idegen kézbe kerülvén, sűlyedtek a tudományok is és a szellemi hegemonia Franciaországra szállott át. Mindazáltal a szép művészetek terén még ma is első helyet foglal el. (Dante † 1321, Petrarca † 1374, Boccacio † 1375, Ariost, Tasso s mások nevei örökké fognak ragyogni a próza és a költészet terén.) Festőink és szobrászaink még folyton zarándokolnak Itáliába, hogy e téren kitűnt mesterek műveit tanulmányozzák. A zenészek, — miként azt a művészi kifejezések is mutatják, valóságos hazáját itt kell keresnünk. De a tudományok, különösen az exact tudományok sem költöztek el egészen Olaszországból, mint azt Galilei, Volta, Sechi s mások fényes nevei mutatják. A minden irányú műkincsek tekintetében is egyedűl áll Európában. Számos egyeteme (20 egyeteme és 70 lyceuma gondoskodik a felsőbb nevelésről) ujabb időben egész komolysággal kezd a tudományok vívmányaiban részt venni; csak az elemi oktatás az, mely sok kivánni valót hagy, noha e téren is javulás észlelhető.

Allamforma, kormány és politikai felosztás.

Itália csakis egyesítése után lépett az európai nagyhatalmak sorába. Olaszország alkotmányos monarchia. A törvényhozó testület két kamrából áll, t. i. a szenatusból és a képviselőházból. Szenatus a király által élethossziglan kinevezett tagokból (1876-ben 317 tagja volt) áll. A képvi-

selőház 508 tagot számlál, kik a választási collegiumok által directe 5 évre választatnak. A végrehajtó hatalmat a király nevében 9 felelős miniszter gyakorolja. — A királyság most 69 tartományra oszlik, ezeket azonban Olaszországban magában is részint a természeti viszonyok, részint pedig történeti alapon nagyobb területekbe szokás beosztani.

A pápa elvesztvén világi uralmát (1870), Rómában a Vaticán és Laterán paloták, valamint Castel-Gangolfo nyaraló birtokában hagyatott meg; választása conclavéban a cardinálok által történik.

Az új királyságnak igen sok nehézséggel kell megküzdenie, mert a különböző területekből egyesített lakosság között, műveltségi viszonyai nagyon különbözők levén — egyenlő származás dacára is éles ellentétek vannak; a nagy tömeget a javaitól megfosztott papság folyton ellenzéki szellemben tartja a korona ellenében, s ez ellenzékeskedés új táplálatot nyer a nyomasztó adóban, melyet az állam kénytelen kivetni, hogy az új átalakulás által okozott államadósságokat fedezhesse, s végre mivel a tartomány segédforrásai az előbbeni kormányok által elhanyagolva nem fejlődhettek odáig, hogy a modern gazdálkodás igényeinek megfeleljenek.

Franciaország (köztársaság).

Nagysága, világhelyzete, geogr. és polit. egysége.

Elzász-Lothringia elvesztése után Franciaország területe 528,600 □ $^{k}/_{m}$; lakosainak száma 36.900,000.

Franciaország világhelyzeténél fogva közvetítő szerepet játszik a román és a germán világ között. Délen és délkeleten két román tartománynyal határos, keleten pedig germán tartomány veszi körül, Nagybritanniától pedig csak keskeny tengeri út választja el. Itt a két elem (a román és a germán) teljesen összeolvadt; innét nyerték a németek és a britek a civilisátiojukban előforduló román elemeket. A francia műveltség e kettős természete nagyban mozdítá elő a civilisátió terjesztését minden irányban; az utolsó századokban nemcsak a politikai téren gyakorolt bizonyos fölényt Európában, hanem a szellemi uralmat is kivívta magának, sőt a francia nyelv nemzetközi közeggé lőn az által, hogy diplomatiai nyelvvé emelkedett. A köztársaság az európai nagy háromszögtörzsnek nyugati szögletét foglalja el és az atlanti Óceán közvetetlen befolyása alatt áll. Az ellenkező keleti oldalon közép Európára támaszkodik, mely körülmény fontosabb vala történetére, mint hosszú tengeri partvidéke. Déli része, részben a Középtenger, részben pedig a Pirenéi félszigettel határos s ennek következtében Európa déli vidékéhez tartozik; mindezek következtében az érdek különféleségét tekintve egyedül áll az európai államok között. Eltekintve a francia-spanyol határtól, hol a Pirenék majdnem

áthághatatatlan népválasztót képeznek, Franciaország az Óceán és a Középtenger birtokában egyrészt Áfrikára és keletre, másrészt pedig Amerikára van közvetlenül utalva. Hozzá járúl a két tenger közötti kényelmes közlekedés, mely könnyűvé teszi előnyös helyzetének mindkét irányban való érvényesítését. Ha mindezen előnyök dacára a francia tengerészet nem tartott lépést a közeli Angolországgal, ezt leginkább tengerpartja kedvezőtlenségének kell tulajdonítanunk, bár arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy talajának gazdagsága, majdnem az összes szükségleteket kielégíti; ezenkívül a tengeri élet egyhangúsága, mely ellenkezik, a francia élénkséggel, szintén befolyással valának arra, hogy a franciák inkább szárazföldi mint tengeri nagyság után törekedtek. Franciaország ugyan részben a tengerre van utalva, de óriási erőmegfeszítéssel kellett az új kikötőket teremteni s mesés összegekkel fentartania a meglevőket; innét magyarázható, hogy míg Angolországnak a tenger flottája nemzeti büszkesége, Franciaországban inkább csak politikai szükségességnek tartatik.

Franciaország szépen kikerekített geogr. egységet tüntet fel. Ha határhegységeit tekintjük, melyek szintén természetes határok és népválasztók, akkor Franciaország egy teljes félsziget, mely nyugaton a tenger, délen a Pirenék és a tenger, keleten a hegységek egész sora (a nyugati Alpok, a Jura és a Vogesek, melyek közt csak a Burgundi kapu képez nevezetesebb rést) húzódik, csak éjszaki oldala van nyitva Belgium felé, mely geographiai tekintetben tulajdonképen Franciaországhoz tartozik. Belsejében a hegyek és völgyek, a dombok és medencék a legkellemesebben váltakoznak egymással; a nagy talajváltozatosság dacára a közlekedés sehol sincs megszakítva, sőt az összes folyók nemcsak a tengerekkel, hanem egymással is a legkényelmesebb összeköttetésben vannak. Franciaországnak van egy gyúpontja, hol az összes természeti utak összefolynak, az összes közlekedési vonalak központosulnak és ez Páris. Páris és környékére szorítkozott az első francia államalakulás Capet Húgó alatt; Párisból foglaltatott el a többi Franciaország; ez uralkodott és uralkodik az egész állam fölött. Még most is Párisban találjuk meg az egész Franciaországot; csupán ennek környékén találkozunk még a legutolsó pór ajkain is azon romlatlan francia nyelvvel, mely a szinpadról és szószékről hangzik felénk; minél tovább haladunk e centrumtól, annál eltérőbbek a szokások, az erkölcsök, sőt maga a nyelv is idegen területre betolakodott hódítónak tünik fel. Lényegében a francia művelődés csillaghoz hasonlít, mely minden irányban szétárasztja sugarait, de a melynek magvát Páris képezi, mert annál világosabb, annál tisztább itten minden, minél közelebb állunk e maghoz, míg a sugárkör határain mindinkább érezhetőbbek az idegen testek. Mennyire különbözik a nyugati Bretagne, a déli Provence és Gascogne Franciaország belsejétől nyelvre, szokásokra nézve?! Mily hatalmas Franciaország e szíve, mennyire függ az egész terület Páristól, legjobban látható a vidéki városokból. A hatalmas Orleans

eltörpül Páris közelléte miatt; a népes Bordeaux szinte falu Párishoz képest; sőt a nagy gazdag és népes Lyon is bármennyire ágaskodik, elvész ez óriás mellett. Nemcsak a Pirenék hasadékaiban uralkodik, hanem még a Középtenger partjainál (Marseille) is, hol a főváros okozta hullámköröket idegen hullámcsapások zavarják. Sőt egész Franciaország csak Páris által érvényesül. Párisnak magának mindene van, sőt többje van, mint egész Franciaországnak: van egyedüli nagyszabásu egyeteme, óriási tudományos és művészeti gyüjteményei, egyedül itt nyerünk kellő képet a haladásról; nem csodálkozunk ha a párisi utcai harcok a legtávolabbi departement-ákban rögtön viszhangra találnak. Páris nemcsak barrikadokat emel hanem üzleteket is köt egész Franciaország nevében. Hatalma nemcsak Franciaországra szoritkozik, hanem kiterjed az egész világra.

A lakosság, annak anyagi és szellemi műveltsége.

Az összes indogermanok közt a kelták nyomúltak legtovább nyugatra, ezek egyik ágát a bretonokat (kymrek) a régi Galliában találjuk. Délről a Pireneken át az aquitanok, az iberek egyik ága, nyomúltak éjszakra egészen a Garonne folyóig, kiknek maradványaival most is találkozunk az említett hegység nyugati völgyeiben. A Gascogne név a baszk nép régi kiterjedéséről tanúskodik, kiknek azonban itt nem sikerült külön politikai állás által (miut Spanyolországban) nemzetiségüket fentartani. A Garronnetól éjszakra a Marne és a Szajna folyóig tiszta kelták laktak, kiknek leghatalmasabb törzsei az arvernek (Auvergne hegyeiben) és az æduok (Saône és a Loire közt) valának. Éjszakra a belgákkal találkozunk, kik a germánokkal vegyültek és a tiszta keltáktól különböznek. A mai nyugati Franciaországban (Cæsar idejében) a kelták a germánokkal vegyülve tartózkodtak. — Midőn a rómaiak a régi gallokkal érintkeztek, ezek már bizonyos műveltségnek örvendtek; sajátságos irásuk volt, külön pénzzel birtak és ügyes ércöntök és kovácsok valának. A szentélyek őrizete és a tudományok ápolása egy külön vallási egyesületre, a druidákra volt bízva, kik hatalmas politikai befolyást gyakoroltak. A gallok nyugtalankodása, a törzsek egymással való civódása önállóságukba, szabadságukba és nyelvökbe került; Kr. után a második században egész Galliában elterjedt a római nyelv. Jelenleg a tiszta kelt nyelv csupán csak Bretagneban tartja magát, de a kelták a középkorban jöttek át Britanniából, mint a név is mutatja; a legújabb időben ide is mindinkább előre nyomúlt a francia nyelv. A rómaiak után a germánok nyomúltak nyugatra, és pedig, délen a nyugati góthok, délkeleten a burgundok és éjszakon a frankok; ezek egyike sem vala oly számos, hogy a nyelvre jelentékeny befolyást gyakorolt volna, csak kevés német szó ment át a franciába; a későbbi normann invásió (Normandia) is érintetlenül hagyta a nyelvet és a szokásokat.

A római nyelv a középkor folyamában két fő nyelvjárássá fejlődött

ki: a langue d'oc délen és a langue d'oui éjszakon. Az előbbeni vagy az úgynevezett provençali nyelv az első vala a román nyelvek közől, mely gazdag irodalmat (a Troubadourok költészetében) mutathatott fel. Franciaország éjszaki részének politikai uralma a dél fölött azonban a langue d'oui nyelvjárást segíté uralomra (Tours és Orleans vidéki dialectus az, mely a mai francia nyelv irodalmi nyelve). E nyelv XIV-ik Lajos idejétől keveset változott; mert e király korabeli mesterművek rányomák bélyegüket. Könnyedsége és tisztasága világnyelvvé tevék; századunkban a sok békeszerződés következtében különösen emelkedett tekintélye és a diplomaták nyelvévé lön.

A mostani franciák jellemében még fel lehet ismerni a régi keltákat, csakhogy a jelen magas kulturája sok tekintetben szelidíté az erkölcsöket. A francia jellemet legjobban tükrözi vissza a főváros; egész Franciaország egészen más volna, ha Páris helyett, valami más város emelkedett volna székelyévé a Rhone, Loire, vagy az Océán partjain. De Páris a gallok földjének közepét foglalja el, mi által legtöbb gall elemet tartott fenn. A francia általán véve sanguinikus vérmérsékletű, a mi azonban nem egy értelmű — mint sokan állítják — a felületességgel, könnyelműséggel, erkölcstelenséggel, gyerekességgel és ledérséggel. Ki a franciák szellemérdekeit, a legalacsonyabb munkásosztálytól a legfelsőbb körökig figyelemmel kisérte, ki mélyebben behatolt a komoly francia irodalomba, a ki megismerte ama erkölcsi komolyságot, mely azok tudományos és társadalmi életén végig vonúl, az csak szánakozó mosolylyal fogja végig hallgatni a franciák felületességéről, könnyelműségéről szóló mende mondát. Némelyek a franciákat gyerekeseknek festették; mire az a válaszunk, hogy e gyermekektől a vének sok jót tanúltak már, s hogy e gyerekeket igen practikus gyerekeknek kell neveznünk. A franciák a középkor után, nevezetesen renaissance kor óta a szomszédjaik tanitói, a felvilágosultság zászlóvivői valának s a többi európai népeket a műveltségben messze túlszárnyalák.

A francia nemzetét «la grande nationnak» nevezi; s csakugyan nagy a francia békében úgy, mint háborúban. A haza, becsület, dicsőség (gloire) fogalma csodálatra méltó hatalommal bír a francia szívében. Ők vitéz, hősies nép; a gyáva (lâche) kifejezés talán sehol sem oly lealázó, mint itt. De nagy a békés kifejlődésben is. Practikus nemzet: a körülmények gyors áttekintése, könnyű felfogás, gyors és ügyes végrehajtás jellemzik. A franciától távol van az anyagiság; ők a műveltség, a valódi humanitás és a tudomány nemzete, melyet kellemesen tudnak másokkal megértetni. A franciának igaza van, midőn azt mondja: «nous marchons à la tête de la civilisation; vagy «Paris c'est la capitale du monde civilise». — A francia nagy a társalgási erényekben; ők az összes emberiség legtársalgóbb nemzete, a társalgás mesterségében még a legalsó rétegeket is szerencsés könnyedség, kellemes finomság és ügyesség, a női nem iránt szere-

tetreméltó figyelem (galanteria) jellemzi; az idegenek iránt is szíves és udvarias. A franciák savoir faire-jét és savoir vivre-jét más nemzeteknél nem ismerik. Az angol és a német inkább törődik a dolog velejével, hogysem a dolgok külalakjára, azok felületére figyelne, egészen másként a francia, ő nemcsak behatol a dolog mélyébe, hanem sokat ad a külcsínre is. A franciák kelleme és biztonsága mellett az idegenek ügyetleneknek látszanak. — Az evés és ivásban is finom mértékletességet tanusít, inkább néz a minőségre, mint a mennyiségre, előszeretettel viseltetik a leves és sauce iránt; a német Hanswurstnak teljes ellentéte, t. i. ő Jean Potage. A németeknél a nép mulatság többnyire verekedéssel végződik, a franciáknál a legnagyobb lárma mellett minden símán folyik le.

A francia tehát fínom, nyilt és eszes nép, de megvan benne a hiúság is, mely sokszor az ész egyenes és tiszta utjáról letéríti. Így a szónokok, hogy a nép társadalmi szokásainak csinos hiábavalóságait meg ne sértsék, hiúságukat meg ne sebezzék, csak képletekben beszélhetnek még ott is, hol a valóság megkivánná a leplezetlen igazság egyenes kimondását. A könynyedség, élénkség és hevesség mellett a francia nagyon állhatatlan, nyugtalan. A hiúság sokszor kérkedővé és elbizottá teszi. Könnyelműségök sokszor frivolitássá válik, így például a vallásból és erkölcsökből sehol sem üztek nagyobb csúfot mint itt.

Az egyes tartományok lakosai közt az ellentét igen nagy és oly állandók a tulajdonságok, hogy példabeszéddé váltak: a vlamok phlegmatikusok, de szorgalmasak és gazdagok; a picardi becsületes és nyilt (franc Picard), de kissé durva; a normandi szorgalmas, de kötekedő és kétszínű; a bretagne-i becsületes, hű, de makacs; a lothringeni ravasz; az auvergnei takarékos és összetartó, a poitoui vallásos, de nyers; a provençali élénk, ingerlékeny, de könnyen kibékül; a gascognei szellemdús, de szeret nagyítani (une gasconade); a burgundi hű.

Az összes európai népek közől a francia az, mely a leglassabban szaporodik, mit azonban nem a hanyatlás kezdetének, hanem inkább a műveltség legmagasabb jelének kell tekinteni, mert a francia már majdnem elérte ama határt, hol a lakosság száma és az ország életfentartási eszközei közt az egyensúly helyre van állítva, mely állapot felé annál gyorsabban törekednek az összes kulturnépek, mennél magasabban állanak. A legutóbbi népszámlálás kimutatásai szerint ugyanis Franciaországban, dacára annak, hogy a szaporodás kisebbedik az anyagi, erkölcsi és szellemi javakban nagy szaporodás vehető észre. A lakosság 52%-ka földmívelésből, 24%-ka mesterségből, 8%-ka kereskedésből és mi nagyon meglepő, 6%-ka, vagy több mint 2 millió francia kizárólagosan jövedelméből él, mi az uralkodó jólét legvilágosabb bizonyítéka. A tulajdonképeni komoly takarékoskodók száma, hová a munkások erős takarékpénztári betéteit és ha a kis rentierseket is számítjuk, több mint 10 millió személy, vagy (természetesen különböző fokban) minden harmadik francia tőkepénzes.

A franciák különösen 1850—1870 között gazdagodtak meg nagyon: Nincs ország, Nagybritanniát sem véve ki, mely hasonló mértékben gazdagodott volna, mint Franciaország e húsz bonapartisztikus évben. Ez években nemcsak annyi pénzt szerzett, hogy államadosságából 6 milliárdot törlesztett, hanem jelentékeny hasznos beruházásokat teremtett; így majdnem az egész vasúti hálózatát felépité, műútait szaporítá, tengeri kikötőit kijavítá, az összes nagy városait lerontá és újra felépíté s ivóvízzel ellátta, forgalmi értékét magas tényezőkkel sokszorosítá, szántóföldjeit megjavítá, nagy pusztákat termékenyíte, iparát magas műerőkkel gazdagítá, a részvényvállalatok és hitelintézetek egész seregét teremté. Franciaországban az évenkint megtakarított tőke összegét 500 millió frankra becsülik s ez óriási szám inkább kicsire mint nagyra van véve. Azóta a franciák, a 28 hónap alatt törlesztett 5½ milliárd franknyi hadi adósság által oly pénzügyi műveletet hajtottak végre, minőt eddig a világ nem hallott. Ezen mesés összeg — mely a világon vert pénzben nem is létezik — kifizetése dacára, az ország gazdagodása folyton növekedik, miről az azóta felvett kölcsönök túljegyzése tanúskodik, 1871-ben 3 milliárdot követelt a kormány és 42-őt kináltak neki; 1875-ben Páris városa 220 milliót kért, mely összeg 40-szer túljegyeztetett; 1877-ban Marseille 89 milliónyi kölcsöne 65-ször jegyeztetett túl.

Ez legszebb bizonyitéka azon rendíthetlen bizalomnak, melyet az ország jövőjébe és munkájának kifogyhatatlan segédforrásaiba helyez. Jelenleg biztos adatok alapján Franciaország megtakarításait több mint 1.200,000 millióra tehetni; mely szaporodás okát a császárság idejében befurakodott határtalan fényűzés korlátozásában, s az utolsó háború óta meghonosult általános takarékoskodásnak tulajdoníthatjuk. A serény munkásság, a takarékos és gazdálkodó életmód legjobban tükrözödik abban, hogy az aránylag nagy adó könnyen fedeztetik, a francia adóját (mely kétszer akkora, mint nálunk a hasonló vagyonviszonyok mellett) örömest, minden morgás nélkül fizeti, s az adóvégrehajtás a legritkább esetek közé tartozik.

Franciaországban a terület 94 százaléka termékeny. Miután e termékeny terület nem egészen fele szántóföld, láthatni, hogy a gabonatermelés háttérbe van szorítva a többi termények előtt s így nem fedezi az ország szükségleteit (a bevitel Algirből, Oroszországból, Éjszak-Amerikából és Magyarországból történik). A szőlőtermelés és a virágzó ipar azonban könnyen fedezi a behozatalt. Jó és kiterjedt a kender és a kérekrépatermesztés. Különös figyelmet érdemel a zöldség, gyümölcs és a szőlőtermesztés. A zöldség termesztését előmozdítják a nagy városok és különösen Páris. A gyümölcstermesztést legjobban illusztráljak a különböző befőttek francia nevei. A bor termesztésben Franciaország első állama a világnak, borai minőségre nézve minden országgal kiállják a versenyt, mennyiségre nézve pedig egyedűl áll; évenkint valami 3 milió hectoliter

vitetik ki. — A marhatenyésztés egyik ága sem felel meg a szükségletnek. Halászat tekintetében Angolország után első helyet foglal el (tőke, tinhal, szardella, osztriga stb.). — A bányászat, mely különösen vas, kőszén és fött sóra szorítkozik, nem mondható virágzónak.

Látható, hogy Franciaország a nyers ipar terén ugyan nem foglal magas állást, de annál kiválóbb a műipara, mely tekintetben csak Angolország múlja felül, sőt némely ágaiban ezt is felülmúlja, különösen mi a finomságot és ízlést illeti; a francia műipart az olcsóság, elegancia, finom ízlés és tartósság jellemzi. A fényűzési cikkek és a divatáruk készítésében a világ első állama. A francia ipar legfontosabb ágai a következők: a gyapot-, len-, gyapju-, selyem- és bőrárúk (keztyük). Nevezetesek a nyerges és szijárúk, valamint a papiros áruk (francia kártyák); azonkivül a terracotta, agyag- és porcelláncikkek. Az üvegipar a legmagasabb fokon áll. Ezen kívül az úgynevezett párisi fényűzési cikkek mint a butor, szappan, illatszerek, órák, arany- ezüst-, és bronzárúk; továbbá a vas-. acél-, réz-, sárgaréz-, zinn-, fa-, chemiai s egyéb árúk. Jelentékeny még a cukoripar, és a sörfőzés. A szeszes italok készítésében pedig Franciaország az összes államokat felülmúlja. A mesterséges szemek gyártásában Páris versenytárs nélkül áll a világon. — A jövedelmező borászat és virágzó ipar bőven fedezi a többi földmívelési cikkek hiányait, sőt a legutóbbi háború roppant áldozatai, melyek az állami adosságot 9000 millió frtra emelék, sem valának képesek Franciaország gazdasági fejlődését gátolni.

Franciaország kereskedését előmozdítja fekvése Európa két legfontosabb tengerénél, továbbá a szomszédos tartományok gazdagsága a nyers terményekben, saját nyers és ipar termányeinek bősége, végre kedvező folyó és csatorna rendszere, és kiterjedt vasúti hálózata. Valamint ipara úgy kereskedése is nagy fontosságú és Nagybritannia után az első helyen áll Európában. Kiviteli cikkei közé tartozik a bor, gyümölcs, párisi cikkek, a selyem árúk s egyéb gyártmányok; beviteliek a gabona, kender, marha, kőszén, nyersselyem, nyerspamut, gyapjú, nemesércek és gyarmatárúk. Általában a bevitel élelmi szerekre és nyersanyagokra szorítkozik, a kivitel pedig főleg iparcikkekből áll. Franciaországot a legújabbi kereskedelmi krizis nagyon kevéssé érintette, minek oka főleg abban áll, hogy az utóbbi években jó termése volt, továbbá hogy itt gazdasági tekintetben kedvezőbb egyensúly urakodik, mint bármely más államban, s hogy nincs utalva különösen sem egyik, sem másik termékágra, mert a földmívelés és az ipar majdnem két egyenlő részre oszlik és az előbbeni legfínomabb termékeket nyújta, a másik meg bizonyos iparcikkekben veszélyes vetélytárs nélkül áll a világpiacon. Megjegyzendő, hogy a francia iparosok és kereskedők mind egy hibában szenvednek, mely sokszor előnyükre válik, ezaz, hogy nagyon óvatosak, és így kevésbé vannak kitéve a visszaélésnek. Nincs nép, mely annyira óvatosan és hidegvérűen járna el az üzletek kötésében, mint a francia.

Szellemi műveltség tekintetében megemlítendő, hogy a legújabb időkig a népnevelés el volt hanyagolva, de most már általános és kötelező az elemi oktatás s így az általános műveltség minden irányban kiterjesztetett. A középtanodák (colléges, lycées) azonban jó hírnévnek örvendenek, melyek részint államiak, részint községiek vagy magánintézetek. A felsőtanodákhoz a facultasokat (51) kell sorozni, melyek Párisban egyetemmé egyesülnek. Megemlítendő, hogy az emberi tudás majdnem minden ágára külön intézetek (Institut de France) és tudományos társulatok léteznek, s arról is van gondoskodva, hogy majdnem minden tudomány ágban ingyen lehessen oktatást nyerni a tudomány legnevezetesebb férfiaitól. Páris az öntanúlmányra legalkalmatosabb városa a világnak.

Államforma, kormány és politikai felosztás.

Franciaország köztársaság; a törvényhozó hatalmat két kamara, t. i. a képviselők kamrája és a szenatus, a végrehajtó hatalmat pedig a köztársaság elnöke gyakorolja. Elnökválasztásnál vagy pedig az alkotmány revisiójánál a két kamara nemzeti gyűléssé alakul. A képviselő kamara tagjai általános szavazással négy évre választatnak (választó lehet minden 21 évet betöltött polgári és politikai jogokat élvező polgár vagyonkülönbség nélkül, a megválasztottnak legalább 24 évesnek kell lenni). A szenatus 300 tagból áll, ezek közöl 218-at a departementák, 7-et a gyarmatok és 75-öt a nemzeti gyülés választ, a két előbbeni 9 évre, az utóbbi tanácstagok pedig élethossziglan választatnak. A tanácstagoknak legalább is 40 éveseknek kell lenniök.

A köztársaság elnökét a nemzeti gyűlés 7 évre választja. Az elnök a törvények kezdeményezési jogát megosztja a két kamarával; ő hirdeti és hajtja végre a törvényeket; őt illeti a megkegyelmezési jog, de a megkegyelmezések csak törvény által történhetnek; ő rendelkezik a hadsereg felett és osztogatja a polgári és katonai hivatalokat, ő szentesíti a szerződéseket; de területszerzés, csere és átengedés csak a törvény által történhetik. Az elnök csak a két kamara beleegyezésével üzenhet háborút, összes rendeletei az illető felelős miniszterek által ellenjegyeztetnek. A köztársaság elnökét, a hazaárulás esetét kivéve, felelősségre vonni nem lehet.

A végrehajtó hatalom úgy van szervezve, mint a monarchiákban, azon különbséggel, hogy élén a köztársaság elnöke áll. A 9 miniszteren kívül van még egy államtanács.

A köztársaság jelenleg 86 departements-ra osztatik fel, melyek közvetetlenül a párisi középponti kormány alatt állanak; ezek csekély volta nem engedi a különös önállóság kifejtését s így az összes politikai dolgokban Páristól függnek. Nincs ország, mely annyira centralisálva volna, mint Franciaország, mi az 1789-ki nagy forradalom következménye. Könnyebbség ked-

véért azonban Franciaországot régi történeti tartományok szerint szokták felosztani.

Franciaországot nem annyira területi nagysága és lakosainak száma teszi nagyhatalommá, hanem inkább szellemi tevékenysége és azon csodálatra méltó századokon át viselt szerepe tették és teszik vezérlővé Európában.

Külföldi birtokai.

Franciaország régóta tevékenységet fejtett ki külföldi területek szerzésében és gyarmatosításában, csakhogy a francia nép kevéssé mozdítá elő e törekvést tömeges kivándorlás által, miért a régibb gyarmatok legtöbbje vagy elveszett (Louisianában még most francia nyelv dívik), vagy csak kevés francia lakja. Ide tartoznak : Algir, mely az anyaország közele miatt a legfontosabb; Senegambia, Gabun melletti telep, Ste. Maria és Nossi-Bé (Madagaskar mellett) Mayotte és Réunion előbb (Bourbon) szigetek Afrikában. Ázsiában a keletindiai partokon levő 5 telep (Pondichéry, Chandernagor, Carical, Mahé Yannon); Hátsó-Indiában Cochinchina és Kambodja (ez utóbbi királyság, csak francia protectoratus alatt áll.) Oceániában Új-Caledonia, Marquesas szigetek a franciáké; felségüket ismerik el még Tahiti, a Társasszigetek közől 3 és a Tuamotu szigetek, Amerikában a francia Antillák (Quadeloupe és Martinique, St.-Barthélemy) Új-Fundland mellett St.-Pierre és Miquelon kis halászszigetek; — Guyana, Cayennevel számüzetési hely. — Európában Andora köztársaság (a Pirenékben) és Monaco fejedelemség (a Tengeri Alpokban) szintén a francia protectorátus alatt áll. A külföldi birtokok összes területe 11,000 □$^{m}/_{m}$ 6·5 millió lakossal.*

Nagy-Británnia és Irland (királyság).

Alkatrészei, nagysága, világhelyzete, geog. és polit. egysége.

Nagy-Británnia és Irland egyesült királyság áll az angol királyságból, Wales hercegségből, a brit szigetekből, Skócia és Irland királyságokból és a mellékterületekből (Helgoland sziget, Gibraltár erőd, Malta szigetcsoport és Cyprus szigete) területe 315,325 □$^{m}/_{m}$, lakosainak száma 32.000,000 lélek.

Nagy-Británnia a lakott félgömb közepében, — az Oceánban ugyan, de nem a vízsivatag közepében fekszik. Mindenekelőtt szemelőtt tartandó, hogy legnagyobb, leggazdagabb és legmegközelíthetőbb része : a keleti és déli partja, Európa felé van fordítva, melyből csak kis tengerrészek választ-

* Nagy-Británnia	külbirtokai	22.402,000	□$^{m}/_{m}$	248.680,000	lakossal.
Oroszország	«	16.335,000	«	13.500,000	«
Holland	«	1.539,000	«	24.200,000	«
Spanyolország	«	313.500	«	7.456,000	«
Portugal	«	1.825,000	«	3.000,000	«

ják el. E partok legelőször részesültek a kulturában : keletről az átellenben fekvő Franciaországból nyerte a legrégibb lakosságát a keltákat, később a rómaiakat s végre a francia normannokat, kikkel a római és francia műveltség, szokások, nyelv és intézmények jöttek át; szintén kelet felől, de az Éjszaki tengeren át jöttek az angolok, a szászok, később a dánok, mely utóbbiak pogánysága tönkre tette ugyan a keresztény-római civilisatiót, de későbbi invasioik előnyére váltak a szigetek lakóinak azáltal, hogy e kalózok rablásai, pusztítása és letelepűlése az angolokat összetartásra és a hajózásban utánzásra buzdíták, mi által Anglia későbbi tengeri hatalma lett megállapítva; a Hansa szövetség pedig hajózásra, kereskedelemre és iparra tanította. Az Atlanti óceán felé néző oldal Európától el van fordítva, Amerika felé néz és minden irányban nyitva áll. Nagy-Británnia egyedüli európai és Japán kivételével az egyedüli fontos szigetállam a világon. A szigetállamok egyetlen állammal sem állanak közvetetlen összeköttetésben, míg a szárazföldi államok nem vonhatják ki magukat a szomszédok érintkezésétől. A szárazföldi összefüggés valami természetes, a tengeri érintkezés pedig inkább mesterséges, mert csak hajók segélyével eszközölhető, de épen azért tetszés szerint tartható fenn vagy szakítható meg. Ebből magyarázható, hogy a britek minden más néppel szemben merev nemzetiséget képviselnek. Az angol az egész földkerekségről összehord mindent, mire szüksége van; erőszakkal vagy békés uton tova ád gyártmányain; maga azonban semmit sem vesz fel, mire nincs szüksége s mit nem akar. Sohse létezett nemzet, mely a tengert annyira szolgájává tette volna, mely nagyobb éleslátással még a legjelentékenyebbeknek látszó pontokat úgy elfoglalt volna, mely politikailag, kereskedelmileg és a tudomány szempontjából következménydúsabb tengeri útakat tett volna meg, mint az angol. Ennek az lett a következménye, hogy az összes szárazföldi államokat túlszárnyalta a világforgalom közvetitésében és uralmában, hogy birodalmát a világ minden részére kiterjeszté.

Ha kérdezzük, miért lépett Angolország oly későn a hajós népek sorába, midőn oly kedvező világhelyzetnek és vízszintes tagozatnak örvend, — a felelet egyszerű. A 15-ik és 16-ik század tengeri felfedezései korszakáig, midőn alig volt ismeretes a földfelület fele, a brit szigetek úgy szólván a lakott világ szélén terűltek el s az összes tengeri kereskedés jobbadán a Közép-, Éjszaki- és Keleti tengerre szoritkozott; azonkívül a nemzet összes ereje a Franciaország ellen folytatott háborúk által volt igénybe véve és végre Anglia ez időben ónon, rézen és gyapjun kívül egyebet nem szolgáltatott. Midőn azonban a nevezett felfedezések által Angolozság a lakott világ közepébe került, hamar felfogta hivatását és nehéz harcokban győzedelmesen vívott a tengeri felsőségért, különösen a hollandokkal, kiknek kereskedése az 1651-ki navigation acta által súlyos csapást szenvedett. A mult század közepe óta Anglia első helyet foglal el a világkereskedésben és a tengeri forgalomban. E fejlődéssel karöltve járt gyarmatainak terjedése.

Míg a brit szigetek vízszintes tagozata Görögországra emlékeztet, belseje nagyon különbözik tőle. A síkságok folyton váltakoznak ugyan a kis hegyekkel, de a hegykiágazások nem képeznek elkülönített medencéket. Angliában keleten túlnyomó a síkság s ennek egyes ágai elválasztólag hatolnak a nyugati terűlet kis hegységei közé. A síkság és hegyvidék közti ellentét döntő befolyású vala az angol történetre; mert a síkság került mindig a betörő idegenek kezébe, kik partjain kikötöttek, míg a hegyes vidék az őslakosok menedékeül szolgált, kik itt álltak ellent a jövevényeknek. Ez ellentállás azonban nem lehetett tartós, mert a hegyvidéknek a síkságtól való politikai függetlensége feltételezve van annak szétdaraboltságától, mely itt semmi akadályt sem vet a nyugat és kelet közti közlekedésnek s így a terűlet geographiai egysége meg van állapítva. A síkságot egy láncolattá alakult, éjszak déli irányt követő emelkedés tagosítja át, mely oly alacsony és szaggatott, hogy semmi akadályt sem vet a közlekedés, csatorna és vasút építés elé. E síkságon körülbelől 6000 $^{k}/_{m}$ csatornarendszer jött létre, mely az összes folyókat, városokat és az ellenkező tengereket összeköti. A sík és emelkedés változata igen fontos a lakosság műveltségére, erkölcseire és foglalkozására. A nyugati hegyekben a brittek utódjai pásztorkodással, halászattal és bányászattal foglalkoznak és még most is meglátszik rajtok az angol kultura elleni idegenkedés; éjszakon és középen van a kőszénbányászat és ipar főhelye, keleten a mész és kréta kőzetből álló síkságon a földmívelés vidéke terűl el. Ez utóbbin vannak a legrégibb városok, hol egykoron a kereskedés és az ipar központosult, ez volt az angol aristokratia és a politikai hatalom székhelye. Most azonban megváltozott e viszony és London kivételével a többi városok lakossága kevéssel szaporodott, míg éjszakon és éjszaknyugaton nemcsak a lakosság növekedett óriásilag, hanem a jólét is a legmagasabb fokot érte el. Azért e kis városok kénytelenek voltak választási jogaikat a felvirágzó éjszaki gyárvárosoknak átengedni. London óriási növekedése az egész környéket függésbe hozta; itt egy óriási kerületen, melynek fél átmérője 200 $^{k}/_{m}$, helység helység mellé sorakozik, melyekben nagyobb részt London lakossága tartózkodik és a legkiterjedtebb vasuti hálózat segélyével a kereset és a világváros zaját a vidéki kellemmel és a kisvárosok nyugalmával egyesíti. — Vannak városok, melyek a fejedelmek székhelyei nélkül elvesztenék fontosságukat, London azonban nemcsak a világ első kereskedő városa, hanem egyszersmind középpontja a birodalom összes városai tevékenységének és irányának. Ezek úgyszólván Londonnak szétszedett részei, közölük mindegyik a Londonban egyesűlt sok életműtét egyikét képviseli mint Liverpool a tengerentúli forgalmat, Oxford és Cambridge a szellemi, York és Canterbury az egyházi érdekeket, Manchester, Birmigham, Leeds és mások az ipart stb. míg London az állam összes érdekeinek hatalmas gyúpontja. Páris akadályozza a vidéki városok tevékenységét, London hasonlókép centralizál, mint Páris, de nem akadályozza, hanem előmozdítja a többi városok fejlődését; az egyoldalú

centralizátio már az által is lehetetlen, hogy Edinburg és Dublin, Skótia és Irland bekebelezése után is megtarták fővárosi jelleküket. Páris inkább szárazföldi, London tengeri város. Páris minden nevezetest magához vonz, hogy megtartsa, a vidéki is párisivá lesz; London ellenben vonz a nélkül, hogy lekötné, itt mindenki az maradhat, a mi volt, mert Párisban egész Franciaországot, Londonban pedig az egész világot találjuk. Skótia talaja Angliára emlékeztet; a hegység itt is nyugati részen van, délkeleten pedig síkság terül el, mely szintén idegen hódítok, a rómaiak és a szászok kezeibe került, míg a hegyes éjszaknyugat független maradt. A terűletalakulás viszonyai azonban egészen másként módosultak. Angliában a síkság, itt a hegység a túlnyomó, a hegyek iránya pedig nyugatkeleti. Irlandban kis hegycsoportok egy nagy síkság köré csoportosúlnak, a közlekedés pedig mindenütt nyitva áll a tenger felé.

Lakosság, annak anyagi és szellemi műveltsége.

Angolország a szárazföldről népesíttetett be és pedig valószínűleg még akkor, midőn szárazföldi összeköttetésben állott Európával. Tudomásunk szerint legrégibb lakosai a kelták valának. Kr. utáni 300-ik év körül Skótia hegyeiben a skótok és a piktek jelennek meg (az előbbeniek kelta, az utóbbiak valószinűleg skandináv eredetüek, de ezek összeolvadtak egymással), honnét egész Britannia ki lett téve pusztításaiknak. Jelenleg az angol elem annyira visszaszorítá a keltákat, hogy Irlandban csak legnyugatibb részén, Skótiában pedig csak a legzordonabb felföldön tartá fel magát a tiszta kelta elem. Nagy-Británnia déli részein a kelták először Cumberlandból, ezután Conwallból szorítattak ki, jelenleg még csak Walesben tartják magukat. A negyedik század óta a szászok, mint tengeri rablók, több ízben meglátogatták Británnia partjait, 407-ben pedig a római hadsereg kivonulása után az egész terűlet az ő és az angolok kezébe került. Az utóbbiaktól kapta Británnia déli része mostani nevét. Nemsokára ezután felmerűl a Nagy-Británnia (Británia major) név megkülönböztetésül a Galliába menekült és ott letelepült brittek lakóhelyétől Bretagnetól (Britannia minor). A hódítók hét kis királyságot alapítottak (Kent, Sussex, Wessex, Essex, Ostangeln, Mercia és Northumberland); Skótia és Irland érintetlenül maradtak, a tulajdonképeni Angolországban is sokáig tarták magukat a kelták a már említett három hegyvidéken, de a síkságon lakók a sok véres tusában végkép elpusztultak. A következő századokban a normannok és a dánok rablókalandjainak az angolszászok épen oly kevéssé állhattak ellent, mint az ir és skót kelták. A dánok Anglia éjszaki részein a skandinávok pedig Skótiában és Irlandban telepedtek le. A francia normannok (hódító Vilmos 1066) betörésével új elemmel gazdagodott a szigetek lakossága. A mai angol irodalmi nyelv a tiszta angol-szászból fejlődött ki, de a francia normannok sok francia szóval gazdagíták; azóta a birodalom óriási kiterjedésénél és az

egész világon elterjedt kereskedelmi összeköttetésnél fogva világnyelvvé lőn, mi által még több idegen elem tódul a nyelvbe. Így a szászok és a franciákból álló keveréknemzet lassan az összes brit szigeteket hatalmába keríté. 1175-ben Skócia hűbárállam lett, Irhon még korábban. 1171-ben hódíttatott meg, Wales pedig 1282-ben mint hűbérállam csatoltatott Angolországhoz. Irlandban és Walesben az elfoglalt terület a nemességnek adományoztatott, a lakosság jobbágyi viszonyban sülyedt; innét az irek és a walesiek gyűlölete az angolok ellen, mely a reformátió behozatala által fokozódott, miután az angol egyház a katholikusan megmaradt irek a gazdag ir egyházak javaikat lefoglalta.

Az angolokban, kik az uralkodó törzset képezik, a kelták szívóssága és kitartása, a normannok ereje, működés gyorsasága és hangzatos nyelve, a németek egyenessége és kedélyessége összpontosult. E keveredés eredménye egy erőteljes, szilárd, törekvő, kitartó, hajthatatlan és férfias törzs lett. Testalkatuk általában szép és erőteljes, arcuk valami nyerseséget (bőries) mutat, mely oly határozott és stereotyp kifejezésű, hogy mindjárt rá lehet ismerni. A mily nyers és erőteljes az angol, épen oly erőteljes az eledele. Nincs tartomány, hol a nép oly szolíd és tápláló étkekkel élne, mint az angolok; jó húsétkek, melyekből készítés alkalmával nem vonatik el a tápláló nedv, képezi az angol konyha előnyét. Juhpecsenyén (muttonchops) kívül, célszerűen elkészített ökörhús a brit ideálja. Nemzeti étel a roaastbeeft és a mazsola-puddig (plum puddig). Éppen olyan nyersek a népjátékok (sport), milyen a boxirozás, a kutyák és a kakasok véres harcain való gyönyörködés, a rókavadászat, lapdázás s különösen a criket. A fogadás és merés kedve (pl. a lófuttatásoknál) a nép kereskedelmi szellemével függ össze. Az angolt találóan John Bullnak csúfolják.

Szellemi előnyei: szereti a családias életet, kedélyes, különösen szereti a kényelmet, azért mindenütt különös célszerűséggel és kényelemmel rendezi be magát; ezenkívül szorgalmas és szabadságszerető. Vállalkozási szellemének, a humanitás, a vallás és a szabad institutiók fegyverének köszönheti, hogy oly messze elterjedt uralma és kereskedelmi érdekei az egész földön respectáltatnak; miáltal egyszersmind a kereszténység és a civilisátiót is terjesztik. Az angolnak hidegséget és visszavonultságot vetnek szemére; az igaz ő zord és szótlan míg az irodában van, hol egészen az üzlet embere; de kövessük őt családja körébe, itt felolvad, kedélyes és szeretetreméltó lesz. Az angol bizalmatlan, de a bizalmatlanság oly óriási világforgalomban szükséges erény, hol a bizalom százszor megcsalatik. A vallásosság nem csak belsőleg, hanem külsőleg is kifejezést nyer; midőn néhány év előtt azon indítványnyal léptek fel, hogy a szigorú vasárnapot levelek széthordásával zavarják, maguk a kereskedők akadályozák meg ez ujítást. A találmányok practikus kivitelében és javitásában az angolok vetélytárs nélkül állanak Európában.

Különben az angolok sokszor a kiállhatatlanságig büszkék; önállóságuk sokszor merev elzárkózottsággá válik. Minden angol magában egy kü-

ön sziget: kerítések és párkányok veszik körül szellemi lényét, mint szántóföldjeit. Az eredetiség és a csodálatosság hajhászata, a legabnormisabb visszaságokba való átcsapás karöltve jár a különcséggel. Az angol nemes nemzeti büszkesége, vak fenhéjazássá, dölyffé, elbizottsággá fajúl sokszor. Folyton kérkednek az angol állapotokkal, de vakok azon mély és sötét árnyak iránt, melyek ama fényképben vannak, vakok azon tátongó ür iránt, mely a szegénység és a gazdagság közt van (Angolországban évenkint 78,000 ember elegendő táplálék hiányában betegszik meg s körülbelől a fele meg is hal, magában Londonban 8000 ember hal meg elégtelen élelmezéstől és kimerülésben); a nevelés és iskoláztatás pedig egész szennyfoltot képez az angol életben. Európa egyetlen államában sem maradt a nyilvános és magánélet egyes ágaiban annyi középkori mint itt; minél szigorúbbak azonban ama korlátok, melyeket a megszokás szentesített, annál szabadabban mozognak oly területen, hol e korlátok hiányzanak, azért Angliát a különcök és az eszeveszett humor hazájának nevezhetnők. Ők az európai népek sorsát csak annyiban méltatják, a mennyiben az ő érdekeik jönnek kérdésbe. Angolországban (ellentétben Franciaországgal) a legnagyobb decentrálisatio uralkodik, a mennyiben az állam a közigazgatás legfontosabb ágait a községekre bízza, innét az a sok visszaélés, mit az angolok szabadságuk tudatában örömest elviselnek. Az angolok egészen kereskedő nemzetté váltak: politikájuk első sorban kereskedelmi előnyök által irányoztatik, mindinkább a pénz kezd a dolgok becsmértékeül szolgálni; innét van, hogy itt mindenki nehéz munka és folytonos küzdelem között iparkodik vagyont szerezni magának. A régi földbirtokon alapuló nemesség mellett egy új, — a nagykereskedők és iparosok aristokratiája fejlődött ki, akik mellett a nagy gyár városokban és iparvidékeken, számtalan munkásproletar tengődik. A vagyon túlbecsülése magával hozta, hogy a tudományok is csak annyiban becsültetnek, a mennyiben a gyakorlati szükségnek megfelelnek; a nemzetgazdaság és a természettudományok a legnagyobb pártfogásnak örvendenek, a többi tudományok, melyekben egykoron az angolok kitüntek, most parlagon hevernek.

A skótok sokban különböznek az angoloktól; honuk szegénysége nyerészkedővé és takarékossá tevé őket, azonkívül becsületesek, hűk és szabadságszeretők, az idegenek iránt sokkal előzékenyebbek, mint az angolok. A műveltség és a tudomány magasabb fokon áll Skóciában, mint az angoloknál s a népnevelésről legjobban van gondoskodva. Egyébiránt a felföldi skótok különböznek az alföldiektől, míg emezek amazokat nyerseknek és gyámoltalanoknak csúfolják, a felföldiek a délieket gyáváknak és elkorcsosultaknak nevezik. A felföldi vagy hegyi skótoknál a kelta nyelv még fentartotta magát, a hegyi lakók törzse erős, megelégedett és vendégszerető, hegyes vidékéhez ragaszkodik, becsületes, hű, elszánt és bátor; leginkább baromtenyésztésből, halászatból, vadászatból és parti hajózásból él, földmívelése csupán árpa, zab és burgonya termesztésre szorítkozik. Közönsé-

ges eledelök szárított halból, sajtból, zab és árpa kenyérből áll, kedvenc italuk a whisky (pálinka mézzel vegyítve). Festői nemzeti ruházatuknak plaidje az összes európai utazóknál elismerést szerzett magának. A déli (síkonlakó) skótok vagyonosabbak, náluk az ipar még magasabb fokon áll, mint az angoloknál, kikkel egyébiránt majdnem egészen összeolvadtak.

Az irek a régi kelták utódjai, kiknek nyelvét megtartották, de nagyobb részük az angol nyelvet is beszéli. Az irek jellemében a legsajátosabb ellentétek vegyületét találjuk, a roszabb tulajdonságok nagyobb részét azonban a kedvezőtlen viszonyoknak tulajdoníthatjuk. Jellemök alapvonása a mozgékonyság és könnyedség, melylyel mindazon erények egybekötvék, melyek azokkal megegyeztethetők, míg hibái közé a meggondolás, a kitartás és az önuralom hiányait kell sorolnunk. Az ír tudákos, ravasz, éles eszű és élces, gyakran azonban ravaszságból butának és együgyűnek tetteti magát — mint az a gyakran elnyomott törzseknél tapasztalható. Az iskolák hiányában és nagy szegénységük mellett tudatlanok és nyersek, élénk képzelő tehetségük babonássá teszi őket. A lakosság legnagyobb része nyomorult viskóban kimondhatatlan szegénységben és tudatlanságban él, s a kedvezőtlen viszonyok súlya alatt régóta kivándorlásra van kényszerítve. Irlanlandban a britek, úgy látszik, példát akartak mutatni, miként lehet valamely tartományt roszul kormányozni.

Nagy-Britanniában a 16-ik századig a lakosság főfoglalkozása a földmívelés és a baromtenyésztés volt. Az angol gyapjú a flandriai nagy iparvárosokba vándorolt. Jelenleg e királyság az ipar és kereskedés tekintetében első állama a világnak és pedig akként, hogy a legnevezetesebb ipar és kereskedelmi államokat is messze túlhaladta. A brit ipar nemcsak a hazai nagyon gazdag és szerencsés nyers termékek feldolgozására szorítkozik, hanem óriási mérvben nemesíti a legtávolabbi vidékek anyagait. A hazai termékek közt első helyen áll a kőszén, mely nélkül a brit ipar nem emelkedhetett volna azon magaslatra, a melyen jelenleg áll. 1872-ben 1050 millió *my* mázsa kőszenet bányásztak, vagyis az egész föld 60%, mely összesen 1750 millió *my* mázsát tesz), melyből 800 millió *my* mázsa gyári célokra használtatott el. Nagybritannia nemcsak Európa, hanem az egész világ összes államai közt leggazdagabb kőszénbányákkal bir, és ennek tulajdonítható kiváltképen iparának óriási fejlődése és colossalis kiterjedése. A kőszén az összes brit bányatermékek közt a legelső helyet foglalja el (négy csoportban találtatik, u.m.: először a sziget éjszaki részében Durham és Nordhumberland grófságban, Cumberlandban és Skóciában; másodszor a sziget közepén különösen York, Derby, Lancaster és Stafford grófságban; harmadszor nyugaton Wales déli részében, Bristol és Bath környékén, és negyedszer, csekélyebb tömegben, Irland különböző helyein). Nagybritanniában a gőzgépek több embererőt képviselnek (1600 millió embererőt), mint az összes emberiségé, ha minden egyes egyén egy férfi munkaerejével birna. A világ összes gyapot szövésének (67 millió) több mint fele (40 millió) Nagy-Britanniára esik

s itt több mint 1300 millió angol font gyapotot dolgoznak fel, s a 900,000-nyi mechanikai szövőszék közül több mint kétharmadrész Angliára esik (egész Európában feldolgozott gyapjú évi értéke 1500 millió franc, Angliában 2000 millió franc a feldolgozotté). A gyapotipar mellé méltán sorakozik a gyapjúszövés. A brit ipar nemcsak a három királyság nagy mennyiségű gyapját dolgozza fel, hanem közép Európa és Ausztrália óriási nyers anyagát is. A legutóbbi években 1.270,000,000 font gyapot és 260 millió gyapjú hozatott be. A kender-, len- és selyemárúk, valamint a bőr és papirárúk készítése; — s a forróövből hozott cukor tisztítása szintén jelentékeny szerepet játszik. A birodalom értékes ásványainak gazdag kincsei nagyban mozdítják elő az ércárúk gyártását, melyek közül különösen az angol acélárúk világfontosságuak. Az 1871-ki évben 70 millió $^{m}/$ mázsa vasércet bányásztak ki (azaz az egész világ productiójának felét), melynek értéke $7^2/_3$ millió font sterling, mihez járúl még a tetemes nyersvas behozatal, mi által a nyervasnak productiója $16^2/_3$ millió font sterlinget képviselt. Igen nevezetes a hajózási, physikai és astronomiai készűléket készítése; az ékszerárúk készítésében, különösen a mi az ízlést illeti, valamint a szövés és nyomásminták találékonyságában a franciák felűlmúlják őket. Kitűnők az agyag gyártmányok, a porcellán, a kőedények, a wedgewood; valamint az angol üveg is. Az ásványkincsek gazdagságához méltán sorakozik a vegyi gyártmányok készítése (pl. író stb.) Az élelmi szereket készítő üzletek, hová különösen az italok készítését kell sorolnunk, nagyszabásúak, ilyen a sörfőzés, a pálinkaégetés és a borkészítés (a sherry és a portói bor). Alig van iparág, mely Nagybritanniában kiválóképen nem volna képviselve, hiszen a a különféle iparcikkek világszerte ajánlása «angol gyártmány» névvel történik.

A brit-ipar szoros összefüggésben van kiterjedt kereskedésével. Nagy-Britannia a világkereskedés, a tengeri hatalom, az ipar és a nemzeti jólét tetőpontján áll; s e téren oly túlsúlyt gyakorol, hogy alig lehet áttekinteni. Az éjszakamerikai terűlet kivételével, majdnem az összes tengerek, tengeri kikötők és partok fölött urulkodik; hajói nemcsak legszámosabbak minden nagy kikötőben, hanem az egész világ körül megszállva tartja a legfontosabb helyeket, honnét a többi népek hajózását és kereskedését ellenőrizheti, esetleg akadályozhatja. Maga a belföldi kereskedés is, támogatva a hatalmas ipar, — kiterjedt csatornahálózat, — jeles műutak és kedvező vasuti összeköttetés által, a lehető legkedvezőbb. De sokkal jelentősebb a külkereskedés, melyet a következő körülmények által szereztek meg:

Először a derék nemzeti jellem, a magán és az állami háztartás vallásos és politikai szilárdsága, azon erély és józanság által, melyet a kitüzött cél elérésében semmi sem ingat meg, s azon gyakorlati tehetség által, melylyel a mechanikában javításokat gondoltak ki és azokat jutalmazták, végre a nemzeti szellemök és büszkeségük által, melylyel minden egyes angol a birodalom jólétében önönmagáét keresni buzdíttatik.

Másodszor nagyban mozdíták azt elő a külső viszonyok, a sziget-fekvés és azon körülmény, hogy a lakott félgömb közepén terül el, mi által a világforgalom közvetítésére van hivatva. E forgalom nem csupán az idegen országok élelmezési termékeit hozza be, mint gabonát, gyümölcsöt, gyarmati árukat és óriási tömegű egyéb nyersanyagot, melyet az angol ipar feldolgoz. hanem az ipartermékeket az összes világtájak felé, a legtávolabbi népekhez is terjeszti. — A forradalom alapjaiban megrázkódtatta a népet, de megifjodva és megtisztulva emelkedett ki a harcokból; erre kezdődött el a nemzeti emelkedés, mert a nép összes ereje fel levén izgatva, az állami intézmény szabad teret engedett a polgárok tevékenységének. Angliában a forradalom véget ért, mielőtt a szárazföld többi népeinél kezdetét vette volna. Az angolok elszigetelt biztonságukból könnyen nézhették a kontinensen lefolyt zivatart, sem ellenséges hadak, sem a pusztító belső harcok nem zavarák a folyton haladó mezei gazdaságot, a kereskedést és az ipart; a kormányok mindegyike gyarapítá az angol birtokot. Angolország részt vett ugyan a szárazföldi harcokban, de csak saját javára, mert, míg amott a szárazföldi hadak egymással véres harcokat vívtak, addig hajórajával a többi népek gyarmatait egymásután elfoglalta és egyik tengeri hatalmat a másik után semmisíté meg. Sőt az általa fizetett segélyösszegek is, árúk- és fegyverekért, országába folytak vissza és előmozdíták iparát.

Harmadszor az angol nép belső egysége és gyakorlati eszélye lehetővé tevé a következetes nemzeti kereskedelmi politika követését. Az udvar a nemességgel, a városok a pórokkal vetélykedtek a kereskedelem iránti érdekeltségben mi által lehető lett a földmívelés, juhászat, bányászat és az ipar emelése, — a műutak, csatornák és kikötők javítása, — a gyarmatok meghódítása és kizsákmányolása önmaguk és az állam gazdagítása. Ez egységes politika azon sokszor jónak tapasztalt elv szerint indult, hogy csak nyersanyagot szabad behozni és iparcikkeket kivinni. A kormány és a nép minden egyes iparágat addig gyámolított, míg a hazai ipar versenyképessé lett, ez annyira ment, hogy még az indiai birtokok iparcikkeinek behozatala is tiltva volt, s azok más idegen piacokra valának utalva, s az idegen hajósok és halászok konkurrentiáját szigorú törvények zárták ki. E helyett azonban nagy gondot fordítottak a német, hollandi, flandriai és francia tőkepénzesek és kereskedők, posztó-, ércgyárosok és különféle más iparosok beédesgetésére. És míg más kormányok birodalmaiknak és pénztáraiknak merész pénzoperátiók által kincseket akartak szerezni, az angolok birodalmuk összes pénzkészletét tevékenységbe hozák, hogy azt kölcsönrendszerük segélyével saját javukra zsákmányolják ki.

Negyedszer a nemzeti kereskedelmi és iparpolitika egyforma szigorral, ravaszsággal támadta meg minden egyes nép iparát. Az angolok e téren hosszú gyakorlat által oly biztosak, hogy egész rendszeresen járnak el: tengeri háború és kalózkodás, — az idegen hajóknak mindenféle ürügy alatti megtámadása és elkobzása, — nagymérvü csempészkereskedés szerve-

zése, — a semleges hatalmak hajózásának zaklatása a nyilt eszközök, melyekkel az angolok elégszer éltek, hogy más nemzetek tengeri és kereskedelmi hatalmát tönkre tegyék. Sokkal roszabbak azon titkos eszközök, melyekkel az idegen országok iparát bénítják meg és annak tőkéjét kézrekeríteni iparkodnak. Ide tartozik az idegen országokban az angoloknak kedvező kereskedelmi rendszer behozatalának előmozdítása, az általuk felbérelt sajtó hatása, a kellő helyen elhelyezett tőke s mindennemű más nyomás elősegítése, melyet egyik ország a másik kereskedelmének és iparának rovására tehet, végre a kereskedelmi szerződések. Eddig az angolok által kötött majdnem minden kereskedelmi szerződés, végre is az illető ország kárára vált, bár mennyire kedvezőnek mutatkozott is eleinte. Sőt az angolok a leghumánusabbaknak látszó rendszabályai sincsenek utógondolat nélkül: a pogány népek közti missióik és iskoláik kereskedésök utjait egyengetik, ezek a kultúra terjedésével megszokják az angol árúkat, a honi kézmüvesség pedig lassan az angolok javára ásatik alá, így az arany és a kincs mind Angliába vándorol, hogy többé vissza ne térjen. Így szegényedik keleti India az angol uralom alatt. A rabszolgakereskedésnek az angolok által támogatott elnyomása, megnehezítette az amerikai ültetvények művelését, miáltal a keletindiai termelésnek nagyobb lett a kelendősége. — Ezek azon eszközök, melyeket alkalmilag többé kevésbbé minden kereskedő nép mozgásba hoz, mert a kereskedés nem egyéb mások elleni csendes háborúnál. Azonban nincs nép, mely ez eszközöket oly rendszeresen és nagy mérvben alkalmazta volna, mint az angol, innét magyarázható, hogy az oroszokon kívül alig van nép, mely oly annyira gyűlölt volna, mint az angol. 49,000 polatint.

A legutóbbi években a brit kereskedelmi hajók száma 18,394 vitorlás és 3,216 gőzhajó volt, 9.000,000 tonna tartalommal.*

Az emberi tevékenység rendkívüli fokozása és tökéletesítése rendkívüli gazdaságot halmozott össze, csakhogy e javak nagyon aránytalanúl vannak felosztva, mi által a lakosság egyik része, különösen az ír iparterületén, a legnyomasztóbb szegénységben sinlődik. Innét magyarázhatók azon folytonos kísérletek a munkabeszüntetés által magasabb bért eszközölni ki, melyek már nevüknél (strike) fogva angol eredetre mutatnak.

* A többi európai államok kereskedelmi hajóinak átnézete:

Osztr.-magy. monarchiának	volt	626	vitorlás	75	gőzhajója	330,000	tonna tartalommal.
É.-amerikai E.-Államoknak	«	6050	«	516	«	2.800,000	« «
Franciaországnak	«	2972	«	275	«	940,000	« «
Németországnak	«	3201	«	220	«	1.700,000	« «
Spanyolországnak	«	1590	«	199	«	380,000	« «
Oroszországnak	«	1814	«	148	«	510,000	« «
Olaszországnak	«	3135	«	92	«	1.600,000	« «
Hollandiának	«	1292	«	111	«	480,000	« «
Svéd-Norvégiának	«	6058	«	308	«	3.900,000	« «

Megjegyzendő, hogy a mindenféle kereskedelmi hajókkal e számok sokkal nagyobbak ennének.

A fehér rabszolgák munkabeszüntetések és Trade-Union-ok által ipari kodnak — csakhogy kevés sikerrel — e bajokon segíteni, melyek nem kenyéradójuk, hanem az angol társadalmi intézmények törvényes fejlődése által idéztettek elő. Szóval, az angolok törvényeiknél fogva a világ legszabadabb nemzete, de az erkölcsök és intézmények a legelnyomottabbakká tevék.

Szellemi tekintetben is nagy a különbség a szegények, jómódúak és a gazdagok között, mert a nyilvános iskolák ép úgy mint a magánnevelő intézetek nagyon költségesek, hogy csakis az utóbbi két osztályuak látogathatják. Az alsó néposztály szellemi műveltsége nagyon alacsony fokon áll, mert az állam majdnem semmit sem törődik az iskoláztatással; a lakosság egyharmada sem irni sem olvasni nem tud. Angliában 23 millió lakosra csak két egyetem esik (Oxford és Cambridge), de ezek sem állanak a tudomány mai szinvonalán, csak a legújabbi időben keletkezett London-ban kettő (University és a Kings-College) mely megfelel a kivánalomnak; Skócia azonban kimagaslik a szellemi téren, mert 3·5 millió lakossága mellett 5 jól szervezett egyetemmel dicsekedhetik (Edinburgban van kettő, Glasgowban, Aberdeenben és St.-Andrewsben egy-egy); Irlandban azonban csak egy van. Dacára a hiányos népnevelésnek, a tudomány mégis igen magas fokon áll. A legújabb időben, hála a magas műveltségű felvilágosúlt szellemek (melyekben az angol tudós világ igen gazdag) törekvéseinek, sikerült az általános iskolakötelezettséget behozni.

Alkotmány és kormány.

Az angol, alkotmányára sokkal büszkébb mint iparára és kereskedelmére.[1] Az angol alkotmányt a szárazföldön is az alkotmányos monarchia fölülmúlhatatlan mintaképének tartják, s valóban szerencsés vegyüléke ez az aristokratikus és demokratikus, a conservativ és reform elemeknek. Fő előnye, hogy a népszabadságot nem bölcselmi abstractiókban kereste, hanem mindig bizonyos történeti állapotokkal összefüggésben fogta fel. Az angol alkotmány a nép életével a legszorosabb összefüggésben van; habár a buzgólkodók ideáljának nem is felel meg; és az angol demokraták nagyon is megtámadják.[3] Anglia Európa legrégibb alkotmányos monarchiája; melyben a nép által választott parlament jogai — különösen az adómegszavazás joga a legrégibb időből származik, melyet már a magna charta által (1215) elismert a korona.[4] Azelőtt a három tartománynak külön-külön parlamentje volt, Skóciával az únió csak 1707-ben, Irlanddal pedig csak 1800-ban mondatott ki. Csak ez utóbbi évtől kezdve lehet szó «Nagybritannia és Irland egyesült királyságról»; a három tartományrész ellentétei azonban még nincsenek kiegyenlítve teljesen.

A Király 18 éves korában nagykorú.

A királyi méltóság[2] mind a két ágban örökös, minden egyenlő fokú ág magában elzárt, melyben a fiúk a leányokat megelőzik s csakis a fiúk lawban = a személyes szabadságban és önrendelkezésben, a testületekben és fraterkezésben, a szabad sajtóban és a népgyűlésekben. Az angol kormány legszelidebb ellenszenv az az angol néphez jellemző. A Király, a minisztereik s a 2 ház együtt vége kulják a kormányt. —

[1] Alapforrásai: T. Henrik: charta libertatum, 1101-ből, magna charta, 1215; petition of rights, 1627; Habeas Corpus 1679; Declaration of rights 1689; az 1701-ki 5-i trónöröklési törvény, és az unio akta 1707, az ír 1800, az egyenjogosítási 1829 és 13. s a reformakták 1832-ből.

hiányában következnek a lányok. Az örökösödés azonban a közelebbi ágból nem száll át a távolabbira míg az a női ágban is ki nem hal. A női trónörökösödés esetére a királyné férje csakis a parlament által megerősített királyné rendelete által nyerhet királyi címet és méltóságot. A királynak anglikán vallásúnak kell lenni, neje, szintén megkoronáztatik s legfeljebb csak protestans vallást követhet.[4] A civilliszta 1 millió font sterlinget tesz, melyet a trónralépés utáni első parlamenti ülésben szabnak meg az uralkodás egész szakára s ez felemelhető, de nem kisebbíthető. — A király döntő szóval bír az állami és egyházi ügyekben, jogai közé tartozik a háborúviselés és a békekötés, a miniszterek és a legmagasabb katonai méltóságok kinevezése. Az angol király nem tehet roszat, mert a kormányügyekben a miniszterjumot illeti a felelősség.[3] A hatalom teljében ily módon korlátolt angol királyság mély gyökeret vert a nemzet öntudatában és határtalan tiszteletben részesül: Rex Angliæ non potest iniuriam facere, rex non potest errare. A király Pontifex maximus, summus regni custos, ultimus regni [illegible], omnipræsens, omnipotens, infallibilis.*

Azon elvnél fogva, hogy a király felett csak az Isten és a törvény áll, a király hatalma a birodalom alaptörvényei által van korlátolva; így a törvényhozó hatalmat megosztja a parlamenttel,[5] mely felső (House of Lords vagy Peers) és alsó házból (House of Commons) áll. A felsőház tagjai: a nagykorú főhercegek, az egyházi és világi pairek,[1] kik örökösödés utján, vagy a korona meghivása folytán, részint pedig választás által (vagy élethosziglan mint az ír pairek, vagy pedig a parlament egy ülés-szakára, mint a skót pairek választatnak), részint pedig hivataluknál fogva birnak székkel és szavazattal; számuk 466. Az alsóház, az 1832-ki Reformbill következtében a grófságok, az oxfordi, a cambridgei és a dublini egyetemek, a városok és falvak által,[6] hét évre választott 658 tagból áll. Az activ és passiv választásjog bizonyos vagyonhoz van kötve.[7] A felsőház elnöke a Lord kancellár, az alsóházban pedig választott elnök præsideal. A felsőház egyszersmind a birodalom legfelsőbb törvényszéke.[2]

Nagybritannia jelenleg grófságokra oszlik és pedig: Anglia 40 és Wales 12, Skócia 33 grófságból áll; Irlandnak 4 tartománya van 32 grófsággal.

Eddig nem létezett állam, melynek birtokai a világ összes tájaira annyira kiterjedtek volna mint a brit birodalomé. A brit gyarmatbirodalomban következő gyarmatokkal találkozunk:

1. Három tulajdonképeni gyarmatról kell szólanunk, hol az európai gyarmatosok többségben vannak vagy legalább a lakosság jelentékeny részét képezik. Ezek mind a mérsékelt övben vannak s a következők:

* Anglia királya nem követhet el jogtalanságot, a király nem tévedhet. A király az egyház feje, birodalmának egyedüli örököse, mindenütt jelenlevő, mindenható, csalhatatlan.

	□klm.	lakos.
a) Brit-Amerika	9.099,000	3.850,000
b) Ausztrália és Új-Zéland	7.695,000	2.500,000
c) Foktartomány	619,000	1.650,000
Összesen	17.383,000	8.000,000

E 8 millió lakos közt mintegy 6 millió brit származású.

2. E főgyarmatok mellett a világ minden táján számos kis birtokuk van ilyenek Helgoland, Gibraltar, Malta, Perim (a Bab el Mandeb szorosban), Aden, Singapur, Labuan (Borneo szigeten), Hongkong, Sz.-Ilona, Ascension, ilyenek az Afrika nyugati partján, a Bermudas szigeteken, a Falklandi szigeteken levő kereskedelmi ügynökségek és számos egyéb jelentéktelenebb, melyek együttvéve urai a tengereknek s a brit kereskedelem támpontjaiúl tekinthetők; ezeken kivül meg kell itt emlékezni azon birtokokról, melyekben a kevés európai mint ültetvényes, a négerek és a kulik segélyével tropikus növényeket termeszt; ilyenek azok, melyek Nyugatindiában, Hondurasban és Gujanában vannak; ilyenek, a Mauritius, Amirantok és a Seychellek és a legújabb időben megszerzett Fidsi szigetek; ezeken valami 3 millió ember lakik.

3. A brit India, mely egy század lefolyása alatt oly óriási birodalommá nőtt, hogy most területre nézve az anyaországot nyolcszorosan felűlmúlja; e birtok fentartása és biztosítása az angol kormány legfontosabb gondjai közé tartozik s döntő befolyással bír külpolitikájára.

Jelenleg az angolok közvetetlen indiai birtoka Ceylonnal együtt 2.571,400 □ $^{K}/_{m}$-re tehető 192.000,000 lakossal. Az angol királyné, ki egyszersmind India császárnéja, a hübérállamokkal együtt 22.400,000 □ $^{K}/_{m}$ terület és 248.600,000 lakos felett uralkodik, mely terület a szárazföld egyhatodát teszi, s az összes emberiségnek is egyhatodát foglalja magában.

Oroszország (cárság) és Finnhon (nagyhercegség).

Nagysága, világhelyzete, geogr. és polit. egysége.

Oroszország a vele personal unio által egyesült Finnhonnal együtt 5.333.181 □ $^{K}/_{m}$ területet foglal el, lakosainak száma 73.7000,000.

Oroszország Európa legnagyobb és legnépesebb birodalma. Területe nagyobb mint fél Európáé. Ha mindazáltal ez óriási birodalom nem bírt soha oly befolyással Európa sorsára, mint a milyen első pillanatra, nagyságánál fogva, megilletné, művelődés történeti okoktól egészen eltekintve, Oroszország természeti viszonyainak tulajdonítható, s mint számos mozzanatból meggyőződhetünk, világrészünk s vidékének túlsúlya inkább látszólagos mint valódi. Tekintsük csak világhelyzetét. A birodalom széles-

sége 25 szélességi fokon keresztül terjeszkedik, s déli széle körülbelől ott kezdődik, hol az európai déli tagok a főtörzszsel összefüggnek; hossza éjszakról délre 2670 $^{K}/_{m}$; de ebből valami 840 $^{K}/_{m}$ széles éjszaki terület oly régióba esik, hol a földmívelés vagy éppen nem vagy csak kivételesen űzhető, miáltal a birodalom termékeny területe valami 1.370,000 □ $^{K}/_{m}$-re kisebbedik. Ezenkívül nem szabad megfeledkeznünk, hogy az orosz síkság Európa keleti vagy szárazföldi oldalára támaszkodik, melyen már szárazföldi égalj uralkodik, délen pedig, hol Ázsia pusztai élete földrészünkre nyomúl, oly ellentétekbe játszik, hogy az néhány ezer □ $^{K}/_{m}$-nyi területet egészen elvonja a magasabb kulturától. Így tehát ezen óriási vízszintes kiterjedés tetemesen csökken az éjszaki, keleti és nyugati előnyomulás miatt.

Oroszország határviszonyaiban ugyan nagy változatosságot észlelhetünk, de lakosai még sincsenek oly élénk összeköttetésben szomszédjaikkal, mint Európa közép és nyugati államai. A birodalom négy tengerrel áll ugyan összeköttetésben, csakhogy ezek közől három beltenger, a negyedik — éjszaki — pedig hónapokig nem közelíthető meg a parti jég miatt. Azon négy szárazföldi híd közől, mely e tengerek partjait elválasztja, csak a nyugati (a Visztula mélyedése) hozza közvetetlen összeköttetésbe az oroszokat az európai kulturvilággal. A keleti és a déli Ázsiára utal (az alsó Volga a Kirgizek pusztájával és Turannal áll összeköttetésben) hol csak két század óta kezdik feladatukat teljesíteni, mely a nyugati kultúra keletfelé terjesztésében áll; végre az éjszaknyugati összeköttetés oly vidékre vezet, hol minden kulturélet megdermed és a szomszédok nem hathatnak áldásthozólag egymásra. — Oroszország legszorosabb összefüggésben (az alsó Duna által) a Balkán félszigettel van, melylyel művelődéstörténeti összeköttetésbe is lépett. Egyházi téren még mai nap is megvan a déleurópai befolyás emléke, az oroszok a byzanti birodalomtól nyerék a keleti kereszténységet és évek hosszú sora volt rá szükséges, míg a görög vallás önálló nemzeti állásra kiküzdte magát. Másrészt Oroszország a nyugati kulturának ajtót nyitott az által, hogy Lengyelország elfoglalásával uralmát kiterjeszté a Bałti tengerig, s közvetetlen szomszédja lőn Németországnak. Oroszország világtörténeti feladata, az európai műveltséget szárazföldön Ázsia felé közvetíteni, mely feladat teljesítésére hivatva van az által, hogy a két világrész között középponti állást foglal el; ebből magyarázható az európai és ázsiai kulturviszonyoknak sajátságos vegyülete az európai Oroszország területén. Csakugyan az európai kultura, bár orosz köntösben, ellentállhatatlanúl terjeszkedik Ázsia éjszaki részein, csupán a sinai megdermedt kultura áll még ellent. Szibiria egyike az első nagy európai gyarmatoknak Ázsiában, melyen keresztül lassan útat tör magának a nyugat műveltsége, hogy az ó világ hagyományos tartozását Ázsia utóvilágának kamatostól lerója. Oroszország geographiai világhelyzete előmozdítja ugyan az oroszok foglaló előnyomúlását

Ázsiában, de nem segíti elő az oroszok uralmát Európa fölött, mert ehhez szükséges volna, hogy a nyílt tenger felé törjenek; az oroszok ebbeli törekvése, a beltengerek kulcsainak elfoglalására irányuló kisérletei, és politikai börtönükből való kiszabadulási igyekezetük, eléggé ismeretes az újkor történetéből. A mondottakból látszik, mennyíre meg van akadályozva Oroszország külkereskedése: a Jeges tenger távolra esik s csak kevés hónapon át közelíthető meg; a Keleti tengeren is csend uralkodik hat hónapig a jég miatt; a Fekete tenger kijáratát pedig erősen őrizik. Mindazáltal Oroszországra nézve e tengerek birtoka életkérdést képez, innét magyarázhatók Nagy Péter és utódjainak szakadatlan harcai a törökökkel a Fekete tengerért és a svédekkel a Keleti tengerért; ez utóbbi két tenger kapúi jelenleg nyitva állanak ugyan a békés Oroszországnak, de az erőszakoskodó előtt azonnal bezáródik a Szund és a Dardanellák.

Oroszország mint geographiai egység tünik fel a belső terület egyhangúsága miatt, mert az óriási kiterjedésű sík területen nincsen tárgy, mely kiválnék a többi fölött; itt minden: az ember és állat, a növény és talaj, a zivatar és a kedvező idő egy és ugyanazon egyformaságot tünteti fel, úgy annyira, hogy el lehet mondani, miszerint az orosz világbirodalom csak orosz talajon fejlődhetett ki. Úgy látszik, maga a talaj is kedvező az absolutisztikus kormány fejlésére és megszilárdítására: az egyenes talaj és kiterjedt síkság sem menedéket, sem pedig biztonságot sem nyujt a lázadóknak; a lakosság földmíveléssel foglalkozik s abból él, azon kivül annyira el van szórva, hogy lázadásra nem is gondolhat, ehhez járúl még, hogy a talaj hat hónapig át van fagyva s így az élelmi szerek elvesztése és elpusztítása okvetlenül éhhalált okozna. Oroszország egész európai részét, a Fehér tengertől a Fekete tengerig, a Kaspi tótól a Keleti tengerig, kiterjedt síkság, hegyek nélküli kiszáradt tenger maradványa; melyen nincsenek hegyek, melyek a népet elkülönítenék, melyek különböző alakulatuknál fogva különböző, ellentétes, sőt ellenséges nemzetiségek kifejlését lehetővé tennék. Általában ismeretes, hogy a nemzetiségek sehol sem szakadoznak meg annyira, mint a hegységekben, valamint a hegyek legkedvezőbb menedékhelyei a különböző nemzetiségeknek. Egészen más jelenségekkel találkozunk a síkságokon, hol a terület nyíltsága, a közlekedés és közeledés könnyűsége előmozdítja a különböző nemzetiségek kiegyenlítését és összeforrását; az éles nemzetiségi sajátságok elsimúlnak, kiegyenlíttetnek s csakhamar az egész sík lakossága egy néppé tömörűl egy vallással, egy nyelvvel, ugyanazon szokásokkal és társadalmi intézményekkel. Így Oroszországban, az Európa és Ázsia közti óriási síkságon a népek fő közlekedési vonalán számos különböző törzs torlódott össze; eleinte minden törzs önállóan élt s ellenséges viszonyba jött a többivel; de az elválláss és ellenségeskedés nem lehetett a síkságon hosszú tartamú, s a különböző törzsek csodálatraméltó gyorsasággal olvadtak egybe, mert volt egy középpont, a mely köré csoportosulhattak; a kereszténység meg-

szilárdítá ez egységet s habár ez által kezdetben a főtörzs meggyengűlt és különböző hercegségek fejlődtek ki, de időfolytával ezek sem tarthatták fel önállóságukat: hanem a provincialis ellenségeskedések és különbségek hiányában az összes hercegségek Moszkva körül csoportosultak. Most már egész Oroszországban, dacára óriási kiterjedésének, a tartományi különbségek nagyon csekélyek. A történet folyamában számos orosz tartomány került idegen uralom alá, de maga a természet szegült ellene az erőszakos elválásnak és maga Lengyelország sem birta huzamosb ideig Oroszország déli részeit az éjszakkeletiektől elszakítani. — A terület egyenes volta azonban nem elegendő a birodalmak egységének megállapitására: a törzsek gyors összeköttetéséhez és kiegyenlítéséhez szükségesek még a könnyü összeköttetési vonalak, a hajózható folyók, s e tekintetben Oroszország feltünően meg van áldva. A birodalom nagyságának megfelelnek az óriási folyórendszerek, melyek erősen egymásba szövődnek és oly vízihálozatot képeznek, hogy lehetetlen volt a lakosságnak elkülönített életre tévedni. Oroszország folyórendszerei nevezetes szerepet játszanak annak történetében; ezek valának az első lakosság vezetői, partjain telepedtek le a törzsek és mellettök keletkeznek az első városok; ezek voltak azok, melyek eleinte a lakosságot négy fő csoportra osztották, de — valamint e folyók egy közös forrásvidék tagjai — úgy a népek elkülönítésében megvolt már a birodalom egysége, melyből ki is fejlődött. Az orosz történet nevezetesebb fásisai Novgorod, Kiev, Vladimir, Moszkva és Sz.-Pétervár városok neveihez van kötve.

Habár Oroszország más európai államokkal szemben kedvezőbb hydrographiai viszonyokkal dicsekedhetik, mindazonáltal közlekedése nem felel meg a mai igényeknek. Az igaz, míg Oroszország, mint eddig, kizárólag nyers anyagok előállítása által vesz részt a világkereskedésben, addig a vizi utak a legolcsóbb közlekedési vonalok; de akadályokul szolgálnak az égalji viszonyok, mert az összes folyók hónapon át, ez éjszakiak fél évig be vannak fagyva, úgyhogy az ez által képződött jégpályákon a közlekedés nem győzi a hajóterhek tömegeit. Így tehát itt is megérkezett az idő, hogy vasútak épitése által új közlekedési vonalok nyiljanak meg, melyre a talaj configuratiója igen kedvező, azután talán csak a Volga fog még versenyezni az új vetélytárssal.

Az említettekből látszik, hogy az Ural-balti és Ural-kárpáti földhát közti mélyedés képezi az orosz birodalom történeti középpontját, hol a keleti Európa physikai ellentétei kiegyenlíttetnek. A dél lankasztó melege, az éjszak dermesztő hidege, a meleg és hideg régió egyenlőtlen takarója most megmérhetetlen erdők mellett posványok és hideg hómezők, itt a termékeny síkság mellett, melyen déli gyümölcsök is megteremnek, kietlen puszták, mindez ellentétek Oroszország közepén egyenlíttetnek ki és minden szélsőségtől ment termékenységgé fejlődnek. A Volga, a Dnieper és a déli földhát közti terület tehát az orosz birodalom magva, mely közé a

többi részek csoportosulnak. Sz.-Pétervár alapja lön ugyan az oroszok tengeri hatalmának; de a nemzeti középpont, melyben a népélet összes fonalai, az egyházi és világi érdekek, központosulnak, mindig Moszkva maradt. Nincs város, mely az egész állam történetét, kiterjedését, viszonyait a távol külföldhöz oly hiven tükrözné vissza, mint Moszkva. A Finnöböl melletti új főváros inkább kereskedelmi és kikötői jelleggel bír, ez a külföldi kultura és szokások gyúpontja, de épen oly külföldies a többi belföldi városok mellett, mint az idegen épitők által külföldi ízlésben épült paloták az orosz kabakok mellett. Sz.-Pétervár alapításából csak azt látjuk, hogy mire képes a szellem a természet fölött, átteszi a székhelyt a birodalom belsejéből, a continens közepéből annak szélére, szögletére, a tenger oldalára; de az orosz történet Moszkvában maradt, a miről maga Napoleon is helyesen volt meggyőződve.

Oroszország nemcsak európai nagyhatalom, hanem most már világbirodalom, mely tekintetben a nagy hatalmak között egyedül Nagybritannia áll vele szemben; de a két világbirodalom közt nagy a különbség. Oroszország szárazföldi, Anglia tengeri hatalom. Amaz egy közös középpontból fél Európa és egy harmad Ázsia fölött uralkodik; emez több egymástól távol fekvő pontról uralkodik a tengereken és az Oceánon. De míg Oroszország szárazföldi háborúi által egyenes útat követhet a tengerpartok és a folyók torkolatai felé; Nagybritannia nem nyomulhat hasonló előnynyel az általa zárolt partokról a száraz belsejébe, hogy törvényeket dictáljon. A st.-jamesi udvar politikájának mindent átkel karolnia, mi hatalma köréhez tartozik: Singapurtól egész a Fokig, Corfu és Maltatól egész a Jamaicaig és Niagaráig; egyenlő éberséggel kell figyelnie Hamburg, Antwerpen, Porto, Lissabon, Konstantinápoly, Alexandria és Canton városokra, mint Rio de Janeiro, Valparaiso és La Guayrára, mi által ereje szétforgácsoltatik, s habár a világkereskedés urának tekinti magát, a többi tengeri hatalmakat nem zárhatja ki a piacról a nélkül, hogy magának ne ártson. Még fontosabb egy másik különbség a két politikai óriás között: Oroszország úgy szólván a fejlődés első stádiumaiban van, a centraluralom egysége és szilárdsága, a 83 milliónyi néptömeg (mely alig emelkedett a kultura első fokán túl) föltétlen engedelmessége oly nyers hatalmat képvisel, mely semmi veszélytől sem riad vissza; Angolország ellenben a fejlődés tetőpontján áll, nála a kereskedelmi és ipar érdekei előtt minden magasabb, ideálisabb törekvés háttérbe szorúl, egész lénye az iparba és kereskedésbe olvad, mely politikáját is vezérli.

A lakosok, azok anyagi és szellemi műveltsége.

A világon allg van birodalom, melyben a nemzetiségek szerint annyi néptörzset lehetne felmutatni, mint az orosz birodalomban. Majdnem száz különféle néptörzs lakja ez óriási területet, melynek határain belül 40

nyelvet beszélnek. E tarka népvegyületben az oroszok száma a túlnyomó, kik az összes lakosság 86% teszik, a nyelv, vallás, erkölcsök és a szokások az egész orosz népet hatalmas egészszé füzik egybe, melyben csak a nagy, a fehér és a kisoroszok tájszólásai vehetők észre.

Az oroszok testalkatra nézve általában erőteljesek, középszerű, sőt nagy növésüek, köpcösek; inkább barnák mint szökék, kitartók, de nem erősek. Arckifejlésre nézve: kis átható szemüek, alacsony és nyilt homlokkal birnak, szájuk kicsiny, ajkaik vékonyak, orruk kicsiny s többnyire felfelé fintorított, erős szakáll és sürű haj a legközönségesebb typusok. Az arckifejezés komolyságot és jószívüséget árul el, melybe azonban ravaszság és furfangosság vegyül; kifejezésteljes arcvonások azonban ritkák. A test mozdulatokban gyorsaság és hevesség, gyakran szenvedélyes élénkség mutatkozik. Gondtalan és víg kedélyüknél fogva különös barátjai a társaságoknak, szeretik az éneket és a zenét; de könnyen felindulnak, s ha megsértetnek a veszettségig kegyetlenek.

Az orosz megelégedett és beéri a leghitványabb eledellel is. Nemzeti ételei: fekete kenyér, fris vagy savanyított kelkáposzta, répa, borsó, bab, de legjobban szereti a darát és a sóshalat, a vörös a foghagymát és az uborkát, a burgonya ritkábban fordúl elő; húst, különösen füstölthúst csak vasár és ünnepnapokon enged meg magának a kelkáposztalevesben (stsi). A gombák, a húspástétom (pirogi), a füszerezett kelkáposzta hallal, tojás és lepény már a csemegék közé tartoznak; nemzeti itala a kvasz, (mely rozsliszt, kenyér, néha maláta s más anyagok savanyitásából áll), az italok közt még a pálinka és thea is jelentékeny helyet foglal el.

Helytelen volna az oroszokat a magasabb ranguak és a külföldön utazók szerint jellemezni; mert az aristokratia és a nép közötti különbség sokkal nagyobb, mint más országokban, mivel az előbbiek a nép jó és rosz jellemvonásait az idegen müveltség alá rejtik s azt fínom kultura mázával bevonva szeretik mutogatni. A pór és a polgár jellemében barátságosan megférnek a legnagyobb ellentétek: a jó kedv, gondtalanság, az elégültség és a jószívüség mellett a körülményekhez képest a ravaszság, alattomosság, mértékletlenség és a kegyetlenség. Alig van bűn, melyhez nagyobb hajlammal viseltetnék az orosz, mint a lopáshoz; a «lopás» szóra tömérdek kicsinyítő s így a lelkiismeretet megnyugtató kifejezése van. A földmivelést kevésbbé szereti, inkább hajlik a csereberéhez és a kézműhöz, innét magyarázható Nagy Péternek a hollandi zsidókhoz intézett felelete, kik kereskedhetési engedélyért nagy összeget ajánlottak fel neki: «tartsátok meg pénzeteket, egy orosz felér négy zsidóval». Az orosz a kereskedésben nem szorúl biztatásra; magánál hordja a tőkéjét és annak százalékait jól tudja kizsákmányolni: ültesd egy sziklára egy pénzerszénynyel, mondja az orosz közmondás, és meg fog élni. A csaláshoz és lopáshoz való hajlam feltünő, különösen az orosz hivatalnokoknál. A zsarolás, ha megvesztegetés nem előzi meg, az állam és a magánosok megcsalása a legkö-

zönségesebb dolgok közé tartozik, mert a felfedezést, és a büntetést a legravaszabbul tudják kikerülni. Az orosz a legnagyobb jogtalanság ellen sem keres orvoslást, mert tudja, hogy csak a legritkább esetben kaphatna elégtételt, s azzal vigasztalja magát, hogy az ég nagyon magas, a cár pedig nagyon távol lakik.

Különben az orosz sok tehetséggel meg van áldva, különösen bámulandó utánzó tehetsége; eleinte mindenben gyors és fényes haladást tanúsít, de nagy tökélyre sohse viszi, mert hiányzik nála a kitartás a teremtő erő, miért is az orosz civilisatió nem egyéb utánzásnál, mely azonban lényét nem birta áthatni. Az orosz előnyeihez kell számítanunk hazaszeretetét és vallásosságát; csak az sajnálandó, hogy e szeretet és hűség sokszor fanatismussá válik, mely mások nemzetiségét és vallását sérti és elnyomja. A tisztaság szeretetét sem lehet tőle megtagadni, különösen kedveli a fürdőt, minden tehetősb házánál van gőzfürdő, a szegény helységek birnak legalább egy nyilvános gőzfürdővel, melyből rendesen mezítelenül rohannak ki és vagy a folyóban hütik le magukat, vagy pedig a fűben, hóban fetrengve hülnek le, hogy ismét a gőzbe mehessenek, mi a testet rendkívül edzi. Az éjszaki népek vendégszeretetét itt is megtaláljuk. A vallás kevés befolyással van ugyan erkölcseikre, de annál nagyobbal politikai fejlődésükre. Valamint Spanyolországban a katholikus, úgy itt a görög egyház sokáig a hitetlenek nyomása alatt állott: a mongolok elleni háborúk vallásháborúk jellegével birtak, így a görög egyház hatalmas tényezője volt a nemzet egyesülésének. Ebből magyarázható, hogy az összes orosz háborúk vallásháborúk jellegével birnak, vagy legalább olyanoknak nyilváníttatnak.

Ezen általános jellemvonások mellett az egyes orosz törzsek különféleségei jelentékenyek. Az eredeti szabadságot a Rurik uralkodóház kihaltával a 16-ik században a nagy-oroszok leigázása követte, mely a legkártékonyabb hatással vala a köznép jellemére. E szolgaságnak csak a legújabb korszak vetett véget s így remélhető, hogy nemcsak a nép anyagi jóléte, hanem annak erkölcsi jelleme is kedvező irányba fog tereltetni. E szerencsétlenségtől a kis-oroszok, kik politikailag sokáig Lengyelországgal voltak egyesítve, megmenekültek, ezek földjeiket szabadon munkálják; itt a kereskedés háttérbe szorúl a földmívelés, ipar, művészet és tudomány mögött. A kozákok tulajdonképen kis-oroszok, kik eredetileg lengyel alattvalók valának, az oroszok és a tatárok elleni küzdelmeikben nyerték harcias jellegüket és a Dnieper vízesései melletti szigeteken telepedének le, innét terjedtek el Ukrainában, nyugatfelé egész a Dnieszterig; főfoglalkozásuk volt a törökök elleni küzdelem, a Dnieszteren, és a Fekete-tengeren üzött kalózkodás. A kozákok egy része 1578-ban a Don környékére vonúlt, a hol harcias lovasokká nevelődtek s ezek a mai don-kozákok, kiktől a visszamaradottak zaporogi-kozákoknak neveztetnek. Ez utóbbiak a lengyelektől elnyomva az oroszokhoz csatlakoztak (1654),

II. Katalin 1775-ben feloszlatta spartai alkotmányukat, maradékaikat később Kuban és Manits közé telepítették le.

A lengyelek az oroszok után a legfontosabb népeleme a birodalomnak, a lakosság 7%-át teszik (körülbelől 7 millió).

A bulgárok csak Beszarabiában és a Krimben fordúlnak elő (számuk körülb. 200,000). A lettek és litvánok a Balti tenger vidékén laknak, számuk 2 millió. A németek elszórtan laknak, számuk körülbelől 1 millió; vannak még görögök, oláhok, örmények, cigányok.

A nem kaukazusi népek közt legfontosabbak a finnek, kiket a mongol törzshöz számítanak, de részint keveredés, részint magasabb műveltség által előnyökre egészen átváltoztak. A finnek különböző ágai Oroszország éjszakí részein laknak a Keleti tengertől az Uralig, számuk 4 millió. A mongolokhoz számítjuk a kalmükokat az alsó Volga és a a Manits mélyedése közt, ezek nomádok és a Budha tanának európai képviselői.

A török (tatár) törzs a Fekete és Kaspi tenger között lakik, összesen 4 milliónyian vannak, (kazani tatárok, csuvaszok, baskirok, kirgizek, nogai tatárok stb.).

A vallás tekintetében is oly nagy a változatosság, hogy majdnem minden fontosabb vallás képviselve van: a görög (57 millió), a katholika (7 m.), a protestans (4 m.), a mohammed (5 m.), az örmény, a zsidó, a pogány (budha, saman stb.) vallás is kisebb-nagyobb számú követőt mutathat fel.

Oroszország az anyagi téren különösen a krimi háború óta nagy haladást mutat, az 1861 ki pór emancipáció és az utóbbi évek békéje jótékonyan hatottak a birodalom jólétére; productiója 10 év alatt 50%-kal növekedett s ha az a közlekedés javultával lépést tart, akkor versenyre kelhet, kivitelre nézve Éjsz. Amerikával. A legújabb háború következtében azonban súlyos csapás érte. — Oroszország földmivelő állam. A birodalom közepén, a Kárpátoktól az Uralig terül el az úgynevezett Fekete föld, melynek kiterjedése 936,000 □ $^{K}/_{m}$, ez a birodalom, sőt Európa élés-tára, mely nemcsak a gyorsan szaporodó lakosságot élelmezi, hanem termékeivel, különösen gabonájával a világ piacain is megjelen; a folytonos kereslet és a közlekedési vonalak tökéletesítése növelik a gabonatermelést. Főkiviteli cikkei még a fa, a len, a kender és a szűcsáruk, melyek az összes kivitel 80%-át teszik. A szőlő- és a gyümölcstermelés leginkább csak Krimre szorítkozik, melynek «orosz Itália« a neve.

A marhatenyésztés a forróövi tevétől egész a hideg övi szarvasig minden állattal képviselve van. Főállattenyésztési öv a déloroszországi puszta, hol temérdek ló, szarvasmarha, juh és sertés van. Igen jelentékeny a vadászat és a halászat.

A bányászat is igen jövedelmező, különösen figyelmet érdemel Oroszország arany-, ezüst-, réz-, platina-, vas-, kőszén- és sóbányászata.

A műipar uj jelenség Oroszországban; dacára annak, hogy a kormány államköltségen gyárakat állít, adómentesség által istápolja és a határait a külföldi gyártmányok elől elzárja, még sem bírt a kivánt fokra emelkedni, habár ujabb időben a haladás e téren is tagadhatatlan, mindazonáltal külön iparvidékek még nem jöttek létre. Nagy tevékenység mutatkozik a vasútak építésénél, miáltal a természetes közlekedéstől félre eső vidékek is bevonatnak a forgalom körébe. Említésre méltó a gyapot, gyapjú és gyolcsárúk készítése; a kötéláruk tekintetében egyetlen birodalom sem mérkőzhetik vele; igen jelentékeny bőrgyártása, (bagaria és chagrin). Iparcikkei közül említendő a szappan, — a gyertya, az agyagáruk gyártása, a pálinkaégetés, a hamúzsír-, a kátrány-, a szurok stb. termelés. Oroszországot a nyugatiak földmívelő birodalomnak tartják, míg a keletiek iparállamnak tekintik.

Az iparnál fontosabb a kereskedés. A birodalom nyers terményeinek nagy fölöslege, a partok hossza, a belföldi víziutak nagy kiterjedése, az oroszok természetes hajlama a kereskedéshez, a nagy belföldi vásárhelyek virágzóvá teszik a belkereskedést. Külkereskedése leginkább Ázsiára szorítkozik s miután bel Ázsia némely területei, csak Oroszországból közelíthetők meg, jelentékenynek mondható. Nyugatfelé a szigoru zár és a fagy nagy akadálya a kereskedésnek. Európa felé a főkiviteli cikkek: a bőrök, bagaria, serte, gyapju, fagygyú, gabona, kender, len, fa, hamuzsír, vas és réz; behozataliak, a gyapot, selyem, bor, gyarmatáruk, gépek és eszközök. Az Ázsiából behozott cikkek közt legfontosabb a thea.

A szellemi műveltségben Oroszország nagyon hátramaradt az európai nyugati államok mögött, mert a Nagy Péter óta tett meglepő haladás leginkább csak a nemességre és a városi polgárságra vonatkozhatik, míg a pór alig emelkedett fel a félcivilizált népek sorába. Az összes lakosság alig 0·1-ede élvez elemi oktatást, s még most is akadnak milliomos földbirtokosok és kereskedők, kik nem tudnak írni s olvasni! Ily állapotokkal szemben a fővárosok gazdag tudományos gyüjteményei fölösleges fényűzésnek tünnek fel. A közép- és felsőbb iskolák száma sincs arányban a lakosság nagy számával (9 egyeteme van). Számosabbak a katonai és az ipariskolák; míg a nőnevelés állapota Európában a legkedvezőbb, s e tekintetben egész Európát megszégyeníté.

Államforma, kormány és politikai felosztás.

Az orosz császárság absolut monarchia; a cár csak erkölcsileg van kötelezve némely hagyományok s politikai intézmények és némely alaptörvények követésére, mely utóbbiakat semmi cári rendelet (ukaz) meg nem döntheti. A cár birja, ugy a világi mint egyházi ügyekben, a törvényhozó, a végrehajtó és a birói hatalmat. Ebben három tanácskozó testület támogatja, ugy mint a birodalmi tanács a törvényhozásban, a pénzügyi dolgokban és minden diplomaciai viszonyokban; a sz. zsinat (egyházi gyülés) az egyházi

ügyekben, és a szenatus az igazságszolgáltatásban; ez utóbbi egyszersmind az összes polgári- és fenyítőügyekben a legfelsőbb forum.

A birodalom európai része — Finnland nagyhercegség kivételével mely personalunio által függ vele össze és nagyobb önállóságnak örvend — 60 gouvernementra (kormányzóságra) osztatik, ezek kevés kivétellel, fővárosaik után neveztetnek el, melyek többnyire az egyedüli nevezetesebb községek a kormányzóságok területén belől; mindazáltal érdekesebb itt is a történeti és a népemlékében megmaradt felosztás, annál is inkább, mivel az uj felosztás által természetesen összefüggő vidékek vagy szétdaraboltattak, vagy sok helyütt nagyon különböző területek olvasztattak egybe.

Ázsiai birtokai.

Az oroszok a 16-ik század vége felé lépték át az Uralt s egy század alatt egész a Csendes tengerig terjeszték ki birtokaikat (Amur vidékére csak 1858-ban). Középázsiai birtokaik (Turkisztan, Taskend, Khokand, Buchara, Chiva khánságok és a Kirgizek pusztája) a legujabb időből valók. A Kaukázus felé még II. Katalin idejében nyomultak, de a Kaukázontúli terület csak e század különböző szakaiban hódíttatott meg. Orosz Arménia az Araratig 1829-ben szereztetett meg s ez a legújabb 1877-iki háború alkalmával Karsz és Batummal növekedett. Ezen összes birtokaik 16.112,467 □$^{K}/_{m}$ területet tesznek s így az egész birodalom 21.626,000 □$^{K}/_{m}$ kiterjedésű, melyben az ázsiai rész majdnem háromszor nagyobb az európainál. E terület a szárazföld majdnem egyhatodát teszi, s területre nézve csak Nagy-Britannia mulja felül, ha összes gyarmataihoz számítjuk még azon részeket is, melyek csak névleg részei a britt birodalomnak s majdnem teljes önállóságot élveznek. Lakosságának száma azonban (ázsiai birtokaiban 14 millió) nem felel meg a területe nagyságának, levén az összes lakosok száma 88 millió és e tekintetben Sina és Nagy-Britannia messze felűlmulja. — Nagy előnye, hogy összes külbirtokai az anyaországgal szoros területi összeköttetésben vannak. Európában területre és lakosságra nézve egyaránt a legnagyobb birodalom, csakhogy a birodalomnak hatalmi állását tudvalevőleg nem egyedül e két tényező határozza meg; azért Oroszország csak akkor válhatik veszélyessé Európára, ha a birodalom belsejében levő ellentétes elemek egyesíttetnek, s a lakosság tömege az erkölcsi és szellemi kultura azon fokára emelkedik, melyen a szomszédos nemzetek állanak, ha az anyagi műveltség legyőzi azon nehézségeket, melyek a lakosság annyi millióinak oly mesés területre való szétszóratásából származnak és természetszerűen az erő központosítása ellen dolgoznak. Hogy ezek érvényesűljenek, Oroszországnak óriási erőmegfeszítést kell kifejteniè úgy a nemzetgazdasági, mint erkölcsi és politikai téren.

A KÖZÉP ÉS KIS ÁLLAMOK.

A kis és közép államok között nehéz különbséget tenni, mert sokszor területre és lakosságra nézve jelentékeny hatalmakat a kis államok közé kell sorolnunk a népesség anyagi és szellemi hanyatlása miatt, míg más kis államoknak lakóik kifejlett ipara, magas szellemi műveltsége sorsuk intézőinek belátása és erkölcsi ereje magas politikai rangot biztosít. Az államok és a népek életében tapasztalt eme változás megnehezíti, sőt lehetetlenné teszi az államok ilyetén állandó elkülönítését, miért is itt mind a két osztályt együttesen fogjuk tárgyalni.

A Balkán félsziget.

Világhelyzete, geogr. és politikai egysége.

A félsziget a Középtenger keleti medencéjében elfoglalt vihághelyzeténél, vízszintes tagoltságánál és szigetvilágánál fogva arra van hivatva, hogy közvetítő szerepet játszszék, az európai és előázsiai kultura fejlesztésében és terjesztésében. E feladatnak azonban csak a déli rész felelt meg, mert az éjszaki hegyes vidékeket mindig műveletlen népek lakták, ezért a félsziget történeti fontossága éjszakról délre akképen emelkedik, mint a félsziget éjszakról délre tagozódik. Az éjszaki barbárok csak későn kezdenek szerepelni, míg a déli rész már ősrégen teljesítette feladatát, midőn a műveltség csíráit felvette, fejlesztette és átszellemítve és nesítve továbbterjeszté. A tenger volt az, mely a görögöket először kalózkodásra, később kereskedésre és végre gyarmatosításra édesgette. Európában legelőször a görög félszigeten fejlett ki a hajózás s vele együtt a kereskedés, a technikai és szellemi műveltség, mely csak ott fejlődhetik, hol a nép eredeti természeti adományai a külfölddel jönnek érintkezésbe.

E félsziget, mely után a perzsák sóvárogtak, melynek talaján a macedonok uralma gyökerezett és a byzanti császárok hatalma alapult, nem dicsekedhetik geogr. egységgel, habár a folyói többszörösen egymásba szövődnek, sőt a Pristinai felföld (rigómező) némileg uralkodni is látszik a többi tagok felett; mégis oly nagy itt a változatosság, a közlekedést a hegységek annyira gátolják, hogy majdnem valamennyi tartomány megtartotta sajátszerű provincialitását, mely nem engedi az államszervezet általánosítását és a birodalom különböző részeit nem lehetett az állam valódi tagjaivá tenni. Az egész félszigetet ketté kell osztani, t. i. az éjszaki, vagy szárazföldi alapra, és a déli keskeny és szaggatott részre a félszigetek e félszigetére.

Éjszakon egész Rumánia, sőt némileg Bulgária is a szarmát síkságnak délnyugati kiágazását teszik; Szerbia, Bosznia és Hercegovina pedig a

magyar Alföld déli nyulványai. Dalmácia az Ádriai tenger felé néz. Montenegro hegyek által körülzárt fellegvár. Rumelia délen megfelel némileg Bulgáriának, míg Macedonia fokozatos vidékét Szerbiával hasonlíthatnók össze.

Délen Görögország — a Poseidon adománya — melyet a régiek éjszaki-, közép- és délire osztottak fel, mely felosztásnak physikai alapja van, mert itt a félsziget belsejében levő hegyek configuratióján kívül még a partok szaggatottsága is hozzá járult az elszigeteltséghez, a félszigetszerűség annyira ki van fejlődve, hogy a lakosság a víz és a száraz kedvező vegyületének előnyeit teljesen élvezheté s e félszigetek folytatásául tekinthetők a környező szigetek is. Éjszaki Görögország (most a török birodalom alkotó része, de a határigazítás még nincs eldöntve) a Pindus által két egyenlő részre osztatik, nyugati részen a zord és hegyes Epirus (Albánia) terűl el, keletre a thessáliai hegykatlan fekszik; Epirus és Thessália geogr. egységet alkotnak, amaz hegyvidék emez síkság. Közép-Görögország (Hellas most Livadia) több hegyek által szétválasztott geographiailag önálló terűletre oszlik. Déli Görögországban (Peloponnes most Morea) Arkádia felföldje képezi az egységet, melyhez hegyek által elválasztott tartományok körívben csatlakoznak. Hellas közép helyet foglal el éjszaki Görögország és Peloponnes közt nemcsak helyzetére, hanem a talajalakulat ellentéteire nézve is; mert éjszaki Görögországban túlnyomó a szárazföldi jelleg, míg Peloponnes a félszigetszerű alakúlás mintaképe; Hellasban e két physikai alakzat teljes egyensúlyban van; ebből magyarázható, hogy a görögök politikai és vallási élete Közép-Görögországban tömörült össze (Delphi a jósdával és a kastali forrással, Helikon muzsáival, a mythusi Kithæron Platæa. Artemisium, Salamis, Chæronea, Koronea, Haliartos, Tanagra, Leuktra, az amphiktionok gyűlése stb.)

Államai.

Románia (fejedelemség).

Románia fejedelemség áll a fanélküli Oláh alföldből a dombos Moldavából és a köves puszta Dobrudsából. Kiterjedése 127,000 □K/m, lakosainak száma 4·7 millió. Az oláhok (románok) főtörzse valószinűleg a keresztes hadjáratok idejében vándorolt vissza jelenlegi hazájába. Az oláh középszerű termetű, többnyire sovány, délies typussal bir; könnyü felfogás, jószivűség, vendégszeretet, kitartás jellemzi, de rest, gyanakodó, tudatlan és babonás. A nők csinosak, de korán vénülnek, mert a munka nagyobb része az ő vállukra nehezedik. Élelmi szerük többnyire növényi, s különösen kukoricából áll, mely a legkülönfélébb módon készíttetik el. Nemzeti étel a «mamaliga» (kukurica kása), kedvenc ital a «csuka» (szilvorium). Az oláh szereti a táncot és az éneket. A népesség tulajdonkép csak két osztályból áll, t. i. földmívelökből és a nemességből (bojárok) a polgári

osztály majdnem egészen hiányzik. A bojárok rendszerint francia műveltséggel birnak és gazdagok, mi által a nép elszegényedettsége és míveletlensége annál inkább feltünik. Túlnyomóan gör. kel. vallásuak. Törzsrokonaik a Pindus hegységben lakó cincárok.

Dacára annak, hogy a földmívelés alacsony fokon áll, a föld oly termékeny, hogy igen sok gabonát (különösen búzát és kukoricát) szállíthat kifelé. A marhatenyésztést rendszertelenül bár, de nagyban üzik; említésreméltó a lótenyésztés. Ipara említést sem érdemel s többnyire idegenek kezében van; fontosabb nyers termékeit külföldre kénytelen küldeni, honnét feldolgozott állapotban tér vissza, mint liszt, bőráruk, gyapjúáruk, hamuzsir stb. Csaknem minden iparcikkekre nézve a külföldre van utalva. Fekvésénél fogva az Al-Dunánál fontos szerepet játszik a kereskedésben s újabb időben lázas tevékenységet is fejtett ki vasuti hálózatának kiépítésében, mi által úgy a bel mint a külkereskedése jelentékenyen emelkedett. E körülmény emelni fogja iparát és nyers termelését is.

Rumánia a Moldva és Oláh dunai fejedelemségek és a volt török Dobrudsa egyesüléséből áll; a végrehajtó hatalmat az örökös fejedelem gyakorolja, ki megosztja a törvényhozó hatalmat a tanácscsal és a képviselőházzal.

Szerbia (fejedelemség).

Szerbia kiterjedése 49,900 □$^{K}/_{hm}$, lakosainak száma 1·57 millói. A fejedelemség geographiailag az Alföld kiegészítő része, mert nagyobbrészt a Morava és mellékfolyóinak hegyes, de termékeny terűletéből áll; legnépesebb az úgynevezett «Sumadija» nevű vidéke. Lakossága nyelvre nézve szerb, bulgár és oláh; azonban a szerb törzs képezi a nagy többséget. A szerbek magas, nyulánk növésüek, szabályszerű arckifejezéssel; a férfiak és a nők ruházata keleties. Szerbia elfoglalásakor a törökök a hűbérrendszert megdöntötték s így a nemesség teljesen tönkre ment, innét magyarázható, hogy napjainkban sem ismerünk szerb nemességet.

Szerbiában nincsenek nagybirtokosok, az egész terűlet számtalan részre van osztva s így hiányzik azon osztály, mely a földmívelés terén szükséges javítások által máshol jó példával szokott előljárni, minek az a szomorú következménye, hogy a földmívelés ott van, hol századok előtt volt. A marhatenyésztés azonban virágzónak mondható; különös figyelmet érdemel a sertéstenyésztés mely a fejedelemség egyedüli segédforrása s ez tömegesen vitetik ki. Az ipar egészen hiányzik; a kereskedés sem mondható kielégítőnek, mivel a közlekedés lehetőleg legroszabb állapotban van. — A szellemi műveltség terén a legújabb időben haladás mutatkozik.

Szerbia önálló fejedelemség alkotmányos kormányszerkezettel, a törvényhozó hatalom fejedelem és a szkupstina (országgyűlés) közt oszlik meg, mely utóbbi tagjai a nép által közvetetlenül választatnak.

Bosznia (és Hercegovina).

E tartomány geographiai szempontból, miként azt a folyók iránya, a völgyek nyilása és esése, a hegyek csapása és lejtője mutatja, a magyar Alföld kiegészítő része, melynek délen és délnyugaton természetes határai vannak. A tartomány belviszonyai a török uralom alatt különös változáson mentek keresztül: a birtokos nemesség az izlam vallásra tért át, ez által birtokát és előjogait megtartá, a nép azonban szivósan ragaszkodik ősi (keresztény) vallásához. Az alsó néposztálynak a nemesség által való zsarolására és elnyomatására alig van példa a történelemben. Az uralkodó osztály és az elnyomottak között tarthatatlanná lett az állapot, midőn a kormány az agák és bégek kegyetlen gazdálkodását korlátolni akará. Azóta majdnem minden évben forradalom dühöngött e szerencsétlen tartományban, melyet a kormány nem birt lecsendesíteni. A közel mult orosz-török háború után monarchiánk az európai nagyhatalmak felszólítására és a magas porta beleegyezésével Boszniát elfoglalá és véget vetett e türhetetlen állapotoknak. Kiterjedése 60,580 □$^{K}/_{m}$, lakosainak száma 1·5 millió, kik a szerbek legközelebbi nyelvrokonai. A kivitel itt is csupán a nyers terményekre szorítkozik, beviteli cikkekül pedig a szomszéd éjszak iparcikkei szolgálnak.

Dalmácia

az osztrák örökös tartományok közt szerepel.

Montenegro.

Montenegro (Cserna-góra) nehezen közelíthető, zord hegyvidék 7·932 □$^{K}/_{m}$ terűlettel, melyen 200,000 ember lakik; ezek jobbára marhatenyésztéssel foglalkoznak s minden egyéb szükségleteikben a külfödre vannak utalva. A török uralom és a síkon takók ellen folytatott harc igen harciassá tette lakosságát. Montenegro független fejedelemség.

Törökország európai birtokai.

A török vagy ozmán birodalom a Balkán félsziget egy nagy részét foglalja el, — eltekintve az afrikai hűbér államoktól — legterjedelmesebb és legnépesebb birtokai azonban Ázsiában vannak. A birodalom magva az ujabbi terűletcsökkenés dacára is Európában van, hol a közvetett tartományokkal együtt (Bosznia kivételével) még mindig 246,000 □$^{K}/_{m}$-nyi terűletet foglal el, 7·6 millió lakossal.

Közvetett tartományai.

Bulgária (fejedelemség).

Ezen a Duna és a Balkán közt elterülő fejedelemség (régi Moesia) kiterjedése 147,443 □$^{m}/_{m}$, lakóinak száma 3·8 millió. Bulgária nemcsak termékenységénél fogva, hanem mint átmeneti tartomány rendkívüli fontos a török birodalomra nézve. A bulgárok eredetileg a finn-ugor törzshöz tartoztak, de idők folytán úgy elszlávosodtak, hogy most a szlávok déli ágához sorozhatjuk őket. A bulgárok béketűrés, munkásság, mozgékonyság s különösen erkölcsösség által tünnek ki. A hová hatolnak, a puszta helyeket mindenhol termékeny kertekké változtatják át, mert értenek a szántóföldek és rétek nedvesítéséhez, nagy gondot fordítanak földjeik javítására és a legnagyobb költségtől sem riadnak vissza a jó mag megszerzésénél és nemesítésénél. A bulgárok munkásságuk, jólétök és iparkodásuk által előnyösen különböznek a félsziget többi népeitől. Vallásra nézve túlnyomóan görög-keletiek. Bulgária a török birodalom éleskamarája vala; a földmívelésen kívül a marhatenyésztés is említést érdemel. Az ipar ugyan alacsony fokon áll, de a házi ipar jelentékenynek mondható. A lakosság ügyessége és iparkodása arra hagy következtetni, hogy a félsziget jövő ipartartománya Bulgária leend.

A tartomány a török szultán fenhatósága alatt álló «autonom hűbér fejedelemséget» képez. Fejedelme a nép által választatik és a magas porta által — a többi európai hatalmak belegyezésével — erősíttetik meg.

Keleti Rumélia.

Keleti Rumélia (régi Thrácia egy része) a Balkán, a Rhodope és a Feketetenger közt elterülő keskeny terület; kiterjedése 12.412 □$^{m}/_{m}$, lakóinak száma majdnem 1 millió. Termel különösen rizst, gyapotot, dohányt és rózsát.

Keleti Rumélia a török szultán közvetetlen politikai és katonai fenhatósága alatt álló tartomány, mely belkormányzat tekintetében autonomiával bír. A tartomány főkormányzója keresztény vallású és a magas porta által — a nagyhatalmak beleegyezésével — öt évre neveztetik ki.

Közvetetlen birtokok.

Ezek Konstantinápolytól egészen az Ádriai tengerig hosszú, de keskeny tagban terülnek el és a régi Thrácia déli részét, Macedoniát, Thessáliát és Albániát foglalják magukban. Kiterjedésük 85,160 □$^{m}/_{m}$, 3 millió lakossal.

A lakosság nagyon vegyes, uralkodó törzs a török (vagy ozmán), mely azonban számra nézve csekély a többi törzsökhöz képest (1·3 millió). Az oz-

mánok orthognath brachycephalok (egyenes fogu, rövid fejüek). A magasabb osztályok (a hárem, a renegátok és az életmód következtében) nagyon átváltoztak, az alsóbbak azonban jól megtarták a régi eredeti typust. Az ozmánok csekély számuknál fogva, az elfoglalt terület legfontosabb helyeinek elfoglalására szorítkoztak (a nagy Belgrádba vezető utat); ezért a többi törzsek közt elszórva találjuk őket. Feltűnően kevesen vannak a főváros közelében, s a birodalom nyugoti helyein; valamivel sűrübben találjuk Bulgária keleti részein, Thrácia több helyein, Macedónia és Thessália mélyedéseiben. Erényeik: jószívüség, — vendégszeretet, — józanság, — sokáig vizsgálnak, de későn itélnek, — szánakozás, mely még az állatokat sem képes kínozni; a török közönséges életben szótlan és komoly, de ha a beszéd folyamában felmelegszik, eredeti humorral bir. Nagyon jellemző gondtalanságát a kedvező klimának és termékeny földjének köszöni leginkább. Az élet minden viszonyaiba meglepő egykedvűséggel és nyugodtsággal éli bele magát. Eredetre a török mitsem ad; a társadalom vallás-katonai szervezete ismer ugyan rangfokozatot, de nem kasztot, sem pedig születési aristocráciát. Mindenki felemelkedhetik a legmagasabb méltóságokra; miután a szolgák száma igen nagy, ezek a legjobb bánósmódban részesülnek s általában a család tagjainak tekintetnek. De vad fatalisták; a más vallásuak ellenében az alsóbb osztályuak gyülölete sokszor a fanatismusig fokozódik. Napjainkban a felsőbb osztályuak Mohammed tanait megegyeztetni iparkodnak az európai műveltséggel. — Ujabb időben Törökország a politikai szökevények menedékhelye vala, igy a krimi háborúban Krimből több töröktörzs (nogai tatárok) vándorolt a be és Dobrudsában telepedett le; Thessáliában sok lengyel keresett menedéket; az oroszok által elfoglalt Kaukazusból pedig valami fél millió cserkesz és csecsenc menekült ide, kiknek nagyobb része ugyan Kis-Ázsiában, de sokan telepedtek le a Balkán félszigeten is. A kis számu örmények többnyire nagy városokban laknak, hol kereskedéssel foglalkoznak. A többi törzseket az illető helyen említjük meg.

A gondtalanul üzött földmívelés, a talaj rendkívüli termékenysége mellett is alig fedezi a belszükségletet; valamivel jelentékenyebb a marhatenyésztés, különösen a juhtenyésztés; a bivaly pedig nélkülözhetetlen igavonó állat. A selyemtenyésztést a nyomasztó adó gátolja. — Az ipar egészen el van hanyagolva, kivételt egyedül a selyemipar, a rózsaolajkészítés, a szőnyeggyártás, a szattyánbőr és a szappankészítés képez; ezek és a dohány kiviteli cikkek, — a többi iparáruk külföldről hozatnak be.

Ezen, égalji, művelődéstörténeti, kereskedelmi és politikai tekintetben oly annyira szerencsés birodalomban az összes előnyök parlagon hevernek. A nagy termékenység még a belszükségleteket sem fedezi; a közlekedési eszközök elhanyagolvák, az újabb időben megkezdett vasútak sehol sincsenek befejezve, a birodalom nagy részében egyedüli közlekedési eszköz az öszvér.

A szellemi műveltség egészen el van hanyagolva.

A török birodalom 1876-ki dec. 23-ától alkotmányos császárság;

alkotmánya igen szabadelvű és a birodalom összes részeire kiterjed. A szultán vagy padisah a világi és egyházi főhatalom birtokosa; a világi ügyek élén a nagyvezér, az egyháziakban pedig a mufti (vagy seik ül izlam) áll. Európai Törökországot tartományokra (vilajet v. ejalet), ezeket szandzsákokra s ez utóbbiakat kazaszokra osztják; az ejalet élén a vali (tartományfőnök) áll. A régi felosztás azonban érdekesebb.

Európán kívüli birtokai: Ázsiában Kis-Ázsia, Arménia egy része, Kurdisztán, Mezopotámia, Sziria, végre Arábia nyugati szegélye; Afrikában Egyiptom, Tripolis és Tunisz mint hűbér államok csak laza összeköttetésben vannak a birodalommal.

Rumélia (Thrácia).

Rumélia az egykori Thráciának déli részét képezi (az éjszaki, keleti Ruméliát foglalja magában) a fővárossal együtt; a lakosság és a termények ugyanazok, mint keleti Ruméliában. Ruméliának nyugati részét a régi

Macedónia képezi.

Macedónia három oldalról hegyek által körülzárolt termékeny völgyekből és Chalkisz félszigetből áll; ez jelenleg az európai török birodalom leggazdagabb és legiparosabb tartománya.

Thessália.

Az előbbitől délre, minden oldalról hegyek által körülzárt völgykatlant képez, melynek összes vizeit a Szalambria (Peneus) egyesíti. Lakói nagyobbrészt görögök (a harcias klephtek). Birtokáért a görögök vetélkednek a törökökkel.

Albánia.

Ez legnyugatibb tartomány, még nagy részt ismeretlen. A déli része (a régi Epirus) szakadozott, kietlen és barlangos mészkőhegyeivel, vad és elbuvó patakjaival (Acheron és Cocytus), és kopár tereivel már a régi görögökben borzadályt keltett; a költők ide tették át az alvilágba való bejáratot. Közép és éjszaki része a régi Illyriát foglalja magában. Az albánok (ők magok szkypetároknak nevezik magukat, a törökök arnautáknak hívják) félig vad, fanatikus és rendkívül harcias néptörzs (a régi illyrek utódjainak tartják), melyet az ozmanoknak sohasem sikerült teljesen meghódítani. Nagyobbrészt mohammed vallásuak, a kisebbség részint a görög-keleti, részint pedig a róm. kath. vallást követi. A lakosság marhatenyésztésből és csekély földmívelésből él.

Görög királyság.

A mai görög királyság, a réginek csak egy részét foglalja magában, kiterjedése 50,000 □%/m., lakóinak száma 1·5 millió. A mostani görögök nem tiszta utódjai a régieknek, mert a középkorban számos bevándorlás történt éjszakról, csupán a szigetek és egyes hegyvidékek lakói (pl. a mainoták) mondhatók a régi hellenek vegyületnélküli utódainak. A nyelv azonban épen fentartotta magát, s a mai uj görög irodalmi nyelv közel áll a régihez. Szellemi tekintetben az uj görögöknél a régiek némely jellemvonásait még feltaláljuk, milyen a gyors felfogás, a mozgékonyság, a hajlam és a kivánság tekintetében, a nemzeti büszkeség, a szabadság és hazaszeretet, a szép iránti érzék; de megvan bennök őseiknek politikai pártoskodása és cselszövénye, mely a fiatal királyság felvirágzását akadályozza. A görögök nem csupán a királyságban élnek, hanem nagyobb számmal fordulnak elő még Kis-Ázsia partjain, Thesszáliában, déli Macedóniában és délkeleti Thráciában is.

Kedvező geogr. fekvésénél fogva, különösen földmívelésre, kereskedésre és hajózásra van utalva; míg az ipart akadályozza a ritka népesség, a közlekedési eszközök szomoru állapota és a modern ipar emeltyűinek (vas és kőszén) hiánya.

Az állam sokat tesz a népnevelés érdekében; az elemi oktatás nem kötelező ugyan, de a mostani nemzedék önmagától is iskolába küldi gyermekeit; a közép és felső tanodák is jó hírnévnek örvendenek.

Görögország alkotmányos királyság, a törvényhozó testület, mint Szerbiában, egy kamrából t. i. a képviselőházból áll, melynek végzéseit a király erősíti meg. — A királyság 10 nomarchiára (kerületre), Negroponte szigetre és a Kykladokra oszlik.

A Pirenei félsziget.

Világhelyzete, geogr. és politikai egysége.

E félsziget zárja el a Közép-tengert az Oceántól és átmenetűl szolgál Áfrikába, Európa törzsével inkább elválasztó mint összekötő hegyfal által függ össze, többi oldalon pedig a tenger veszi körül s így magában elzárt egészet képez, mely Afrikától csak keskeny tengerszoros által választatik el. A félsziget a középkori népvándorlás hidjának és a kultura (arabok) terjesztőjének tekinthető, mint az ókorban a kisázsiai félsziget. Később, fekvésénél fogva, az európai száraz terület legnyugatibb részén, jelentékeny részt vett a felfedezésekben és Amerika meghódításában.

Mint a Közép-tenger és az Atlanti-oceán közti hatalmas védfal kettős (t. i. középtengeri és oceánikus) oldallal bír. A középtengeri oldalával a román, az oceánival pedig a germán Európával áll érintkezésben. Ez oceánikus és középtengeri részre osztást a történelemben is megtaláljuk a római innenső és tulsó Hispániában, az aragoniai és castiliai királyságokban, melyek egyesülése a spanyol monarchia egységét megállapítá.

A félsziget természeti viszonyaiban hiányzik a geogr. egység s így a természet maga is ellene van a központosításnak. A hegyek alkata és iránya, a folyók természete és elosztása elkülönítőleg hat és az egyes vidékeket egymástól elválasztja. E körülmény a történetben is érvényesült. Itt a hegyek joggal megérdemlik az «elválasztó» elnevezést, mert habár rokon területeket választanak el egymástól, e természeti viszonyok különfélesége a növényzetben és a lakosság jellemsajátságaiban egyaránt feltünően mutatkozik. Igaz, hogy a hegyeken átjárók vezetnek (puertos, a kikötőket is így hívják,) de ezek rendkívül nehezen közelíthetők meg, télen pedig többé kevésbé megközelíthetetlenek. Általában túlnyomó a fenföld, az alföld pedig csekély kiterjedésű, mely utóbbi körülmény miatt a folyók hajózhatása csekély; mindez döntőleg hatott a félsziget elzárkozottságára. A terület magvát a nagy — párkányhegyeivel együtt a félsziget kétharmadát elfoglaló — felföld képezi. Ehhez két alföld csatlakozik; közülök az éjszaki délkeletre — a Közép-tenger felé, a déli pedig délnyugatra — az Atlanti-oceán felé lejtősödik. A külső oldal felé mindkettőt magas hegység — az éjszakit a Pirenék, — a délit a Sierra Nevada határolja. A félsziget egyesítését csakis a jelentékeny anyagi vagy szellemi hatalom eszközölhette; azonban még most is két államra oszlik. A provincialis szellem nyilvánulásait azonban napjainkig sem lehetett elenyésztetni: a hegyes vidékek elzárkozottságai részint nyelvi jogok vitatásában, részint az örökölt erkölcsök és kiváltságok féltékeny őrzésében nyilvánulnak. Máshol a tengeri fekvés és a kikötőgazdagság iparra és kereskedésre utalja a lakókat, vagy a jól nedvesített fokterűs talaj a földmívelést mozdítja elő, emitt vannak fanélküli pusztaságok, hol csak a juhtenyésztés és bányászat üzhető, szóval itt a természetet bizonyos fokig, ép oly kevéssé lehet erőszakolni mint a szellemet. Úgy látszik, hogy Spanyolország csak akkor fog megerősödni, ha a tartományi szellem nem nyomatik el, mint eddig, hanem ha fejlesztik, mert a tartományok, csakis egyediségeik kifejlése által nyerik el az érettség azon fokát, mely kivánatos, hogy az államszervezet hasznos tagjaivá váljanak. Míg a királyság az Újvilágban birodalmakat alapított, itthon a tartományok élete sinlődött és összezsugorodott; a tengerentúli hatalom a nemzeti büszkeséget éleszté, s mikor azok elvesztek, a pártoskodás ütötte fel fejét. A főváros, fekvésénél fogva, nem bír azon előnyökkel, melyek segitségével képes volna annyi érdeket tartósan kiegyenlíteni. Az aragoniai és castiliai koronák egyesítése után is megtartá Portugal függetlenségét s ez elkülönítés jótékonyan hatott a felfedezésekre, mert

a két állam versenyre kelt s a félsziget egysége legalább az által lett helyreállítva, hogy mindkettő ugyanazon cél felé törekedett.

E félsziget földrajzi viszonyai feltünően bizonyitják, mennyire függ valamely nép történetének fejlődése (pl. a háboruban) a talaj természetétől: a felföld éjszaki és déli párkánya, mindegyik kétszer tartóztatta fel a hódítókat; az éjszaki menedékül szolgál az asturoknak és a cantabroknak előbb a rómaiak, később a góthok ellen, később a góthoknak az arabok ellen s igy bölcsője lőn a spanyol keresztény uralomnak; a déli védbástyáúl szolgált a góthoknak a byzantiak ellen, később a mauroknak a keresztények ellen, s a spanyoloknak a franciák ellen. A nyilt felföld azonban mindig könnyen esett zsakmányúl a győzőnek.

A maurok elüzetése (1492) és Castiliának Aragoniával való egyesülése óta (1479) a félsziget külső államhatárai csak egyszer módosultak (1580—1640), midőn Portugal Spanyolország által elfoglaltatott, azóta a félsziget ismét Spanyol és Portugal királyságokra oszlik. Függetlenül csupán a kis Andora köztársaság tartotta fel magát; Gibraltár 1704-től az angolok birtoka.

Spanyolország (királyság).

A Pirenéi (iberi v. hesperi) félsziget legnagyobb részét a spanyol királyság foglalja el, kiterjedése 495,000 □ $^{K}/_{m}$, lakóinak száma 16 millió. Eredetre nézve a lakosság kelta, római, germán (góth) és arab elemek vegyüléke és pedig úgy, hogy délen túlnyomó az arab, éjszakon pedig a góth elem. Az ős iberek maradványai a baszk tartományban tartották fel magokat. A sok nyelvjárás közt a castiliai és a portugal emelkedett irodalmi nyelvvé. A spanyol inkább kicsiny mint középtermetű, sovány és barna, fekete haj, fekete és élénk szemmel általában csinos alkatúak és szellemes arcúak. A ruházatban a francia szabás mindinkább kiszorítja a régi nemzeti viseletet (a köpenyt és a lehajló kalapot), a nők célszerű mantillája még legjobban fentartá magát. A spanyolok, mint a déliek általában, mértékletesek az evésben és az ivásban. A spanyol büszke, udvarias, nagyon szenvedélyes, vitéz, kérkedő és önérzetes. Az iberek régi vitézsége bámulatot keltett a Napoleon elleni harcban; de e harc csak az egyesek önérzetéről (a guerilla harcban) tanuskodik, mely az összeség közös fellépését nem engedi érvényesülni A nyiltságot és a becsületességet nem lehet tőlök megtagadni. A kereszt ellenségei ellen folytatott nyolcszázados harc kifejleszté és megszilárdítá a vallási érzületet, csakhogy a vallásosság sokszor türelmetlenséggé fajult s Spanyolország az inquisitio hazája lett. E vallásos és nemzeties jellemvonás a spanyol irodalomban is nyilványúl (Calderon). A büszkeséget a hosszú és dicső harcok és az elzárkozottság által lehet menteni. Alig van terület, hol a népjellem, az életmód, sőt a politikai jogok és tartományi különbségeket nagyobb féltó-

kenységgel őrizték volna meg mint Spanyolországban; csupán a vallás (katholika) dolgában látunk oly egységet, minőt más nagyobb területen hiába keresnénk.

Spanyolország természetes segédforrásait sokszor túlbecsülik, mert nem szabad szem elől téveszteni, hogy ezen ország nagy része csekély növényzetü kietlen felföld. A hol a meleg és nedvességi viszonyok kedvezőbbek, ott a talaj rendkívül termékeny: Andalusiában, Leonban és Ó-Castiliában annyi gabonát termesztenek, hogy a kivitelre is jut; Galicia, Catalonia és Valencia pedig óriási kerthez hasonlít. Az ország déli részeiben rizst, déli gyümölcsöt (narancsot, fügét, mandolát, olajbogyót, jánoskenyeret stb.), különösen jó bort (xeresi v. scherry, malaggai, alicantei stb.), sőt pamutot, cukornádat és datolyát is termesztenek. Jelentékeny a marhatenyésztés, de a merinojuhászat csökkent, a lótenyésztés (Andalusiában különösen) azonban emelkedett. Spanyolország főgazdagságát azonban ásványkincsei képezik. Amerika felfedezésével a bányászat egészen elhanyagoltatott, de a gyarmatok elvesztése óta nagyobb figyelemben részesül, kincsei közől kiemelendő a higany (Almaden), vas, ólom, réz, kőszén és a só. Bányászata különösen azóta emelkedik, mióta éjszakon az angolok jelentékeny tőkét fektettek a bányákba. Az ipar nagyon hátra maradt, csupán Catalonia, a baszk tartományok és Galicia bir említésre méltó ipartevékenységgel (gyapot, selyem és vasipar). — Általában a nagy ipar kifejlésére minden természetes föltétel megvan, de a lakosság, különösen az Uj-Világ kincseinek beözönlése következtében, elszokott a munkától s magát a természetet is elsatnyítá (pl. erdőpusztítás s ennek következtében beálló szárazság). A kereskedés és a hajózás, a jelentékeny gyarmatok elvesztése óta, nagyon csökkent, a védvám behozása és a belkereskekés emelkedése (mióta vasútait kiépíté) által azonban ismét emelkedik, de nagyobbrészt idegenek (franciák és angolok) kezében van.

A szellemi műveltség nagyon alacsony fokon áll, mert a népnevelés egészen el van hanyagolva, számos (14) egyeteme pedig nagyon elmaradt a kortól.

Spanyolország alkotmányos királyság, a király a törvényhozó hatalmat a «cortes»-ekkel gyakorolja, ez utóbbi testület két kamrából áll, t. i. a senátusból és a képviselők gyülekezetéből. A senatus tagjaihoz tartoznak először a törvényes senátorok (nagykorú főhercegek, a spanyol grandok, kik legalább 60,000 peseta jövedelemmel birnak, a hadsereg főkapitányai és a hajóhad főparancsnoka, az érsekek; az államtanács s a legfelsőbb itélő és semitőszék, a legfelsőbb katonai és tengeri tanács elnökei), másodszor a korona által élethosszíglan kinevezettek és harmadszor az államtestületek és legtöbb adót fizetők által megválasztottak, kiknek fele minden 5 évben újra választatik. A gyülekezeti képviselőket a választó junták öt évre választják.

Spanyolország megszünt európai nagyhatalom lenni. A kormány

tehetetlensége, az egyes tartományok lakosságának ellentétes viszonyaiban alapuló pártoskodással szemben, az egész nép erkölcsi erély hiánya, mely a tengeren túli birtokból befolyó óriási kincseket századokon át elprédálta a helyett, hogy ezeket az anyaország gazdag segédforrásai megnyitására fordította volna, hozzá járultak a királyság belső és külső hanyatlásához. Századunkban is folytonos polgári háborúk dúlták e szerencsétlen országot, csak az 1868-ki évtől négyszer ingadozott a kormányforma a monarchia és respublica között s ez alatt az alkotmány számtalanszor változott; jelenleg úgy látszik, hogy a pártok kimerülése bekövetkezett. A királyság egy fél század óta 49 provinciára osztatik fel, e hivatalos felosztásnál azonban sokkal becsesebb a történeti viszonyokon alapuló tartományi felosztás, mely egyébiránt a katonai kerületekben máig fenmaradt s a nép életében sem szünt meg élni.

Spanyolország, szükkebbű gyarmati politikája következtében, külföldi gyarmatai nagyobb része elszakadt az anyaországtól; a csekély maradvány azonban még mindig jelentékeny értéket képvisel. A Canári szigeteken kívül, melyek a királyság kiegészítő részét képezik, Afrikában még az úgynevezett præsidios (négy megerősített tengeri kikötőváros Marokko partján) tartoznak hozzá, ezek legfontosbika Ceuta; azután Fernando Po és Annobon. Amerikában a Nagy-Antillák gyöngyei: Cuba és Portorico. Ázsiában a gazdag Philippi szigetek. Az Oceaniában levő Marianok, Ladronok, Carolinák és Pelev szigetek kevésbé fontosak.

Portugal királyság.

Valamint Spanyolország, ugy ez is éjszakról keletkezett a keresztényeknek az arabok elleni hódításaiból; hat század előtt már majdnem ugyanazon politikai határokkal birt, mint jelenleg. Spanyolországtól nem választják el ugyan valami kedvező természeti határok, s azért annak geogr. részének tekinthető, de mivel a kietlen puszták egész sora különíti el, mégis meg tudta őrizni függetlenségét. (Kivéve az 1580—1640-ig röviden tartó korszakot). Fejedelmei (15-ik században) felismerték Portugal hivatását és bevezették a felfedezések korszakát. A 16-ik században első rangú tengeri hatalom volt, tengerentúli birtokai óriási kiterjedést nyertek. De 1822-ben elveszté Braziliát, indiai birtokaiból pedig a hollandok szorították ki. Kiterjedése 90.000 □$^{k}/_{m}$, lakóinak száma 4·5 millió.

A lakosság különböző törzsek vegyülékéből származott, mint a szomszéd országban, csakhogy itt még a francia elem is hozzájárult, mely a Burgundból származott fejedelmi családdal jött az országba. A portugalnyelv hasonlít a spanyolhoz, csakhogy a kiejtésben a franciára emlékeztet. A portugalok egykori erélyéről és tevékenységéről nagy felfedezéseik tanuskodnak; de rájuk még nagyobb átok vala az indiai és amerikai uralom, mint a

spanyolokra az amerikai gyarmatosítás. Az anyaországot elhanyagolták, mely kivándorlások és háborúk által a lakosságtól megfosztván, nem birt annyi erővel, hogy hódításait megtarthatta volna. A polgári harcok megmételyezték a lakosságot, mely a régi dicsőségen élősködik ép úgy, mint Spanyolországban. Függetlenségi érzéke azonban megóvta szerencsétlen keleti szomszédjával való benső összeköttetéstől, mi nagy előnyére válik, — különösen mióta minden tekintetben haladás kezd mutatkozni, — mert szabad fejlődése nincs veszélyeztetve.

A föld, különösen a síkságon, termékeny, de az ország közepe roszul van művelve s így a gabona még az ország szükségleteit sem fedezi. Azonban sok bort (portoi) és déli gyümölcsöt termel. Az ipar jelentékeny, de a kereskedés, mely egykoron oly virágzó vala, most csekély; külkereskedése majdnem egészen az angolok kezében van.

A lakosság műveléséről kevéssé van gondoskodva.

Portugal alkotmányos monarchia, a nemzetet itt is a cortesgyűlés képviseli, mely áll a pairek és a képviselők kamrájából. A pairek kamrája a király által örökre és élethossziglan kinevezett tagokból áll, a képviselőház pedig 108 tagból, kik 4 évre választatnak.

Gyarmatai, miután az Azori szigetek és Madeira az európai tartományokhoz számíttatik, Afrikában a Zöldfoki szigetek, St.-Thome és Principe (Guineai öbölben), továbbá Angola, Benquela és Mozambique-i tengerparti telepítvényei. Ázsiában Goa, Diu, Macao és Timor.

Svájc (köztársaság).

Svájc egy összefüggő főtömeget képez, mely azonban nem tekinthető természetes határok által bezárt geographiai egységnek; mivel a legnagyobb része, a középső Alpoktól éjszakra elterűlő svájci felföld Németországhoz, — a Jura vidéke és a Rhone völgye Franciaországhoz, — a Tessin völgye s más az olasz tavak felé nyíló völgyek Itáliához tartoznak. Valamint Franciaország, úgy Svájc is (mely a germán és a román Európa közt hatalmas bástyának tekinthető és az Alpok négy főfolyója közt terűl el) a germán és a román elem érintkezési terűlete, azon különbséggel, hogy míg ott e két elem egészen egygyé olvadt, itt nem csak nem vegyűlt, hanem elkülönítve tartotta fenn magát s csak is a legszélsőbb előörsöknél érintkezik egymással. A három szomszéd terűlet nemzetiségei Sz.-Gotthard hegycsomónál (mely vízválasztót is képez) érintkeznek egymással. — A déli román elemet (olaszok és rhaeto-románok) éjszak felé való terjeszkedésében akadályozzák az Alpok bástyái s így a hegység déli völgyeire van szorítva; sokkal gyöngébb válaszfalnak bizonyult nyugaton a Jura, melynek a Genfi tónál levő kapúján keresztűl hatolt a nyugati román elem (francia) kelet felé; legnyíltabb a köztársaság éjszak felé néző része, ez okból a német elem legkönnyebben és

legmesszebbre itt terjedt el. A Rajna és mellékvizei forrásvidékén németek, nyugaton és délnyugaton franciák, délen olaszok és délkeleten rhaeto románok laknak. Svájc tehát átmeneti terűletnek tekinthető a déleurópai román és a középeurópai germán világ közt. Terűletén az olasz, német és francia nép érintkezik. Svájc nem egyedűl a földfelület plastikai tagozatában, égalji viszonyaiban és szerves életében tűntet fel éles ellentéteket, hanem e kis terűleten közeli érintkezésben van a különböző eredetű, nyelvű, vallású, politikai és társadalmi állapotú lakosság is.

Kiterjedése 42,400 □$^{K}/_{m}$, lakosainak száma 2·7 millió, ezek 0·6-da protestáns, 0·4-de kath.

A svájciak foglalkozása nagyon különböző. A síkságon túlnyomó a földmívelés. A földmívelés azonban nem fedezi a belszükségletet s azért a külföldre (különösen Magyarországra) van utalva. Az Alpok vidékén igen fontos a marhatenyésztés és a tejgazdálkodás (vaj, továbbá emmenthali és greyerzi sajt). Az alpi régiókat általában félnomád nép lakja. A bányászat csekély jelentőségű. Az iparnak, a nyerstermények hiányában sok nehézséggel kell megküzdenie, mindazáltal a svájciak iparát virágzónak kell mondanunk, mi a lakosság munkásságáról és gyakorlati ügyességéről tanuskodik. Legvirágzóbb az ipar nyugaton és éjszakkeleten. Legfontosabb iparágak a gyapotszövés (éjszakkeleten), a selyemárúk készítése (Basel és Zürich környékén), az óragyártás (La Chaux de Fonds, Le Locle, Genf), említendők még a parquetgyárak, a faipar, a szalmaipar és a gépek gyártása. Végre nem szabad megfeledkezni az úgynevezett szállodai iparról sem, melynek alapját az idegenek óriási özönlésében kell keresnünk, kiket a tartomány természeti szépségei vonzanak. A nagy kényelem mellett az idegenek rendszeres kizsákmányolása nagyfontosságú nemzetgazdasági tényező, melylyel több berendezés, mint pl. a közlekedés is összefügg. Svájcnak kiterjedt vasúti hálózata van, ez azonban az Alpok tövénél végződvén, nem dicsekedhetik anyagi jóléttel. Legújabb időben a St.-Gotthard alatt készülő alagút segíteni fog e bajon. Jelenleg a mintaszerűen berendezett posta-közlekedés közvetíti a számos hágón keresztül a közlekedést. — Az átmeneti, be- és kiviteli kereskedés egyaránt jelentékeny. Kiviteliek fa, marha, sajt, vaj és különösen iparcikkek. Beviteliek gabona, bor, só, gyarmatárúk, kőszén és az ipar számára különféle nyerstermékek.

A szellemi műveltség kedvezőnek mondható; a népnevelés (a hegyes ős kantonok kivételével) nagy figyelemben részesűl; a felsőbb oktatást előkészítik a lyceumok és a gymnáziumok; Basel, Bern és Zürichnek egyetemei (német) is vannak, míg a francia Svájcban akademiák (Genf, Lausanne és Nevchatel) gondoskodnak a felsőbb oktatásról. Világhírű a zürichi műegyetem.

Svájc 22 köztársasági kantonból (ezek némelyike önálló félkantonra oszlik) álló szövetséges állam (föderativ-köztársaság), melyben a legfelsőbb hatalmat a szövetségi gyűlés gyakorolja, ez áll a nemzeti és

rendi tanácsból. A nemzeti tanács tagjai 3 évre választatnak (minden 20.000 lélekre esik 1 tag, minden kantonból legalább is 1), számuk most 135. A rendi tanács tagjainak száma 44, vagyis minden kanton küld 2-őt, minden félkanton 1-et. A végrehajtó hatalmat a 7 tagú szövetségi tanács gyakorolja, tagjai a szövetségi gyűlés által 3 évre választatnak. Az elnököt és az alelnököt a szövetségtanács jelöli ki 1 évre, s ennek székhelye Bern. A törvényhozást a szövetségtanács által 6 évre választott 9 tagú szövetségi törvényszék gyakorolja, ennek székhelye Lausanne. Az egyes kantonok alkotmánya nagyon különböző.

Belgium (királyság).

Belgium a második francia forradalom óta szerepel az európai államok közt mint önálló királyság. Ez a harmadik terület, melyen a román és a germán elem érintkezik egymással; de míg Franciaországban a két elem teljesen egygyé olvadt, Svájcban pedig teljesen elkülönítve maradt, itt még nem dőlt el a két törzs közti harc. A francia elem azonban már túlsúlyra vergődött, mert a francia nyelv az ország hivatalos és a műveltek társalgási nyelve lőn, noha újabb időben félreismerhetlen a flam nyelv és irodalom körüli törekvés is. Valamint Svájc, Németország és Itália, Dánia pedig Németország és Skandinávia közt képez átmenetet, úgy Belgium a Németország, Franciaország és Nagy-Britannia közti átjárást közvetíti. E három nagy birodalom közti helyzete nemcsak kereskedelmi és ipari, hanem történeti szempontból is nagy fontosságot nyert az által, hogy oly sokszor e nemzetek közti harcok színhelyévé lőn.

Belgium nem képez geogr. egységet, mert határai Németország és Franciaország felé nem mondhatók természeteseknek, természetes határt egyedül rövid tengerpartja képez. A királyság késő politikai szereplését világhelyzetével lehet mentegetni, sokáig Német- és Franciaország között ingadozott, de politikai egységének akadályúl szolgált törzs egymással való versenyzése. Midőn a népek az állami egységet keresik: nagyobb önállóságra és halalomra törekesznek: de Belgium önállósága kivételes mert neutrális állam, melynek önállósága a többi hatalom által biztosíttatott; hatalma, csekély kiterjedésénél fogva, iparában nyugszik.

Kiterjedése 29,460 □ $^{K}/_{m}$, lakosainak száma 5·4 millió s így Európában aránylag legsűrűbben lakott állam, mivel 1 □ $^{K}/_{m}$-re 183 lakos esik. A belga nemzet két román törzsből (franciák és vallonokból, ez utóbbiak is francia nyelvüek, mely nyelv egyébiránt hivatalos állami nyelv) és germánokból (hollandul beszélő flamandokból) áll. A vallonok és a flamandok évszázadokon át laknak egymás mellett, sorsuk századokon át ugyanaz volt s mégsem tudtak összeolvadni, a bizalmas közlekedés napjainkig sem jöhetett létre köztük. A nyelv és szokások nagy ellentéteit az 1830-ban kivívott

önállóság, a közös érdekek és intézmények sem birták egészen eltörölni, de ezek és a közös szabadság által szorosabban füzettek össze. A vallonok szellemileg magasabban állanak a flamandoknál s ennek természetes következménye, hogy ők viszik a vezérszerepet, mint az a francia nyelv uralkodó viszonyából kitünik. Az összes belgák kath. vallásuak s a királyság egyik legkatholikusabb állama Európának.

Belgium földmívelését mintaszerűnek lehet nevezni, újabb időben még a homokos «Campine» területét is termékenynyé tették a kiterjedt csatornázás által. A lakosság sűrűségénél fogva azonban nem fedezi az ország szükségleteit. A talaj termékenysége rövid idő alatt tetemesen emelkedett, s ez maga elegendően igazolja éjszaki szomszédjától való elválását. A marhatenyésztést is jelentékenynek mondhatjuk. Bányászat tekintetében pedig kis Angolországnak lehetne nevezni. A kőszénbányászat tekintetében harmadik helyet foglalja el Európában, viszonlagosan azonban első hely illetné meg. A vasbányászat a nagyszerű iparnak elegendő nyers anyagot szolgáltat.

A termények által előidézett közlekedési eszközök megteremték az ipart. Az erdős déli rész fát és ásványkincseket (különösen vasat és kőszenet), a lejtők és völgyek a marhatenyésztést, a lapály és a zsíros marsok a marhatenyésztés mellett a fölmívelést mozditják elő. A hegyes vidék termékei számos természetes és műutakon szállíttatnak az alföldre s ott városok és gyárak által dolgoztatnak fel, hogy innét (mível a szállítás könnyű) minden irányban a kereskedésbe menjenek. Itt keletkeztek a nagy városok, mert a talaj termékenysége megengedi a sűrű együttlakást. — Valamenyi iparnak kezdete és alapja első sorban az illető ország természeti kincseinek kiaknázásán alapszik: a len és a kender, melyet a földmívelés, a gyapju és a bőrök, melyeket a marhatenyésztés, az ásványok, melyeket a bányászat ad — a vászon-, a posztó-, a bőr- és a fémáruk számára szolgáltatják a szükséges nyers anyagot. E négy legfontosabb — a belföldi anyag feldolgozására irányzott — ipartörekvéshez Belgiumban még egy uj csatlakozott, melyre egyébiránt az előbbeniek is utalnak s melyhez anyaga a külföldről jő, t. i. a gyapotipar. E munkák végzésében legfontosabb tényező a lakosság erélye és tevékenysége, — mely Belgiumot a világ egyik első iparállammá tevé.

Kereskedelme virágzó, mert kitünő ipara, jeles műutjai, sok csatornája és a világon legkiterjedtebb vasuti halózata által mozdíttatik elő.

A népnevelésről ujabb időben kellően van gondoskodva; a felsőbb oktatást a collegiumok, a lyceumok, és a szakiskolák mozdítják elő; a tudományokról 4 egyetem gondoskodik; művészetek (különösen a festészet) is nagy pártolásban részesülnek.

Belgium alkotmányos monarchia, a király megosztja a törvényhozó hatalmat a két kamrával (a szenatus 8 évre választott 62 tagból áll, a képviselőház tagjainak száma pedig 124, kik négy évre választatnak.)

Politikailag 9 tartományra oszlik 41 kerülettel.

Németalföld vagy Holland (királyság).

Németalföld a királyság politikai elnevezése, habár földrajzilag is méltán megilletné e név, mert a vallon hegyes vidéktől és az Ardennektől egészen a Zuydertóig elterülő terület valódi alföld, magában foglalja a Rajna, a Mász és a Selda deltáját, e területet a politikailag szintén hozzá tartozó délnyugati dombos területtel együtt közönségesen Hollandnak szokás nevezni. A királyság nagyobb része majdnem kétezredéves folytonos munkálkodással : gátak, csatornák és zsilipek által erőszakoltatott ki a tengertől és posványos pusztából virágzó kertté alakult, hol a földmívelés s különösen a marha tenyésztés üli diadalait, míg a természet és emberi kéz által terjedelmes hydrographiai hálózat közvetíti a tenger és a királyság belseje közti közlekedést, mi által az ország nagy része óriási kikötőnek látszik. Az elemekkel és hazai természettel vívott harcban a lakosság megerősödött s az ország oceánikus helyzetét és a három nagy hajózható folyó torkolatának birtokát jövedelmező szállításra használta fel egyrészt éjszaki, déli és nyugati Európa közt; másrészt gyarmatai és középeurópai, gyarmatok nélküli államok közti kereskedésre. A 17-ik században első pénz-, tengeri és kereskedő állama volt Európának, jóléte napjainkig sem csökkent.

Maga a Rajna, de különösen az alsó Rajna balpartja és a Masz közé ékelt terméketlen terület (folytatása ama pusztának, mely a keleti tengertől Brandenburgon, Lüneburgon és Westfálian keresztül a Seldáig ér) két részre osztja; éjszakira és délire, mi a lakosság erkölcseiben, szokásaiban, nyelvében és jellemében is észrevehető. Az éjszakiak a tulajdonképeni hollandok, a déliek a flamandok. Az éjszak és dél között levő különbség egyébiránt az égalji viszonyokban, az ország és lakosainak összes állapotában, a növényzetben, a földmívelésben, a vidék jellemében, a lakosság ruházatában és sajátszerüségeiben is nyilványúl.

Holland kiterjedése 33,000 □ $^{K}/_{m}$, majdnem 4 millió lakossal; Luxemburg 2600 □ $^{K}/_{m}$ és 200,000 lakossal.

A hollandok (a flamondok ezeknek törzsrokonai) tanítói az amphibikus talaj és a tengeri fekvés valának. A tengerrel való folytonos küzdelem, mely lábaik alól a talajt elmosással fenyegette, a hollandinak erőt és kitartást nyujtott. A tengerrel való folytonos küzdelem gyakorolta találékonyságát és éléslátását, innét a hollandiak praktikus észjárása, munkássága és ébersége, mert sokszor a legkisebb hanyagság vészt hozónak bizonyult be. Az elemektől annyi fáradsággal és erőltetéssel kierőszakolt talaj becsessé válik és sehol sem találja magát annyira otthon, mint ott, hol a talaj az ő tevékenysége folytán lett termékenynyé, — mert ez az ő műve. Ez nem egyedül édes hazája, a minővel a beduin is bír, ez vagyona; ebből magyarázható azon

A M. KIR. FERENC JÓZSEF TUDOMÁNY-EGYETEM Könyvtára Szeged

meggondolt bátorság, melylyel azt védte, ebből függetlenség- és szabadságszereztete. A kereskedés, melyre talajánál fogva utalva van, okossá, rideggé, elzárkozottá, számítóvá és rendszeretővé teszi: fő jellemvonása az egoismus; ő a szárazföld angolja. A borús ég és a nedves, különösen az érceket megtámadó égalj, szemlélődővé és tisztaságszeretővé teszi. Ismeretes a hollandi phlegma. A lakosság 0·6-de protestans, 0·4-de róm. katholikus vallású.

A víztől kicsikart föld rendkívül termékeny és kitünően van művelve, különösen a Zuydertó és a Selda torkolata közt. A földmívelés leginkább a kereskedelmi növények (zöldség és virág) természtéséből áll, miért a gabonatermesztés nem is fedezi a belszükségletet. Legfontosabb a rétmívelés és a legelők kiterjedése, mert ez képezi alapját az igen fontos marhatenyésztésnek. A hizlalt marha, vaj és sajt (édami és alkmári sajt) tömegesen vitetik ki. Igen fontos még a tengeri halászat (különösen a heringfogás), sőt egyenesen ennek tulajdonítható, hogy a nyílt tengerrel megismerkedtek, a hajóépítés mesterivé, nagy kereskedőkké és Európa egyik leggazdagabb nemzettévé váltak. Jelenleg azonban inkább a halak minősége, mint mennyisége által tünnek ki. A bányászat jelentéktelen.

Az ipar némely ágaiban, mint pl. a hajóépítésben, bizonyos vegyi cikkek gyártásában, gyémántköszörülésben (Amsterdamban) még most is kiváló helyet foglalnak el a hollandok, de az ipar többi ágai jelentéktelenebbek. Kereskedésök még mindig nagy kiterjedésű és a világ összes területeire kiterjeszkedik. Amsderdam az európai szárazföldön még mindig küzd az elsőségért. A nemzet gazdaság főforrását a kelet-indiai birtokai cikkeinek elárúsítása képezi. — A mit Anglia egyedül képvisel, t. i. az ipar és a gyarmati hatalom egyesítését, az Holland és Belgium közt megoszlani látszik: Hollandban a gyarmati birtokra támaszkodó kereskedés a túlnyomó, Belgiumban meg a saját nyers terményein nyugvó ipar, melyet az Óceán közele mozdít elő.

A hollandok szellemi műveltsége magas fokon áll, habár iskolakötelezettség nem is létezik, az iskolák állapota mégis kedvező. A határozott anyagi törekvések és túlnyomóan a hasznos irány követése mellett a tudományokról sem feledkeznek meg, habár az empirikus tudományok nagyobb ápolásban részesülnek az abstractoknál. A szegényügyi szervezet oly mintaszerű, hogy e szerencsés és gazdag országban a koldulás az ismeretlen dolgok közé tartozik.

Holland alkotmányos királyság, Luxemburg nagyhercegség egészen el van különítve, önállóan kormányoztatik s csupán personal-unió által függ össze a koronával. A törvényhozó testület az országosrendek, s ez két kamrából áll, az első kamrában 39 tag van, kik a tartományi rendek, a legtöbb fizetők osztályából választatnak 9 évre; a második kamara tagjainak száma 80, ezeket a nép választja 4 évre; ezenkívül minden tartományban külön tartományrendi gyülések vannak. Luxemburg-

ban a népképviselet a képviselőházban van egyesítve, tagjai a nép által direct választatnak 6 évre.

A királyság 10 tartományra oszlik.

Gyarmatai.

Kelet-Indiában a gazdag Java sziget («Németalföld gyöngye»), továbbá Szumatra, Borneo, Celebesz legnagyobb része és a fűszerdús Molukkák a hollandoké. Új-Guineán levő telepek, néhány nyugat-indiai sziget és Guyana (Szurinam) kisebb fontosságú. Általában a hollandok gyarmati birtoka az anyaországot ötvenszeresen múlja felül területre és hatszorosan népességre nézve.

Dánia (királyság).

A skandináviai államok közt legkisebb, de legnépesebb és legműveltebb a dán királyság. Ez nem képez összefüggő egészet, területe a tengerben van elszórva s azért sziget államnak nevezhető. Ily államok a tengert, különösen ha a szorosok alakjában fordúl elő, száraz terűlethez tartozónak szokták tekinteni : ezek közvetítik az állami összeköttetést s azért mesterséges csatornák és folyók szerepét játszák vagyis az állam kiegészítő részeinek tekintetnek. Az a Keleti-tengerből az Éjszakiba vezető fontos tengeri utak birtoka, valamint Németország és Skandinávia közötti fekvése Dániát fontos európai állammá tevék. Az említett tengerek közötti átjárás ép oly nagy fontosságú éjszaki Európára mint délre a Boszporusz ; ez Konstantinápolynak adott lételt, a Szund meg Kopenhágát tette a dán kereskedés középpontjává s a dán királyság fővárosává. Dánia az éjszaki nagy birodalmak, Oroszország és Anglia, Németország és Skandinávia között terűl el ; ha kicsiny is, előnyben van azok fölött, mert kezében van a Keleti-tenger kulcsa. Főereje flottájában van : a Hansa szövetség hanyatlásával, mielőtt még Anglia, Spanyolország Holland az ő rovására nem növekedett és Sz.-Pétervár nem állot : az éjszaki vizeken fő szerepet játszott mint a Szund és Belt ura s mint ilyen az összes éjszaki kereskedésnek ura volt. Hanyatlása után is mint a leghatalmasabb nemzetek hódolatául tekinté a szundavámot ; a mi a természet kedvezménye vala, saját életrevalóságának és történeti érdemének tulajdonította, midőn büszkeséggel nézte mint hajolnak meg előtte a leghatalmasabb államok s mint fizetik áruiktól a kikötött százalékokat. Ez századokon át történt, mígnem az új világrészi oceánikus hatalom megtöré a történeti jogot, ez által meg levén törve az út, a többiek követték és egy középkori intézménynyel kevesebb lett.

A dán királyság alkatrészei : Jütland félszigete (cimbri félsziget), Zéland (mint a birodalom közepe), Moen, Falster, Laland, Fünen, Langeland és a távolabb fekvő Bornholm szigete ; mellékterűleteihez Izland szi-

getét és a Faröer szigetcsoportot kell sorolnunk. Ezenkívül megemlítendők a grönlandi és a nyugatindiai St.-Croix, St.-Jean és St.-Thomas gyarmatai. Kiterjedése a melléktartományok nélkül 38,2000 □$^{K}/_{m}$, 1.874,000 lakossal, kik majdnem kizárólag luteránusok. Izlandon 70,000, Faröer szigeteken valami 1000 ember lakik.

A dánok góth (germán) származásuak s a germán nép skandináviai ágát képezik. A dánok szorgalma, műveltsége, becsületessége és hazaszeretete általánosan elismert.

A lakosság főfoglalkozása a földmívelés, mely különösen a termékeny szigeteken virágzik. A baromtenyésztés jelentékeny, említésre méltó különösen a ló-, a szarvasmarha-, a juh- és a sertéstenyésztés. A bányászat csekély. Ipara jelentéktelen s jobbára a fővárosra szorítkozik. A kereskedés a lakosságnak egyik főfoglalkozása, habár egyedül Kopenhága kereskedése bír európai fontossággal.

A szellemi műveltség magas fokon áll; a közép és a felsőbb oktatás iránya leginkább gyakorlati: hajósiskolája, műegyeteme és gazdasági iskolája jó hirnévnek örvendenek.

Dániai alkotmányos királyság; az országgyűlés két kamrából áll, u. m. a Volkshingből (képviselőház), melynek tagjai 3 évre választatnak, és Landshingből (felsőház), melynek 66 tagja van, ezek közől 12-öt élethosszíglan a képviselőház tagjai közől a király nevez ki, 53 pedig indirect választatik és 1-et a faröeri lakosság küld.

Politikai felosztása még most is egyházi kerületek (van 7) szerint történik.

Svéd és Norvég királyságok.

Skandinávia egyik oldala az Óceán, a másik oldala pedig egy beltenger felé van fordítva. Az oceánikus oldal (Norvégia) kisebb fontosságú, mert majdnem teljesen hegyes vidék, mely meredeken és összevissza kuszálva szakad az Atlanti tenger felé; a beltengeri oldal (Svédhon) a zord hegység keleti, szélesebb fokterűs lejtőjén terül el. A két királyság közti határt maga a természet jelölte ki, melyet a politika is elfogadott; ez mindenütt a két lejtő közti vízválasztót követi. Azon a körülménynél fogva, hogy Norvégia tisztán hegyvidék, Svédhonban pedig a hegység lejtője a parton síkságba megy át s jóval délibbre hatol, ez utóbbinak kulturája magasabb; míg a norvég királyság csekélyebb önállóságot mutatott s hol Dánia, hol Svédhon fensősége alatt állt. Norvégia partjai számos, mélyen benyuló öböl (fjord) által hasíttatnak be, melyekbe hegyi patakok torkollanak; e fjordok mellett központosul az egész élet, itt vannak a falvak és városok, s mivel a tenger több táplálékot nyújt, mint a szárazföld, a halászat is több embert foglalkoztat, mint a földmívelés, hol ez megszűnik, ott a marhatenyésztés és bányászat lép előtérbe. Svédhonban a főváros

környékén és a termékeny déli részen csoportosul az élet, éjszak felé az ember nyoma lassan elvész.

Skandinávia kiterjedése 761,500 □$^{K}/_{m}$, a lakosság száma 6 millió, ebből Svédorszúgra 444,800 □$^{K}/_{m}$, 4.340,000 lakos, Norvégiára pedig 316,700 □$^{K}/_{m}$ és 1.817,000 lakos csik. A skandinávok nagy többsége a germán törzshöz tartoznak, nyelvre nézve svédekre és norvégekre oszlanak. A skandinávok magas, izmos embertörzs, miután itt a természet az ember munkáját nagyon mostohán fizeti, azért nagyon nehéz a vagyon szerzése és az anyagi jólét biztosítása; de e helyett az egyszerűség, mértékletesség, egészség és erő gyarapodik, ez előnyök a mindennapos munka által a bányákban, a halászatnál, a földmívelésnél és a vadászatnál folyton gyarapodnak. A skandináviai vallásos, becsületes, a hatóság iránt engedelmes, vitéz, haza- és vendégszerető, de hajlama van az erős italokhoz. A két nép között azonban van különbség. A svéd dicső multjával szokott kérkedni s most hazája a másod rangú államok sorába esvén vissza, üres kitűntetések, rang, címek stb. után szeret kapkodni, a számos nemességnek (annyi veszteség után) szűk a hazája, gyakran tehetségeit felülmúló módon él és minden áron megőrizni iparkodik a külső fényt. A norvég a Dániától való hosszú függésétől csak az imént szabadult fel, ismeri azelőtt annyira elhanyagolt hazájának a jelen században minden irányban kifejtett hatalmas haladását s ez sokszor elbizottá teszi. Mindkettő természetes adománynyal bir a különféle ügyességekhez, nagyszámú tudósaik és művészeik (különösen Svédhonban) a nép szellemi tehetségeiről tanuskodnak. A svédek — a szigorú égalj és a tartomány zord voltához képest — nem annyira a mozgékony szellem vakító tulajdonságai által tűnnek ki, mint inkább beható éles elme, tiszta itélőtehetség és mély vizsgáló szellem által. A norvég élénk, víg kedélyű, vígan néz a világba és bátran megy a tengerre, alkalmilag üde, vakmerő és kalandor. A félsziget legrégibb lakói a lappok, kik éjszakról terjeszkedtek odáig, meddig a rénszarvas. Legkisebb számmal vannak a kvének (finnek). Az összes lakosság túlnyomóan lutheránus.

A földmívelésnek sok nehézséggel kell megküzdeni, pedig ez a lakosság fő élelmi forrása. Svédország déli (Skandinávia éléstére) részén a földmívelés jelentékenynek mondható, a többi helyen a talaj és az égalj korlátolják. A nagy kiterjedésű erdők előmozdítják a jelentékeny fakivitelt. A hegyi lakók legáltalánosabb foglalkozása a marhatenyésztés, mely azonban a hosszú telek által korlátoltatik; a növényi takarmány hiányát halhulladékok pótolják. A norvég és a lapp legkedveltebb és legjövedelmezőbb foglalkozása a halászat. Ez, valamint a madárfogás és a vadászat, fontosabb szerepet játszik Norvéghonban, mint Svédországban. Jelentékeny a bányászat is, különösen a vasbányászat (Danemora) igen nevezetes. Fontos még a réz- és az ezüstbányászat is, de kevés a kőszene és sója.

Az ipar leginkább házi jellegű s így kevésbbé fontos. Legelterjedtebb iparágak azok, melyekhez a bányászat és az erdő szolgáltatja a nyers

anyagot. Svédhonban legkifejlettebb a gyárilag üzött építési asztalosság. A faipar igen kiterjedt, ide tartozik a gyújtógyártás, s más házilag üzött facikkek. A fától (szén alakjában) függ egyszersmind az igen fontos svéd vasipar is. Mint említtetett kevés a kőszén, pedig a svéd vas és acél, minőségre nézve, Angliával is vételkedik.

A kedvező partvidék, a halbőség és a belföld szegénysége a lakosságot korán a tengerre szólítá, míg az idegenek kerülték ama partokat, hol csak a legalaposabb helyismerettel lehetett hajózni. A régiek Skandináviát csupán névleg ismerték, míg a normannok a középkorban a világ első hajósai valának, ők voltak az elsők, kik vitorláik segélyével a szél ellen is hajóztak és nélkülözhették az evezőket, mi által az oceánikus hajózás alapítói levének. A zivataros és a ködös tenger, a szirtes partoknál torlódó hullámok veszélyei legjobb iskolája vala a normann hajósoknak, kik a hajózást a legnemesebb foglalkozásnak tartották, mert ez dicsőséget és vagyont biztosított. Már a 8-ik században pusztíták a Német-tenger partjait, később a Közép-tengerben egész Konstantinápolyig hatoltak, sőt a Dvina torkolatát is meglátogatták. Felfedezéseik (Faröer, Island, Amerika) és államalapításaik (Oroszország, Normandia, Itália déli része) eléggé ismeretesek. Norvéghonban még most is jelentékeny a hajózás, melyet a hajók építéséhez szükséges fa és vas is előmozdít, ez egyenlíti ki némileg az ország kedvezőtlen bevételeit. Skandinávia kiviteli cikkei: fa és vas (nyers és feldolgozott állapotban), réz, hal és marha, beviteli: gabona, só, gyarmatáruk és különféle iparcikkek.

A népnevelés mindkét országban igen magas fokon áll, dacára a sok akadálynak, majdnem minden ember tud olvasni és irni (vándor tanítás). Ebből magyarázható, hogy itt a napi sajtónak aránylag nagyobb befolyása van, mint másutt. Svédhonban a tudományok, különösen a természettudományok, nagy ápolásban részesülnek.

A Svéd és Norvég királyságok csupán personal-únio által függnek össze, a többiben teljesen önálló államok, mindegyiknek külön törvényei, külön hadserege, hajóraja, kormánya, sőt a legközelebbi időig külön pénze is volt (most Svédhon-, Norvégia- és Daniának közös fizető eszköze van). Svédhonban a király oldala mellett van egy államtanács és két házból álló országgyűlés; Norvégiában szintén az államtanács és a népképviselők nagy tanácsa áll, ez utóbbi a törvényhozó gyülekezetre és a földbirtokosok gyülekezetére oszlik. Norvégiában nincs nemesség, Svédhonban ellenben hangzatos címekkel felcicomázott nemességgel találkozunk.

Politikailag Svédország 24 tartományi kapitányságra (Läne), Norvégia pedig 6 kerületre (Stift) oszlik.

Svédország egyedül gyarmata a nyugatindiai St.-Barthelemi sziget.

FÜGGELÉK.

AMERIKA.

Világhelyzetének, vízszintes és függőleges tagoltságának, állat- és növény-világának befolyása a lakosságra. Amerika, ellentétben a szélességi körök irányában elterülő Ó-világgal, a délkörök mentében elnyuló világrésznek nevezhető: keskeny voltánál fogva a környező Óceán közele minden pontján érezteti a hatását; minden öv feltalálható rajta, mert a világrészek közől ez közeledik leginkább a két sarkhoz. Tagjait Európa felé nyujtja, mintha azon műveltség felé nyulakodnék, melyet önmagától nem vala képes kifejleszteni. Habár egy helyen legközelebb ér Ázsiához (Aljaszka félszigeten), mégis Európával van a legkényelmesebb összeköttetésben, részben azért, mert Ázsia és Amerika partjai divergálnak, míg Amerika és Európáéi egymásnak párhuzamosan megfelelnek, részben pedig, mert keleti partjai egyenlő égalj, kedvező tengeri áramok, nagyobb szaggatottság és a nagy folyók torkolatai által Európára vannak utalva. Amerikának éjszaki fele különösen alkalmatosnak bizonyult az európai műveltség befogadására. Ezen éjszaki terület pedig egyuttal a magasabb műveltség dél felé való közvetítője. Míg Ázsia déli, de különösen délkeleti félszigetei a lakatlan Indiai Óceánba nyulakodnak, Európa déli részeinek átellenében pedig kietlen vidékek terülnek el, Éjszak-Amerika déli partjai az Antillák gazdag természetére és egész Dél-Amerikára támaszkodnak. Az Ó-világban a kultura menete keletről nyugatra vala irányozva, Amerikában pedig a világrész hosszkiterjedését követi éjszakról dél felé.

A létért való küzdelem sokkal hevesebb a nagyobb, mint a kisebb területeken; ebből magyarázható, hogy az ó-világi teremtmények sokkal magasabban állanak mint az új-világiak, mert az Ó-világ területre nézve kétszer akkora, mint az Új-világ, mihez még az is járúl, hogy ez utóbbi két külön csatatérre oszlik és inkább éjszak-déli irányban terjeszkedik, míg az Ó-világ nyugat keleti irányban való terjeszkedése az egyes egyéneknek sokkal nagyobb hatáskört biztosított.

Amerikában a növényélet elnyomta az állatvilágot, mert ez utóbbi kifejlődésére jótékonyan ható száraz hőmérsék hiányzik itt. A túlságosan nedves meleg és a túlnyomóan növényi táplálkozás kártékonyan hatott az állati szervezetre; ebből magyarázható, hogy az ó-világi emlős óriások Amerikában csak kisebbített kiadásban lelhetők fel: az elefánt helyét a tapir, a teve helyét a láma, a tigris helyét az onka, az oroszlán helyét pedig a kaguár foglalja el. Az orrszarvú, a nilusiló és a zsiraff pedig még csak miniaturképben sem fordúl elő. Éjszak-Amerika, nagyobb kiterjedésénél fogva már valamivel izmosabb állatokkal dicsekedhetik, melyek már inkább emlékeztetik az embert az Ó-világra, ilyen példáúl a hatalmas bivaly, a rénszarvas, a nemes vad, az izmos medve stb. Amerika a növények és a víz világrésze, ennél fogva főként oly állatokkal dicsekedik, melyek életeleme a növények világa és a víz; ilyenek a rovarok és az amphibiumok.

Az Ó-világ házi állatait, sokoldalú gazdasági hasznuknál fogva, szintén magasabb rang illeti meg. Mellőzve, hogy nagyobb részét a hús kedvéért tenyészszük, mégis van olyan is, mely tejével is használ, mint pl. a rénszarvas, a teve, a ló, a kecske és a szarvasmarha; ezekhez még a juhot és szamarat is lehetne számítani, habár ezeknél a tej csak mellékes kereset ág. Amerikában elég a gyapotot szolgáltató állat, de ezek még sem érnek föl a mi juhunkkal, kecskénkkel, egy és két púpu tevénkkel. Amerikának teherhordó állatai közöl csak a láma bizonyult szelidíthetőnek (a bivaly és e rénszarvas nem fordúl elő megszelidített állapotban), nekünk ellenben szarvasmarhánkon kívül van rénszarvasunk, tevénk, szamarunk, lovunk és elefántunk. A teherhordó állatok hiánya azonban az eke, a szán és a kocsi hiányát jelentik. Mindezen elősorolt állatok nem élnek az erdőben, hanem gyepes helyeken, pusztákon, sőt a sivatagokba is behatolnak; miután Amerika túlnyomóan erdős, az Ó-világot pedig túlnyomóan pusztai területnek lehetne nevezni, meg van magyarázva a fűvel táplálkozó emlősök fajgazdagsága, ezek közűl az előnyeit éles szemmel fürkésző ember könnyebben választhatá ki azokat, melyek táplálják, ruházzák, terheit hordják és munkáit elvégezik. Amerikában az aránylag nagyon művelt földmívelő népek mellett csak halász és vadász törzsekkel találkozunk, ez utóbbi kettő és a földmívelők közti átmenet, a nomád élet, egészen hiányzik. E körülmény felvilágosításul szolgálhat az amerikai kulturnépek életében észlelt szelid erkölcsöknek (kvetcalkoatl) a legvadabb kinövésekkel (Huicilopochtli) való csodálatos vegyüléke iránt.

Termények. Amerika növényzete már említett okból gazdagabb, mint a többi világrészeké. Csupán az éjszaki vidék és a kis sivatagok növényzete hasonlít az ó-világ éjszaki részének és sivatagjainak növényzetéhez. Délre (különösen a St.-Joaquin völgyében) az óriási mammuthfa 140 méter magasságot ér el. Pompásak az Egyesült-Államok erdői Missisipitől keletre, innét kaptuk a nagy virágú magnoliákat és a tulipánfákat.

A Missisipi torkolatánál találjuk az első pálmafákat, ezek valódi szépségükben azonban csak Közép-Amerikában és Braziliában fordulnak elő. Mexiko vízben szegény fensíkjait az agáve jellemzi; itt találkozunk először a kizárólag Amerikában előforduló kaktusnövényekkel, ezek némelyikének nedve a pusztában italúl, másik fajtája az Andok fátlan felföldjein tüzelőanyagúl, megint másik a cochinillenek takarmányáúl szolgál. Déli Amerika sürű őserdeinek dús növényzete felülmúlja a képzeletet. A délamerikai Andok lejtőin az összes övek növényzete van képviselve. Magalhænút környékén, a pampáktól délre, óriási kiterjedésű erdők díszlenek, míg a mellette elterülő tenger hemzseg a sok haltól.

Az Amerikában termesztett gabonaneműek közöl egyedűl a kukurica amerikai termék, ennek termesztéséhez fűzödik Mexiko és Peru lakosságának magasabb műveltsége; jelenleg vadon nem fordúl elő. A többi európai gabonaneműeket mind bevitték s jelenleg az éjszakamerikai Egyesült-Államok főkiviteli cikkévé váltak. A rizs dúsabban terem mint ázsiai hazájában. A banánt szintén bevitték s most a legvadabb törzsekhez is elhatolt. A burgonyát már a felfedezés előtt is termesztették. A batat és a maniokbokor szintén amerikai termék, s még most is termesztik gyökereinek kedvéért. A maniok-lisztből sütött kasszave-kenyér hónapig megmarad és a délamerikai őslakók főélelmi cikke. A cukornádat már régen bevitték s jelenleg az egész világon termesztett cukornád kétharmada Amerikából való. A szőlőt különösen Csiliben és Californiában termesztik. A csokolátfa Éjszak-Amerikában vadon és előfordúl, innét származott át az Antillákra és Mixikóba, hol gyümölcsét már a felfedezés előtt is fel tudták használni. A kávéfát a múlt században vitték be s jelenleg mind minőség, mind mennyiség tekintetében kiváló helyet foglal el, termesztésétől függ több állam jóléte. Belföldi fűszerek a piment és a vanilia, ezeken kívül az összes ázsiai fűszerek termesztetnek. A dohány, a kukurica, burgonya és a chinafa mellett Amerika ötödik nagy adománya s jelenleg a világrész egyik főkiviteli cikke a kokanövény, melynek levelét mészporral vegyítve Boliviában és Peruban a benszülöttek rágják; élvezete kevés eledel mellett a legkitartóbb munkára képesít. A gyapot (gossypium arboreum), több fajtája belföldi termék és a benszülötteknek ruházatúl szolgált, de csak a gossypium herbaceum behozatala által nyert nagyobb fontosságot. Az Egyesült-Államok 983 millió $^{K}/_{m}$-ot szállítottak kifelé a rabszolgák felszabadítása előtt, ezután csökkent a termesztés, újabb időben azonban emelkedik s már ismét megközelíti az említett óriási számot. Hasznos fái közöl a canadai hajóépítési fán kívül különös említést érdemel a mahagonifa (Hondurasban).

Az állatvilágot övek szerint csoportosíthatjuk:

Az éjszaki öv, a prémes állatok öve, egészen a nagy tavakig ér. Itt él a tatár pézsma, a jeges medve, a rénszarvas, de sehol sincs megsze-

lidítve, a sarki róka, azonkívül különböző nyestfajta, a vidra, a hód. A Csendes-tenger partjain a fóka. A kutya szelidítve fordúl elő, de nem bír azon fontossággal mint Ázsia éjszaki részein.

Az Egyesült-Államok öve a Mexikói tengerig. Az emlősök közől megemlítendő a vadbivaly, több szarvasfajta, a görény és több rágcsáló. A vándorgalamb. Az amphibiumok közől már mérgesek is előfordúlnak, mint a csörgőkigyó; a déli folyókban pedig a kaiman egy fajtája.

A trópikus öv egész a déli sz. 30°-ig. Itt hiányzanak a nagy állatok, legnagyobbak a tapir, a jaguar, a puma és az édesvízi delphin; de a fán élő emlősök minden faja előfordúl, ilyenek a számos majmok, a vérengző denevérek, csülkös rágcsálók, a lajhár, a hangyászmedve és az erszényesek képviselője, az opossum; de majdnem semmi kérődző. A madárvilág oly számos és különféle, mint sehol a világon, ilyen az egész világrészben elterjedt kolibri, a papagáj, a hosszúcsőrű tukan, a hokko stb.; de egysem szelidíthető. Hasonló bőség van a reptiliákban, ilyenek az óriási édesvízi teknősbékák, a kaimanok és a nagy kigyók; szép színű fakigyók, jóízű leguánok stb. A folyókban többnyire csak ragadozó halak fordúlnak elő. Az Amazonban kétszer annyi halfaj van (2000), mint a mennyit az Atlanti-oceánban ismernek. A sok rovar közül számos kártékony van, ilyenek: a hangyák, a termiták, a homokbalha stb. A folyók partjain a moszkito valóságos csapás, e tekintetben egész Amerika szenved.

Az Andok övét, Péruban és Boliviában, csoportosan élő láma jellemzi, ennek egyik fajtája a tulajdonképeni láma már csak megszelidítve fordúl elő. Itt él a világ legnagyobb ragadozó madara a kondor.

A dél-amerikai öv a pampákat foglalja magában, ezeken az európaiak által meghonosított ló és szarvasmarha szerfelett megszoporodott s sok helyen elvadult. Itt nemcsak az európaiak sülyedtek pásztorokká, hanem a benszülöttek is harcias nomádokká lőnek, kiknek rablásai a gyarmatokat veszélyeztetik. Itt még számos túró-rágcsáló, e mellett az amerikai strucmadár (nandu) és a pásztormadár, ez utóbbi megszelidítve, fordúl elő.

Ellentétben az éjszaki száraz területekkel, a tenger számos tengeri szörny tartózkodó helye, ezek nemcsak a benszülöttekre, hanem az európaiakra is nagy fontosságuak. Új-Fundland partjain a halászat egész flottákat foglalkoztat.

Ásványok tekintetében Amerika szintén egyike a leggazdagabb világrészeknek. Braziliában gyémánt, topaz, turmalin fordúl elő; Perúban szmaragd, az Andokban platina van; Californiában, Mexikóban, Perúban, Csiliben és Braziliában aranyat, ezüstöt és higanyt bányásznak. A réz, vas, zinn, kén és só mindenütt található. Az Egyesült-Államok kőszene és vasa kiállja a versenyt bármely állammal

Lakosok. Amerika összes lakóinak száma 90 millióra rúg, ezek négy emberfajtához tartoznak.

1. Az amerikai fajta (indiánok) a világrész benszülöttjeit foglalja magában és az összes lakosság $^1/_8$-át képezi, ide tartoznak: az eszkimók, kik a világrész éjszaki vidékeit lakják s testre nézve inkább a mongol fajtához volnának sorozandók, de nyelvük szerint ide valók. Éjszak-Amerikában számos rőtbőrü törzs (irokézek, huronok, cserokézek, szeminolok, komancsok stb.) folytonos küzdelemben van egymással és a bevándorlókkal. A pálinka, a puskapor, a himlő és a vasút azon négy hatalom, mely kiirtásukban fáradozik. Déli-Amerikában megemlítendők a karaibok, az áradások alkalmával a fákon elő gvaránok, az ottomákok kik földet is esznek, a botokudok, a harcias araukánok, a patagonok és a kis pesérák; mindezeket vadembereknek is szokás nevezni. Ezekkel szemben az actékek Mexikóban és a peruiak (inkák) a műveltség magas fokán állottak már a felfedezések előtt. A Missisipi környékén fenmaradt nagyszerű építési maradványok eredete ismeretlen.

2. A szerecsen fajta Las Casas indítványára erőszakkal telepíttetett át Afrikából. A rabszolgaság idejében ezek száma folytonosan növekedett, jelenleg pedig fogy, számuk 9 millió.

3. A kaukázi fajta, Európa összes nemzetei által képviselve, képezi az uralkodó törzset. Éjszak-Amerikában tulnyomó a germán (angol) törzs, Közép- és Déli-Amerikában pedig a román törzs (spanyolok és portugalok).

4. A mongol fajtához az újabb időben bevándorló sinaiakat kell soroznunk. — E fajták vegyülékeiből származtak a keverék törzsek (mulattok, meszticek, zómbak stb.). Az Egyesült-Allamok lakóit amerikaiaknak, a Dél- és Közép-Amerikában a fehérek utódjait kreoloknak nevezik.

Túlnyomó vallás a keresztény és pedig Éjszak-Amerikában jobban elterjedt a protesztantizmus, Közép- és Déli-Amerikában pedig a katholicizmus. Az indiánok és az eszkimók nagyobb részt pogányok.

Államai. Amerika államai kivétel nélkül gyarmatokból keletkeztek, melyeket Éjszak-Amerikában az angolok és franciák (Canadában), Közép- és Déli-Amerikában, valamint Nyugati-Indiában a spanyolok, Braziliában pedig a portugalok alapítottak. Politikai tekintetben az összes államok (Brazilia kivételével) köztársasági államszervezettel birnak. Amerikában, mint láttuk, az összes európai tengeri hatalmaknak vannak birtokaik, csakhogy ezek az önálló államokkoz képest csekély jelentőségüek.

1) 50 550 783 főnyó (1881. évi népszámt.)

Amerika önálló államai a következők:

	□K/m	lakosok száma
1. Éjszakamerikai Egyesült-Allamok	9.330,000	40.000,000
2. Mexikó köztársaság	1.921,240	9.300,000
3. Közép-Amerika köztársaságai (Gvatemala, San-Salvador, Honduras, Nicaragua, Costarica)	440,000	2.600,000
4. Haiti és San-Domingói köztársaságok	242,000	800,000
5. Venezuelai Egyesült-Államok	1.044,443	1.800,000
6. Columbiai « «	830,714	3.000,000
7. Ecuador köztársaság	643,300	1.000,000
8. Peru «	1.303,702	2.700,000
9. Bolivia «	1.297,255	2.000,000
10. Csíli «	326,455	2.100,000
11. Argentina «	2.171,911	1.800,000
12. Paraguay «	146,886	220,000
13. Uruguay «	180,865	350,000
14. Braziliai császárság	8.337,218	11.100,000

E számokból látható, hogy az amerikai államok nagyobbrészt nagy kiterjedésüek, csakhogy a terület nagyságához képest a lakosság igen csekély. Még kedvezőtlenebb e viszony az európai gyarmatokban, így pl. Brit-Amerikában (Európáénál csak valamivel csekélyebb területen) nem egészen 4 millió ember lakik.

Éjszak-Amerikai Egyesült-Államok.

P. Napló 1881. 322. r.

Az Éjszak-Amerikai Egyesült-Államok a világ leghatalmasabb köztársasága és Anglia után első kereskedelmi hatalma, az Atlanti-oceántól a Csendes-oceánig oly területen terjeszkedik, mely égalji növényzeti és talajgazdagságának egyenlőtlenségei dacára arra van hivatva, hogy a kultura rendkívüli középpontjává váljék. A mérsékelt öv alatt terülvén el, hiányzik a trópok buja növényzete, sőt a nemes ércek sem mutatkoznak közvetetlenül. Ez okból az aranyat hajhászó spanyolok kerülték, csak akkor nyert fontosságot, midőn a mostani polgárainak ősei felkeresték és talaját nagy fáradsággal és szorgalommal kezdék művelni. Ezen angol fensőség alatt levő gyarmatok azonban csak lassan emelkedtek; midőn azonban 1776-ban kimondták és kiküzdötték függetlenségeiket, a történetben páratlan gyorsasággal virágoztak fel. Ezen időtől kezdve a lakosság gyors szaporodásával csodálatra méltó gyorsasággal gyarapodik annak anyagi jóléte is, mely különösen a földmívelésen, kereskedelmen és iparon alapszik.

Lakosok. A ~~40 milliónyi (jelen évben 46 millióra becsülik)~~ 1) lakosság nagyobb része brit eredetű, ezek után következnek a németek (7 mil-

lió) és a többi európai nemzetek (3 millió). A szabad szerecsenek száma 4 millióra, a benszülött indiánoké ¼ millióra rúg. A lakosság ⅐-de bevándorlott. Az Únio polgárai amerikaiaknak nevezik magukat; az angloamerikaiakat Yankeeknek (jenkíknek) szokás nevezni. Éjszak-Amerikában az eredetileg kaukázi fajta néhány nemzedéken át átalakul (valószinűleg égalji viszonyok s különösen a száraz levegő következtében) és mintegy szemeink előtt új emberfajta képződik, mely soványság, a száraz testbőr, erősebben kifejlett pofacsontok, síma és feszes hajzat által amerikai typussá válik. Az éjszakamerikai jellemében van valami sietős és lázas, mely éles ellentétben van európai rokonának meggondoltságával. — A népnevelésről kellőleg gondoskodtak, nincs állam, hol a nyilvános iskola könnyebben hozzáférhető volna, mint itt. Az állam pazarul gondoskodik az iskolák fentartásáról és felszereléséről (a tanintézetek rendelkezésére levő földterület nagyobb mint egész Nagy-Británnia és Irhon területe); mert azon elvből indul ki, hogy a köztársasági önkormányzat egyedüli biztos támasza a nép szellemi míveltségben rejlik. Az általános míveltségről tanuskodik a sajtó rendkívüli elterjedése, s valóban ennek tevékenysége bámulatra ragad, felűlmúlván az ó-világ összes ilynemű intézményeit. A sajtó korlátlan szabadságot élvez, csakhogy a világon tán sehol sem élnek annyira vissza e szabadsággal, mint itt. — Vallásra nézve az Unióban teljes szabadság uralkodik, csupán az van kimondva, hogy az állam vallása a keresztény (felekezeti különbség nélkül). Legszámosabb hive van a katholicizmusnak és protestantizmusnak, mely utóbbi elterjedtebb ugyan, de számos felekezetre oszlik. A sinaiakkal a buddha vallás jött át, míg a szerencsenek egy része visszaesett a fetisimádásba.

Anyagi műveltség. A földmívelés a lakosság 22%-át foglalkoztatja. Az összes európai gabonaneműeket termesztik, ezek közt a buzatermesztés újabb időben oly kiterjedést nyert, hogy már az európai piacokon is versenyre kelt Magyarországgal, Romaniával és Oroszországgal. Általában három övet lehetne megkülönböztetni, u. m. az éjszaki gabonaövet, a középső gyapot- és dohányövet a déli cukornádövet. A kukoricát mindenütt termelik. A szőlőművelés is kezd fejlődni. A gondatlan erdőirtás káros következményeit azonban már kezdik érezni. Marhatenyésztés tekintetében első helyet a sertéstenyésztés foglalja el; van 30 millió darab, tehát több mint egész Európában. Felemlítendő még a szarvasmarha- és a juhtenyésztés. A köztársaság igen gazdag ásványkincsekben is; ilyenek különösen az arany, ezüst, higany, réz, vas, kőszén, petroleum és kősó. Pennsylvánia kimagaslik vas- és kőszénbányai, California arany- és ezüstbányai által.

Ipara nagyszerűen és gyorsan fejlődik; az ipar mindinkább a földmívelés fölé emelkedik, mert éjszaknyugaton a talaj már ki van szíva s így az aránylag sűrű lakosság kénytelen jövedelmezőbb keresetág után nézni, melyet az iparban megtalál. Az Éjszak-Amerikai E.-Államok jelen-

tékeny iparáról tanuskodnak találmányai, minők pl. a Morseféle táviró, a hengermalom, a varrógép stb. Gépgyártása már veszélyeztetni kezdi az európai államok ilynemű gyártmányait.

Kereskedése az egész világra kiterjeszkedik. Főkiviteli cikkek a gyapot (többet visz ki mint az egész világ), a gabona és liszt, hús, kőszén, gépek és petroleum. De belkereskedése is nagy, mert előmozdítják kedvező természetes vizi uti, kiterjedt csatornarendszere és számos vasutai; ez utóbbiak közt az Atlanti-oceánt a Pacific-oceánnál összekötő vasut az emberi nem merészségének és erejének egyik legnagyobbszerű munkája.

Alkotmány és kormány.[1] Az Egyesült-Államok föderalisztikus alapon nyugvó szövetséges államot képeznek.[2] Az egyes államoknak annyi önállóság van biztosítva, a mennyi az egész állam érdekeivel megfér. Az alkotmány három hatalmat ismer el, u. m. a törvényhozóit, a végrehajtóit és biróit. A törvényhozó hatalmat a congressus gyakorolja, mely áll a tanácsból és a képviselőházból. A tanácsba (senátusba) minden állam két-két tagot küld, elnöke a köztársaság alelnöke. A képviselőház az egyes államok képviselőiből és a területek küldöttjeiből (ez utóbbiaknak van tanácskozási, de nincs szavazási joguk) áll.[4] Minden törvényjavaslat csak akkor válik törvénynyé, ha azt az elnök aláirta; ha azonban ez utóbbi megtagadja a törvényjavaslat aláirását, és mindkét ház azt ismét $^2/_3$-ad szótöbbséggel elfogadja, akkor az törvényerőre emelkedik. A végrehajtó hatalmat az Egyesült-Államok elnöke gyakorolja, kit az alelnökkel együtt az egyes államok törvényhatóságai által e célra kitüzött választók választják. Mindkettő négy évre választatik. Az elnök majdnem ugyanazon hatáskörrel bir mint nálunk a király.[3] A birói hatalmat a legfelsőbb itélőszék gyakorolja. Mindennemű bűnök fölött az esküdtszékek itélnek. Az egyes államok alkotmányai a demokratikus respublikai alapon nyugosznak, s többé-kevésbbé a szövetség alkotmányának utánzásai. Hasonlókép a territoriumok alkotmányai is, csakhogy ezek törvényjavaslatait a congressus erősíti meg.[5] A territoriumoknak az államok közé való felvételét a congressus eszközli, ha azok bizonyos meghatározott számú (mely változik a lakosság emelkedése szerint) lakost felmutathatnak. Jelenleg az Egyesült-Államok 39 államból, 9 territoriumból és Columbia districtusból állanak. *

* Az államok a következők és pedig:

A Atlanti-oceán mellett:

1. Maine.
2. New-Hampshire.
3. Vermont.
4. Massachusetts.
5. Rhode Island.
6. Conecticut.

Új-Anglia.

7. New-York.
8. Pennsylvania.
9. New-Jersey.
10. Delavare.
11. Maryland.
12. Keleti Virgina.

Déli gyarmat-államok

13. Éjszaki Karolina.
14. Déli Karolina.

Miután az Egyesült-Államoknak nincsen hatalmas szomszédjuk, ennél fogva állandó hadseregük igen csekély, ebből magyarázható azon körülmény, hogy inproductiv kiadásaik csekélyek és a nemzet egész erejét a természeti kincsek kiaknázására fordítja. Béke lábon 32–33000 ember.

Az Egyesült-Államok a modern állam theoriája szerint alakultak, nincs ugyan fényes multjuk, de annak nehézségeivel sem kell megküzdeniök. Az államok egyesülése lakóinak erkölcsi, politikai és kereskedelmi érdekein alapszik. A terület nagy kiterjedésének és physikai viszonyok különféleségének dacára, sokkal több az, mi a tagokat egyesíti, mint az, mi elválasztja. Az Únio közeli rokonságba hozta ez államokat, egyedül az Únio nyujt minden tagjának hatalmat, dicsőséget, előnyt és jólétet. Az államok nagyságát a szövetség állapítja meg, mert az egyes államok csak vele és általa érnek valamit.

Mexiko (olvasd Mehiko) a két Óceán közt, áll a lépcsőzetes területből California és Jukatan félszigetekből. Kedvező fekvése, gazdag növényzete és nemes érctelepei, valamint egészséges égalja szerencsés állammá teszik, de a folytonos belviszályok és háboruk nem engedik, hogy a lakosok ezt élvezzék. Kereskedelmi cikkei: ércek, gyarmati áruk, fa, vanilia, gyógynövények és cochenille.

Közép-Amerikai köztársaságok: Guatemala, S.-Salvador, Honduras, Nicaragua a moszkito parttal és Costarica. Kedvező fekvés és a nagy termékenység szép jövőt biztosítanak. Kereskedésének tárgyai, gyarmati áruk, cochenille, dohány és fa.

Haiti sziget köztársaságai: 1. Haiti néger köztársaság és 2. Dominica mulattok köztársasága.

15. Georgia.
16. Florida.
17. Alabama.
18. Missisipi.
19. Luisiana.
20. Texas.

Belső államok keletre:

21. Tenesse.
22. Kentucky.
23. Nyugati Virginia.
24. Ohio.
25. Indiana.
26. Illinois.
27. Wisconsin.
28. Michigan.
29. Minnesota.
30. Arkansas.
31. Missouri.
32. Jowa.
33. Kansas.
34. Nebraska.
35. Colorado.

Nyugati államok:

36. Új-Mexikó.
37. Nevada.
38. California.
39. Oregon.

Territoriumok:

1. Dakota.
2. Wyoming.
3. Montana.
4. Jdaho.
5. Washington.
6. Utah.
7. Arizona.
8. Indian territorium.
9. Aljaszka.

Végre Columbia terület Washington szövetségi várossal.

Venezuela, az Orinoco terűleten, a Parimáktól a Caraibi tengerig Lakói: a quaranok árvíz alkalmával a fákon élnek; a földet evő ottomakok és a karaibok maradványai. Termeszt kávét, cacaot, cukornádot és gyapotot.

Columbia előbb Új-Granada, a Csendes-óceán és Caraiba-tenger közt. Termeszt dohányt, kávét, chinafahéjat és kaucsukot. Aspinwall és Panama közt vasút közlekedik.

Ecuador, szerencsés fekvéssel, melyet azonban lakói nem használnak fel. — Galapago szigetek.

Peru, egykoron őslakóinak míveltségéről, arany és ezüst gazdagságáról nevezetes, most Déli-Amerika legnevezetesebb nyugati állama. Kereskedik nemes ércekkel, chinafahéjjal, gyapottal (melyet a Vicunna szolgáltat) és guánóval.

Bolovia vagy Felső-Péru, a Cordillerák legmagasabb terűletét foglalja el. Bányászata és marhatenyésztése jelentékeny.

Chile (Csíli) hosszú de keskeny partvidék; ide tartozik az Atacama sivatag is, hol sok guánot és salétromot nyernek. Kereskedik ezüsttel, rézzel, liszttel, bőrökkel. Chile déli részét az araucanok terűlete képezi.

Argentina (vagy a La Plata 14 állama) a Cordilleráktól az Atlanti óceánig terül el. A pampákat a gauchók (a spanyolok és indiánok keveréke) lakják; a termékeny terűleteken a spanyol gyarmatosok tanyái vannak. A gauchók és a gyarmatosok főgazdagsága félig vad lovakból és szarvasmarhából áll. Főkiviteli cikkek: bőrök, szarvak, faggyú és conservált hús. — Patagonia birtokára Argentina és Chile is tart igényt; ez utóbbi a Magalhaen szorosnál emelt gyarmata által tényleg érvényesíté igényét.

Paraguay, a Parana és Paraguay folyók között, Dél-Amerika egyedüli belföldi állama. Kereskedelmi cikke a paraguay-i thea vagy maté.

Uruguay, a hasonnevű folyó és a La Plata torkolatánál. Termékeny talaját leginkább marhatenyésztésre használják fel (húskivonat).

Braziliai császárság. Amerika egyedüli monarchiája, nagyobb mint Ausztrália. E birodalom nagyobb részét az őserdő borítja, csupán délen és keleten kezdik művelni és a talaj óriási kincseit kiaknázni. Nincs állam a világon, mely oly gazdag volna különféle festék- és haszonfákban, mint Brazilia. Őserdeiben jaguárok, kígyók, leggyönyörűbb tollazatú madarak és legkülönfélébb rovarok tanyáznak. Van gyémántja, aranya, ezüstje, higanya, reze, vasa és kőszene, a nyers anyag e bőségét azonban csak részben lehete kiaknázni. A fehér lakosság nagyobb része a bevándorlott portugalok utódjaiból (kreolok) áll.

Az európai birtokokat az illető helyeken említettük.

TARTALOM.

Lap

Politikai földrajz 1

I. SZAKASZ.

Az emberi nem kora 3
Az emberi nem egysége. 4
Az emberi nem fajtái 8
Az emberi nem nyelve 12
A nyelvek alkata 13
A nyelv mint osztályozó eszköz 14
A népek vallása 15
I. A polytheisztikus vallások 16
II. A kinyilatkoztatott vallások 21
Az emberi nem müvelődésének viszonyai 23
A népek társadalmi és állami viszonyai 34

II. SZAKASZ.

A természet befolyása az ember müvelődésére 38
A világhelyzet 39
A vizszintes tagoltság. 50
A függélyes tagoltság befolyása az emberre 52
A geologiai viszonyok hatása az emberre 60
A tenger, tavak és a folyók befolyása az emberre 64
Az égalj befolyása az emberre 69
A növények befolyása az emberre. . . . 72
Az állatok befolyása az emberre. 76
Az ember munkájának befolyása a természetre 78
Az ember munkája átváltoztatja a földrajzi fekvést 79
A vízszintes tagoltság megváltoztatása 82
A függőleges tagoltság módositása . . . 83
A föld geog. szerkezetének megváltoztatása 84

Lap

A tenger, a tavak és a folyók átalakítása 85
Az éghajlat átváltoztatása 88
Az ember befolyása a növényzetre . . . 90
Az ember befolyása az állatokra 92
Az ember hatása a természet szépségére 94

III. SZAKASZ.

Európáról általában 99

A hat nagyhatalom:

Osztrák-Magyar monarchia 114
A magyar állam 119
Osztrák császárság 135
A német birodalom 143
Itália. 149
Franciaország. 154
Nagy-Británnia és Irland 162
Oroszország és Finnhon 174

A közép és kis államok:

A Balkán félsziget és államai. 184
A Pirenéi félsziget 191
Spanyolország 193
Portugál királyság 195
Svájc. 196
Belgium 198
Hollandia 200
Dánia 202
Svéd és Norvéghon 203

FÜGGELÉK.

Amerika 206
Éjszak-Amerikai Egyesült-Államok . . 211
Amerika többi államai 214

1931/32 785

JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA Szeged

Kir. Horthy Miklós-Tudományegyetem KÖNYVTÁRA SZEGED